MARKS-ENGELS-LENJIN

O NAUČNOM SOCIJALIZMU

* razvitak socijalizma od utopije do nauke
* teze o fojerbahu
* o značenju borbenog materijalizma

›SVJETLOST‹ SARAJEVO

ἔθος BIBLIOTEKA Etos

IZBORI IZ DJELA KLASIKA MARKSIZMA

(Prva serija, knjiga 2)

KARL MARX — FRIEDRICH ENGELS — V. I. LENJIN

O NAUČNOM SOCIJALIZMU

»SVJETLOST«, IZDAVAČKO PREDUZEĆE, SARAJEVO
1973.

Prevodi
STANKA BOŠNJAKA, NATAŠE TKALEC,
ZVONKA TKALECA, PREDRAGA VRANICKOG

Izbor
dr FRANC CENGLE i dr ARIF TANOVIĆ

F. ENGELS

RAZVITAK SOCIJALIZMA OD UTOPIJE DO NAUKE

PREDGOVOR
PRVOM NJEMAČKOM IZDANJU

Ovaj spis je nastao iz triju glava moga rada »Gospodina Eugena Dühringa prevrat u nauci«, Leipzig 1878. Sastavio sam ih za mog prijatelja Paula Lafargua radi prevoda na francuski i dodao im nekoliko daljih razjašnjenja. Francuski prevod, koji sam pregledao, izašao je najprije u »Revue socialiste« a zatim samostalno pod naslovom: »Socialisme utopique et socialisme scientifique«, Paris 1880. Po francuskom prevodu rađeni poljski prevod upravo je izašao u Ženevi pod naslovom »Socyjalizm utopijny a naukowy«. Imprimerie de l'Aurore, Genève 1882.

Iznenađujući uspjeh Lafarguova prevoda u zemljama francuskog jezika i naročito u samoj Francuskoj morao mi je nametnuti pitanje ne bi li i jedno njemačko zasebno izdanje tih triju glava također bilo od koristi. Uto mi je redakcija ciriškog »Socialdemokrata« saopćila da se unutar njemačke socijaldemokratske partije općenito postavlja zahtjev za izdavanjem novih propagandnih brošura i zapitala me da li bih bio voljan da za tu svrhu dadem spomenute tri glave. Ja sam, razumije se, pristao i taj svoj rad stavio na raspolaganje.

Ali on prvobitno nije uopće bio pisan za neposrednu popularnu propagandu. Kako bi jedan prvenstveno naučni rad i mogao da bude za ovo pogodan? Koje su promjene u formi i sadržaju bile neophodne?

Što se tiče forme, sumnju su mogle pobuditi samo mnoge strane riječi. Ali već Lassalle nije u svojim govorima i propagandnim spisima bio nimalo štedljiv sa stranim riječima i, koliko je meni poznato, niko se na to nije žalio. Od tog vremena naši su radnici mnogo više i mnogo redovitije čitali

novine a time su se i mnogo bolje upoznavali sa stranim riječima. Ograničio sam se na to da sve nepotrebne strane riječi uklonim. Kod onih neizbježnih odustao sam od toga da dodajem takozvane opisne prevode. Neizbježne strane riječi, najvećim dijelom općenito prihvaćeni naučno-tehnički izrazi, ne bi bile neizbježne kad bi bile prevodive. Prevod, dakle, kvari smisao; umjesto da ga objašnjava, on ga zamućuje. Usmeno obavještenje pomaže tu mnogo više.

Sadržaj, naprotiv, neće — mislim da to mogu tvrditi — činiti njemačkim radnicima nekih teškoća. Težak je uopće samo treći odjeljak, ali za radnike, čije opće uslove života ukratko izlaže, daleko manje nego za »obrazovanog« buržuja. Unoseći mnogobrojna objašnjenja i dopune, mislio sam u stvari manje na radnike nego na »obrazovane« čitaoce; na ljude kao što su, na primjer, poslanik g. von Eynern, tajni savjetnik g. Heinrich von Sybel i ostali Treitschkei, obuzeti neodoljivim porivom da uvijek iznova pokazuju, crno na bijelom, svoje jezivo neznanje i svoje, otud shvatljivo, kolosalno nerazumijevanje socijalizma. Kad Don Quijote kopljem nasrće na vjetrenjače, onda to prilikuje njegovom zvanju i njegovoj ulozi; ali Sanchu Pansi tako nešto ne bismo mogli dopustiti.

Takvi čitaoci čudiće se tome što će u jednoj skici istorije razvitka socijalizma naići na Kant-Laplaceovu kozmogoniju, na modernu prirodnu nauku i Darwina, na klasičnu njemačku filozofiju i Hegela. Ali naučni socijalizam je ipak u biti njemački proizvod i mogao je da nastane samo kod nacije čija je klasična filozofija sačuvala živu tradiciju svjesne dijalektike: u Njemačkoj.[1] Materijalističko shvaćanje istorije i njegova specijalna primjena na savremenu klasnu borbu između proletarijata i buržoazije bili su mogući samo posredstvom dijalektike. I dok su pedanti njemačke buržoazije potopili sjećanje na velike njemačke filozofe i njihovu

[1] »U Njemačkoj« je omaška pri pisanju. Treba čitati: kod Nijemaca«. Jer ma koliko da je, s jedne strane, njemačka filozofija bila neophodna kod geneze naučnog socijalizma, isto toliko su kod toga bili neophodni ekonomski i politički uslovi Engleske i Francuske. Ekonomski i politički stepen razvitka Njemačke, koji je u početku četrdesetih godina bio još mnogo zaostaliji nego danas, mogao je u najbolju ruku da stvara samo karikature soci-

dijalektiku u močvari pustog eklekticizma do tog stepena da smo prinuđeni pozvati u pomoć savremenu prirodnu nauku kao svjedoka da dijalektika nalazi svoju potvrdu u stvarnosti, — mi njemački socijalisti se ponosimo time što potječemo ne samo od Saint-Simona, Fouriera i Owena nego i od Kanta, Fichtea i Hegela.

London, 21. septembra 1882.

Friedrich Engels

PREDGOVOR ČETVRTOM NJEMAČKOM IZDANJU

Moja pretpostavka da sadržaj ovog spisa neće činiti nekih teškoća našim njemačkim radnicima — potvrdila se. U svakom slučaju, od marta 1883, kad je izašlo prvo izdanje, rasprodana su tri izdanja od ukupno 10 000 primjeraka, i to pod vladavinom pokojnog zakona protiv socijalista — što je ujedno nov primjer za to kako su policijske zabrane nemoćne pred pokretom kao što je pokret savremenog proletarijata.

Poslije prvog izdanja izašli su još razni prevodi na strane jezike: talijanski od Pasquala Martignettija: Il Socialismo Utopico ed il Socialismo Scientifico, Benevento 1883, ruski: Razvitie naučnogo socializma, Ženeva 1884; danski: Socialismens Udvikling fra Utopi til Videnskab, u »Socialisk Bibliotek«, I Bind, Kobenhavn 1885, španjolski: Socialismo utopico y Socialismo cientifico, Madrid 1886. i holandski: De Ontwikkeling van het Socialisme van Utopie tot Wetenschap, Haag, 1886.

Ovo izdanje pretrpjelo je razne sitne izmjene; važniji dodaci uneseni su samo na dva mjesta: u prvoj glavi o Saint-

---

jalizma (up. »Komunistički manifest«, III, 1, c): Njemački ili »istinski« socijalizam. Tek kad su ekonomske i političke prilike kakve su stvorene u Engleskoj bile podvrgnute njemačkodijalektičkoj kritici, mogao se dobiti realan rezultat. S te strane, dakle, naučni socijalizam nije *isključivo* njemački, nego je isto toliko međunarodni proizvod. *(Engelsova primjedba za njemačko izdanje od 1883.)*

-Simonu, koji je u poređenju s Fourierom i Owenom ipak bio nešto prikraćen, i pri kraju treće glave, o trustovima, novoj formi proizvodnje koja je u međuvremenu postala važna.

London, 12. maja 1891.

Friedrich Engels

UVOD ZA ENGLESKO IZDANJE

Ova brošura bila je prvobitno dio opširnije cjeline. Oko 1875. objavio je dr E. Dühring, privatni docent na Berlinskom univerzitetu, iznenada i prilično bučno svoje obraćanje k socijalizmu i servirao njemačkoj publici ne samo potanko razrađenu socijalističku teoriju nego i potpun praktički plan reorganizacije društva. Kao što se samo po sebi razumije, on se okomio na svoje prethodnike; nadasve je počastio Marxa, na koga je izlio punu čašu svoga gnjeva.

To se dogodilo nekako u vrijeme kad su se dva dijela socijalističke partije u Njemačkoj — ajzenahovci i lasalovci — upravo bila spojila, pa je partija time ne samo ogromno ojačala nego i, što je još važnije, postala sposobna da svu tu snagu upotrijebi protiv zajedničkog neprijatelja. Socijalistička partija u Njemačkoj brzo je postajala sila. Ali prvi uvjet da bude učinjena silom bio je taj da novostečeno jedinstvo ne bude ugroženo. Međutim, dr Dühring je otvoreno počeo da stvara oko sebe sektu, jezgro buduće posebne partije. Zbog toga je bilo nužno da prihvatimo bačenu rukavicu i da bijemo bitku, htjeli mi to ili ne htjeli.

No to je bio, mada ne suviše težak, ipak očigledno pipav posao. Kao što je dobro poznato, nama Nijemcima svojstvena je strašno teška »Gründlichkeit«, temeljita dubina ili duboka temeljitost — nazovite je kako vam drago. Čim neko od nas izlaže ono što smatra novom doktrinom, on misli da to najprije mora razraditi u jedan sveobuhvatan sistem. On mora dokazati da su i prvi principi logike i osnovni zakoni svemira od iskona postojali samo zato da na kraju krajeva dovedu upravo do ove nove teorije, koja predstavlja krunu svega. A dr Dühring nije u tom pogledu nimalo odstupao od nacionalnog standarda. Ništa manje nego kompletan »Sistem filozofije«, filozofije duha, morala, prirode i istorije; kom-

pletan »Sistem političke ekonomije i socijalizma« i na kraju »Kritička istorija političke ekonomije« — tri debela sveska u oktavu, teška izvana i iznutra, tri armijska korpusa argumenata mobilizirana protiv svih prethodnih filozofa i ekonomista uopće, a protiv Marxa napose — u stvari, pokušaj potpunog »prevrata u nauci« — eto što sam morao uzeti na nišan. Morao sam da govorim o svim mogućim predmetima; od pojmova vremena i prostora do bimetalizma; od vječnosti materije i kretanja do prolazne prirode moralnih ideja, od Darwinova prirodnog odabiranja do odgoja omladine u budućem društvu. No zato mi je sistematska opsežnost moga oponenta pružala priliku da u polemci s njim, i u povezanijoj formi nego što je to učinjeno ranije, izložim Marxove i svoje poglede na sve te raznovrsne predmete. A to je bio glavni razlog koji me je naveo da se prihvatim tog inače nezahvalnog zadatka.

Moj odgovor je bio objavljen najprije u nizu članaka u lajpciškom »Vorwärts«-u, centralnom organu Socijalističke partije, a zatim kao knjiga »G. Eugena Dühringa prevrat u nauci«; njeno drugo izdanje izašlo je 1886. u Zürichu.

Na molbu mog prijatelja Paula Lafargua, sada poslanika grada Lilla u francuskom Poslaničkom domu, priredio sam tri glave te knjige kao brošuru, koju je on preveo i 1880. god. izdao pod naslovom »Socialisme utopique et socialisme scientifique«. Po ovom francuskom tekstu urađeno je poljsko i španjolsko izdanje. Godine 1883. izdali su naši njemački prijatelji ovu brošuru na jeziku originala. Otada je na osnovu njemačkog teksta objavljen talijanski, ruski, danski, holandski i rumunjski prevod. Tako je, zajedno sa sadašnjim engleskim izdanjem, ova brošura rasprostranjena na deset jezika. Ne znam da li je ikoje drugo socijalističko djelo, ne izuzimajući i naš »Komunistički manifest« od 1848. ili Marxov »Kapital«, prevedeno toliko puta. U Njemačkoj je doživjelo četiri izdanja, sa ukupno oko 20 000 primjeraka.

Prilog, »Marka«, napisan je s namjerom da u njemačkoj Socijalističkoj partiji proširi neka elementarna znanja o istoriji nastanka i razvitka zemljišnog vlasništva u Njemačkoj. To je izgledalo naročito potrebno u vrijeme kad je pridobijanje gradskog radništva za Socijalističku partiju prilično daleko uznapredovalo pa je trebalo uzeti u ruke poljopriv-

vredne radnike i seljake. Taj prilog je također bio uključen u prevod, jer su prvobitne forme zemljišnog posjeda zajednične svim germanskim plemenima, i istorija njihova propadanja još manje je poznata u Engleskoj nego u Njemačkoj. Tekst sam ostavio onakav kakav je bio u originalu, ne dotičući se hipoteze koju je nedavno postavio Maksim Kovalevski. Prema toj hipotezi je podjeli njiva i livada među članove marke prethodila opća zajednička obrada te zemlje od strane velike patrijarhalne porodične zajednice, od nekoliko pokoljenja (za što je primjer još danas postojeća južnoslavenska zadruga), a podjela je došla kasnije, kad je zajednica toliko narasla da je postala suviše glomazna za zajedničko vođenje gazdinstva. Kovalevski je vjerovatno potpuno u pravu, ali pitanje je još sub judice[2].

Ekonomski termini upotrijebljeni u ovom radu poklapaju se, ukoliko su novi, s onima koji su upotrijebljeni u engleskom izdanju Marxova »Kapitala«. Kao »robnu proizvodnju« označavamo onu ekonomsku fazu u kojoj se predmeti proizvode ne samo za upotrebu proizvođača nego i za svrhe razmjene, tj. kao robe, a ne kao upotrebne vrijednosti. Ova faza traje do prvih početaka proizvodnje za razmjenu pa sve do našeg vremena; svoj puni razvitak ona dostiže tek u kapitalističkoj proizvodnji, tj. u uslovima kada kapitalist, vlasnik sredstava za proizvodnju, uzima u najam radnike, ljude koji su lišeni svih sredstava za proizvodnju osim svoje radne snage, a višak prodajne cijene produkata iznad svojih troškova stavlja u svoj džep. Istoriju industrijske proizvodnje počev od srednjeg vijeka dijelimo na tri perioda: 1) zanat, sitne zanatlije s malim brojem kalfi i šegrta, pri čemu svaki radnik izrađuje čitav artikal; 2) manufaktura, pri kojoj veći broj radnika, skupljenih u velikoj radionici, izrađuje čitav artikal na principu podjele rada, pri čemu svaki radnik vrši samo jednu djelimičnu operaciju, tako da je produkt gotov tek pošto je redom prošao kroz ruke svih; 3) moderna industrija, pri kojoj se produkt izrađuje mašinama koje pokreće neka snaga, a uloga radnika ograničava se na to da nadzire operacije mehanizma i da ih korigira.

---

[2] — nije riješeno. *Prev.*

Vrlo dobro znam da će sadržaj ove knjižice naići na negodovanje velikog dijela britanske publike. Ali da smo se mi kontinentalci i najmanje obazirali na predrasude britanskog »respektabiliteta«, tj. britanskog filistarstva, stvar bi stajala još gore nego što stoji sada. Ova brošura brani ono što zovemo »istorijskim materijalizmom«, a riječ materijalizam para uši ogromnoj većini britanskih čitalaca. »Agnosticizam« bi još i mogao da se trpi, ali materijalizam — sasvim isključeno.

A ipak je pradomovina čitavog modernog materijalizma, počev od XVII st., Engleska.

»Materijalizam je rođeni sin Velike Britanije. Već se njen skolastik Duns Scotus pitao: »Ne može li materija misliti?« Da bi ovo čudo ostva io, on se utekao božjoj svemoći, tj. on je samu teologiju prisilio da propovijeda materijalizam. Pored toga on je bio nominalist. Nominalizam se nalazi kao glavni element kod engleskih materijalista, kao što je on uopće p vi izraz materijalizma.

Pravi praotac engleskog materijalizma... jeste Bacon. Prirodna nauka važi za njega kao prava nauka, a fizika koja se oslanja na čulno iskustvo kao najpoglavitiji dio prirodne nauke. Anaksagora sa svojim homojomerijama i Demokrit sa svojim atomima često su njegovi autoriteti. Po njegovu učenju, čula ne mogu da varaju i izvor su svih znanja. Nauka je iskustvena nauka i sastoji se u tome da neki racionalni metod primjenjuje na čulno dato. Indukcija, analiza, poređenje, posmatranje, eksperimentiranje glavni su uslovi nekog racionalnog metoda. Među svojstvima koja su materiji urođena prvo i najistaknutije je kretanje, ne samo kao mehaničko i matematičko kretanje nego više još kao nagon, životni duh, napetost, kao muka[3] — da upotrijebimo izraz Jacoba Böhmea — materije. Prvobitne forme materije jesu suštinske sile koje su žive, individualizirajuće, njoj inherentne, koje proizvode specifične razlike.

Kod Bacona, kao svog prvog tvorca, materijalizam sk iva u sebi još na naivan način klice svestranog razvitka. Materija

---

[3] Muka (Qual) je filozofska igra riječi. Qual znači doslovno tortura, bol koja podstiče na neku akciju; u isti mah mistik Böhme unosi u tu njemačku riječ i nešto od značenja latinskog *qualitas* (svojstvo); njegovo »Qual«, suprotno boli koja se nanosi spolja, jeste aktivan princip koji nastaje iz spontanog razvitka stvari, odnosa ili osobe podvrgnute tom razvitku, i koji, sa svoje strane, izaziva taj razvitak.

se osmjehuje u poetsko-čulnom sjaju na cijelog čovjeka. Sama aforistička doktrina kipti, naprotiv, još uvijek teološkom nedosljednošću.

U svom daljem razvitku materijalizam postaje jednostran. Hobbes je sistematičar Baconova materijalizma. Čulnost gubi svoj sjaj i postaje apstraktna čulnost geometra. Fizičko kretanje se žrtvuje mehaničkom ili matematičkom; geometrija se proglašava za glavnu nauku. Materijalizam postaje neprijateljski u odnosu na čovjeka. Da bi mogao savladati čovjeku neprijateljski, bestjelesni duh na svom vlastitom polju, sam materijalizam mora umrtviti svoje tijelo i postati asketa. On se javlja kao razumsko biće, ali razvija i bezobzirnu konsekventnost razuma.

Ako čulnost daje ljudima sva znanja, dokazuje Hobbes polazeći od Bacona, onda opažaj, misao, predstava itd. nisu ništa drugo do fantomi tjelesnog svijeta više ili manje lišenog svog čulnog oblika. Nauka može ovim fantomima samo dati imena. Jedno ime može se primijeniti na više fantoma. Mogu čak postojati imena imena. Ali bila bi protivrječnost, s jedne strane, nalaziti porijeklo svih ideja u čulnom svijetu, a, s druge strane, tvrditi da je riječ nešto više od riječi, da osim predstavljenih, uvijek pojedinih bića ima još općih bića. Jedna netjelesna supstanca jeste upravo ista protivrječnost kao i jedno netjelesno tijelo. Tijelo, biće, supstanca jeste jedna i ista realna ideja. Ne može se misao odvajati od materije koja misli. Ona je subjekt svih promjena. Riječ beskrajan je besmislena ako ne znači sposobnost našeg duha da dodaje bez kraja. Pošto se samo materijalno može opažati, znati, to se ništa ne zna o postojanju boga. Samo moje vlastito postojanje je pouzdano. Svaka ljudska strast je neko mehaničko kretanje koje se završava ili počinje. Objekti nagona jesu dobro. Čovjek je potčinjen istim zakonima kao i priroda. Moć i sloboda su istovetne.

Hobbes je sistematizirao Bacona, ali njegov osnovni princip, porijeklo znanja i ideja iz čulnog svijeta, nije bliže obrazložio. Locke je obrazložio Baconov i Hobbesov princip u svom »Ogledu o porijeklu ljudskog razuma«.

Kao što je Hobbes uništio teističke predrasude Baconova materijalizma, tako su Collins, Dodwell, Coward, Hartley, Priestley itd. uništili posljednju teološku barijeru Lockeova senzualizma. Deizam, bar za materijaliste, nije više no jedan zgodan i nonšalatan način otarašenja od religije.«[4]

Ovako je pisao Karl Marx o britanskom porijeklu modernog materijalizma. I ako se danas Englezi ne smatraju naro-

[4] *K. Marx und F. Engels,* »Die heilige Familie«, Frankfurt a. M. 1845. S. 201—204. [Vidi *Karl Marx — Friedrich Engels,* »Sveta porodica«, izd. »Kulture«, Beograd 1959, str. 191—192. *Prev.*]

čito polaskani komplimentom učinjenim njihovim precima, to možemo samo požaliti. Pa ipak se ne može poricati da su Bacon, Hobbes i Locke bili očevi one sjajne škole francuskih materijalista koji su XVIII vijek, uprkos svim pobjedama koje su Nijemci i Englezi izvojevali nad Francuzima na kopnu i na moru, učinili pretežno francuskim vijekom; i to prije one francuske revolucije kojom je krunisan završetak tog vijeka i čije rezultate mi ostali, kako u Engleskoj tako i u Njemačkoj, još uvijek nastojimo da kod sebe aklimatiziramo.

To se nikako ne može poricati. Kad je sredinom našeg stoljeća obrazovani inostranac dolazio da živi u Engleskoj, najviše mu je padalo u oči jedno, a to je bilo — drukčije on to nije ni mogao da shvati — religiozna bigotnost i tupavost engleske »respektabilne« srednje klase. Mi svi smo tada bili materijalisti ili bar vrlo smjeli slobodni mislioci; nama se činilo neshvatljivim da gotovo svi obrazovani ljudi u Engleskoj vjeruju u svakojaka nemoguća čuda i da čak geolozi kao Buckland i Mantell izvrću činjenice svoje nauke samo da ne bi odviše jako udarili po mitovima Knjige postanja; nama se činilo neshvatljivim da se moralo ići k neobrazovanoj masi, k »neopranoj hordi«, kako se tada govorilo, k radnicima, naročito socijalistima sljedbenicima Owena da se nađu ljudi koji bi se u stvarima religije usuđivali upotrijebiti vlastite intelektualne sposobnosti.

Ali otada se Engleska »civilizirala«. S izložbom od 1851. odzvonilo je engleskoj inzularnoj isključivosti. Engleska se postepeno internacionalizirala, u jelu i piću, u običajima, u predstavama itd.; toliko da i sâm sve više želim da izvjesni engleski običaji nađu na kontinentu istu onakvu opću primjenu kakvu su našli neki kontinentalni običaji u Engleskoj. Jedno je sigurno: širenje maslinovog ulja (prije 1851. poznatog samo aristokratiji) bilo je praćeno fatalnim širenjem kontinentalnog skepticizma u religioznim stvarima; i došlo se dotle da agnosticizam, iako ga još ne smatraju tako finim kao englesku državnu crkvu, ipak stoji, što se respektabiliteta tiče, gotovo na istoj stepenici sa baptističkom sektom a svakako zauzima viši rang nego Vojska spasa. I tu ne mogu da se otmem misli da će za mnoge koji ovaj napredak bezvjerstva od srca žale i proklinju biti utješno kad doznaju da ove novopečene ideje nisu inostranog porijekla, da nisu Made in

Germany, njemački fabrikat, kao toliki drugi artikli svakodnevne upotrebe, već da su, naprotiv, staroengleskog porijekla i da su njihovi britanski začetnici prije dvije stotine godina otišli dobar komad puta dalje nego što se njihovi potomci usuđuju da urade danas.

U stvari, šta je agnosticizam ako ne stidljivi materijalizam? Agnostikovo shvaćanje prirode je sasvim materijalističko. Čitavim prirodnim svijetom vladaju zakoni i taj prirodni svijet apsolutno isključuje svako djelovanje spolja. Ali, oprezno dodaje agnostik, mi ne možemo da dokažemo postojanje ili nepostojanje nekog najvišeg bića s onu stranu nama poznatog svijeta. Ova ograda mogla je imati neku vrijednost u vrijeme kad je Laplace, na Napoleonovo pitanje zašto u »Mécanique céleste« velikog astronoma tvorac nije čak ni spomenut, ponosno odgovorio: Je n'avais pas besoin de cette hypothèse[5]. Ali danas, u našoj koncepciji svemira u njegovom razvitku, apsolutno nema mjesta ni za tvorca ni za vladaoca. No ako bi ko htio da prizna neko najviše biće isključeno iz čitavog ostalog postojećeg svijeta, to bi bila protivrječnost u sebi, a pored toga, kako mi se čini, neizazvano vrijeđanje osjećaja religioznih ljudi.

Isto tako naš agnostik dopušta da sve naše znanje počiva na informacijama koje dobijamo kroz naša čula. Ali, dodaje on, odakle mi znamo da nam naša čula daju ispravne slike stvari koje kroz njih primamo? I onda nastavlja da nas obavještava: ako on govori o stvarima ili njihovim svojstvima, o kojima ništa pouzdano ne može da zna, već samo utiske koje su one proizvele na njegova čula. To je svakako jedno shvaćanje koje je, čini se, teško pobiti samo argumentacijom. Ali prije nego što su ljudi argumentirali, oni su djelovali. »U početku bijaše djelo.« A ljudska djelatnost riješila je tu teškoću mnogo prije nego što ju je ljudsko mudrovanje iznašlo. The proof of the pudding is in the eating[6]. U trenutku kad mi te stvari, u skladu sa svojstvima koja u njima opažamo, namjenjujemo vlastitoj upotrebi, — u tom trenutku stavljamo na nepogrešivu probu ispravnost ili neispravnost

---

[5] Meni ta hipoteza nije bila potrebna. *Prev.*
[6] Puding se provjerava tako da se jede. *Prev.*

naših čulnih opažaja. Ako su ti opažaji bili pogrešni, onda i naš sud o upotrebljivosti jedne takve stvari mora biti pogrešan, a naš pokušaj da je upotrijebimo mora propasti. Ali ako svoju svrhu postignemo, ako nađemo da stvar odgovara našoj predstavi, da ona daje rezultat koji smo očekivali od njene upotrebe, onda je to pozitivan dokaz da se unutar tih granica naši opažaji o stvari i njenim svojstvima slažu sa stvarnošću koja postoji izvan nas. Naprotiv, ako nađemo da smo pogriješili, onda u većini slučajeva brzo otkrivamo uzrok te pogreške; mi nalazimo da je opažaj na kome se zasnivao naš pokušaj bio ili nepotpun i površan, ili s rezultatima drugih opažanja povezan na način za koji u stanju stvari nije bilo potrebnog opravdanja. No dokle svoja čula ispravno razvijamo i upotrebljavamo, dokle sa svojim postupcima ostajemo unutar granica postavljenih pravilno dobivenim ili upotrijebljenim opažanjima, dotle ćemo nalaziti da uspjesi naših postupaka dokazuju podudaranje naših opažanja s predmetnom prirodom čulno opažanih stvari. Ni u jednom jedinom slučaju, koliko je do danas poznato, nismo bili natjerani na zaključak da naši naučno kontrolirani čulni opažaji proizvode u našem mozgu predstave o vanjskom svijetu koje bi po svojoj prirodi odstupale od stvarnosti, ili da između vanjskog svijeta i naših čulnih opažaja o njemu postoji neka prirođena nesaglasnost.

No tada dolazi neokantovski agnostik i kaže: da, možda i možemo ispravno opažati svojstva neke stvari, ali samu stvar ne možemo shvatiti nikakvim čulnim ili mislenim procesom. Ova »stvar po sebi« je s onu stranu našeg znanja. Na ovo je već davno odgovorio Hegel: ako poznajete sva svojstva neke stvari, poznajete i samu stvar; tada ostaje samo gola činjenica da rečena stvar postoji izvan nas, i čim su vam vaša čula tu činjenicu potvrdila, vi ste dokučili i posljednji ostatak te stvari, čuvenu Kantovu nespoznatljivu stvar po sebi. Danas možemo tome samo još dodati da je u Kantovo vrijeme naše poznavanje prirodnih stvari bilo još toliko fragmentarno, da se iza svake od njih još mogla pretpostavljati neka naročito tajanstvena stvar po sebi. Ali otada su nedokučive stvari jedna za drugom, usljed gigantskog napretka nauke, dokučene, analizirane i, čak više od toga, reproducirane. A ono što možemo sami *proizvesti*, nikako ne možemo

označiti kao nespoznatljivo. Za kemiju prve polovine našeg stoljeća organske supstance bile su takve tajanstvene stvari. Sad učimo da ih jednu za drugom pravimo iz kemijskih elemenata i bez pomoći organskih procesa. Moderna kemija izjavljuje: čim je kemijski sastav bilo kog tijela poznat, to tijelo se dade napraviti od elemenata. Mi smo, doduše, još vrlo daleko od tačnog poznavanja sastava najviših organskih supstanca, takozvanih bjelančevinastih tijela; ali nema baš nikakvog razloga zbog kojeg ne bismo mogli, makar i poslije vijekova, doći do tog poznavanja i pomoću njega proizvesti vještačku bjelančevinu. A kad stignemo dotle, onda ćemo u isti mah proizvesti organski život, jer život, od svojih najnižih do svojih najviših formi, nije ništa drugo do normalan način postojanja bjelančevinastih tijela.

Ali čim je naš agnostik učinio ove formalne ograde, on govori i radi sasvim kao okorjeli materijalist, što on u biti i jeste. On će možda reći: koliko *mi* znamo, materijal i kretanje ili, kako se sad kaže, energija, ne mogu se ni stvoriti niti uništiti, ali mi nemamo nikakvog dokaza da oni nisu, u ovo ili ono vrijeme, bili stvoreni. No čim pokušate da ovo priznanje u nekom slučaju iskoristite protiv njega, on će vas brže-bolje ućutkati. Ako on dopušta mogućnost spiritualizma im abstracto, on in concreto neće o njoj ni da čuje. On će vam reći: koliko znamo i znati možemo, nema nikakvog tvorca ni vladaoca svemira; koliko je nama poznato, materija i energija ne mogu se ni stvoriti ni uništiti; za nas je mišljenje samo forma energije, funkcija mozga; sve što *mi* znamo svodi se na to da materijalnim svijetom vladaju nepromjenljivi zakoni — itd. itd.; ukoliko je on, dakle, čovjek *nauke*, *ukoliko* on nešto *zna*, utoliko je materijalist; izvan svoje nauke, u oblastima u kojima se ne kreće, on svoje neznanje prevodi na grčki jezik i zove ga agnosticizmom.

U svakom slučaju jedno je, čini se, jasno: čak i kad bih bio agnostik, očigledno je da shvaćanje istorije skicirano u ovoj knjižici ne bih mogao nazvati »istorijskim agnosticizmom«. Religiozni ljudi bi me ismijali, a agnostici bi me s negodovanjem pitali nemam li namjeru da im se rugam. I tako se nadam da ni britanski »respektabilitet«, koji se na njemačkom jeziku zove filistarstvo, neće biti suviše šokiran ako na engleskom jeziku, kao i na mnogim drugim jezicima,

upotrijebim izraz »istorijski materijalizam« za oznaku onog shvaćanja toka svjetske istorije koje posljednji uzrok i odlučujuću pokretačku snagu svih važnih istorijskih događaja vidi u ekonomskom razvitku društva, u promjenama načina proizvodnje i razmjene, u cijepanju društva na razne klase koje otud proizlazi i u međusobnim borbama tih klasa.

Možda će se prema meni postupati još blaže ako dokažem da istorijski materijalizam može da bude koristan čak respektabilitetu britanskog filistra. Ukazao sam na činjenicu da je prije četrdeset ili pedeset godina svakog obrazovanog inostranca koji se nastanio u Engleskoj neprijatno iznenađivalo ono što mu je moralo da izgleda kao religiozna bigotnost i stupidnost engleske »respektabilne« srednje klase. Sada ću pokazati da respektabilna engleska srednja klasa onog vremena nije ipak bila onako sasvim glupa kao što se činilo inteligentnom inostrancu. Njene religiozne tendencije dadu se objasniti.

Kad je Evropa izašla iz srednjeg vijeka, gradska buržoazija koja se uzdizala bila je njen revolucionarni element. Priznati položaj koji je osvojila unutar srednjovjekovnog feudalnog uređenja postao je već preuzak za njenu ekspanzivnu snagu. Slobodan razvitak srednje klase, buržoazije, postao je nespojiv s feudalnim sistemom; feudalni sistem morao je da padne.

Ali veliki internacionalni centar feudalnog sistema bila je rimokatolička crkva. Uprkos svim unutrašnjim ratovima, ona je ujedinjavala čitavu feudaliziranu Zapadnu Evropu u jednu veliku političku cjelinu, koja je stajala u suprotnosti i prema šizmatičko-grčkom i prema muhamedanskom svijetu. Ona je feudalno uređenje okružila aureolom božanske posvete. Ona je svoju hijerarhiju uredila po feudalnom uzoru i, najzad, ona je bila najveći od svih feudalnih gospodara, jer njoj je pripadala najmanje trećina svega katoličkog zemljišnog posjeda. Prije nego što je svjetovni feudalizam mogao da bude uspješno napadnut u svakoj zemlji i posebice morala je da bude razorena njegova centralna, posvećena organizacija.

Međutim, u korak s uzdizanjem srednje klase išao je veliki preporod nauke. Astronomija, mehanika, fizika, anatomija, fiziologija opet su se njegovale. Buržoaziji je, radi razvi-

janja industrijske proizvodnje, bila potrebna nauka koja je istraživala svojstva fizičkih tijela i načine ispoljavanja prirodnih sila. Ali dotad je nauka bila samo ponizna sluškinja crkve, kojoj nije bilo dopušteno da prekorači vjerom postavljene granice — ukratko, ona je bila sve samo ne nauka. Sad se nauka pobunila protiv crkve; buržoazija nije mogla da bude bez nauke, i ona se pridružila toj pobuni.

Time sam se dotakao samo dviju tačaka gdje je srednja klasa koja se uzdizała morala doći u sukob s postojećom crkvom. Ali to će biti dovoljno da se pokaže, prvo, da je u borbi protiv pretenzija katoličke crkve najneposrednije zainteresirana klasa bila buržoazija; i drugo, da je tada svaka borba protiv feudalizma morala uzimati religiozno ruho, morala se u prvoj instanci upraviti protiv crkve. No ako su bojni poklič bacili univerziteti i poslovni ljudi gradova, bilo je sigurno da će on imati, a i imao je, snažan odjek kod mase seoskog stanovništva, kod seljaka, koje se svuda moralo boriti protiv svojih duhovnih i svjetovnih feudalnih gospodara za goli opstanak.

Velika borba evropske buržoazije protiv feudalizma kulminirala je u tri krupne odlučujuće bitke.

Prva je bila takozvana reformacija u Njemačkoj. Odgovor na Lutherov poziv na pobunu protiv crkve bila su dva politička ustanka: najprije nižeg plemstva pod Francom von Sickingen, 1523, zatim veliki seljački rat, 1525. Oba su bila ugušena, uglavnom zbog neodlučnosti najviše zainteresirane strane, građana u varošima — neodlučnosti u čije uzroke ne možemo ovdje ulaziti. Od tog momenta borba se izrodila u gloženje između pojedinih knezova i carske centralne vlasti i imala je tu posljedicu da je Njemačka 200 godina bila brisana kao politički aktivna nacija Evrope. Lutherova reformacija stvarno je dovela do nove religije — i to takve kakva je apsolutnoj monarhiji upravo bila potrebna. Tek što su seljaci sjeveroistočne Njemačke primili luteranstvo, bili su od slobodnih ljudi svedeni na kmetove.

No tamo gdje je Luther propao, pobijedio je Calvin. Njegova dogma je bila prilagođena najsmjelijim od tadašnjih građana. Njegovo učenje o predodređenju bilo je religiozni izraz činjenice da u svijetu trgovine i konkurencije uspjeh ili bankrotstvo ne zavise od aktivnosti ili spretnosti pojedi-

naca nego od okolnosti koje su od njega nezavisne. »Ne određuje nečija volja ili djelatnost nego milost« nadmoćnih, ali nepoznatih ekonomskih sila. A to je bilo naročito istinito u vrijeme ekonomskog prevrata, kad su sve stare trgovinske puteve i trgovinske centre potisli novi, kad su Amerika i Indija bile otvorene za svijet i kad se čak od davnine poštovani ekonomski credo — vrijednost zlata i srebra — počeo da ljulja i ruši. Pri tom je Calvinov crkveni ustav bio sasvim demokratski i republikanski; a mogu li tamo gdje je već i carstvo božje republikanizirano carstva ovoga svijeta ostati podložna kraljevima, biskupima i feudalnim gospodarima? Dok je njemačko luteranstvo postalo poslušno oruđe u rukama malih njemačkih knezova, kalvinizam je osnovao republiku u Holandiji i jake republikanske stranke u Engleskoj i naročito u Škotskoj.

U kalvinizmu je drugi veliki buržoaski ustanak našao svoju gotovu borbenu teoriju. Taj ustanak se dogodio u Engleskoj. Srednja klasa gradova ga je počela, a srednji seljaci (yeomanry) seoskih okruga izvojevali su pobjedu. Prilično je neobična pojava da su u sve tri velike buržoaske revolucije seljaci davali armiju za borbu; i seljaci su upravo ona klasa koju, poslije izvojevane pobjede, ekonomske posljedice te pobjede najsigurnije upropaštavaju. Sto godina poslije Cromwella engleske yeomanry gotovo je potpuno nestalo. Međutim, samo je zahvaljujući intervenciji ove yeomanry i plebejskog elementa gradova ta borba dovedena do konačne odluke, a Čarlz I došao na gubilište. Da bi buržoazija mogla ubrati čak samo one plodove pobjede koji su tada već bili zreli, bilo je neophodno da se revolucija dovede znatno dalje od cilja — tačno kao 1793. u Francuskoj i 1848. u Njemačkoj. Čini se da je to u stvari jedan od zakona razvitka buržoaskog društva.

Poslije ovog obilja revolucionarne aktivnosti došla je neizbježna reakcija, koja je sa svoje strane također otišla dalje od cilja. Poslije niza kolebanja nađeno je najzad novo težište, koje je služilo kao polazna tačka za dalji razvitak. Veličanstveni period engleske istorije, kome filistri daju ime »velika pobuna«, i borbe koje su vođene poslije njega završavaju se u relativno sitnom događaju od 1689, koji liberalna istoriografija naziva »slavnom revolucijom«.

Nova polazna tačka bio je kompromis između srednje klase koja se uzdizala i bivših feudalnih zemljoposjednika. Ovi su, iako su onda kao i danas nazivani aristokratijom, već davno bili na putu da postanu ono što je Luj Filip u Francuskoj postao tek mnogo kasnije: prvi buržuj nacije. Na sreću po Englesku, stari feudalni baroni istrijebili su se međusobno u ratovima Crvene i Bijele ruže[7]. Njihovi nasljednici, iako većinom izdanci tih starih porodica, bili su ipak od toliko dalekih pobočnih linija da su sačinjavali jednu sasvim novu korporaciju; njihove navike i tendencije bile su mnogo više buržoaske nego feudalne; oni su vrlo dobro poznavali vrijednost novca i odmah su počeli da povećavaju svoju zemljišnu rentu otjeravši stotine sitnih zakupaca i zamijenivši ih ovcama. Henrik VIII stvarao je masovno nove buržuje-lendlordove poklanjajući i prodajući u bescjenje crkvena dobra; k istome su vodile do kraja XVII vijeka neprekidno nastavljane konfiskacije velikih imanja, koja su zatim davana skorojevićima ili poluskorojevićima. Otud engleska »aristokratija« poslije Henrika VII ne samo što nije djelovala protiv razvijanja industrijske proizvodnje nego je, naprotiv, nastojala da iz nje izvlači korist za sebe. A isto tako se uvijek našao jedan dio krupnih zemljoposjednika koji je, iz ekonomskih ili političkih motiva, bio spreman na saradnju s vođama finansijske i industrijske buržoazije. Tako je, dakle, kompromis od 1689. lako bio ostvaren. Politički trofeji — službe, sinekure, visoke plaće — ostavljeni su velikim porodicama zemljišnog plemstva pod uvjetom da one u dovoljnoj mjeri čuvaju ekonomske interese finansijske, manufakturne i trgovinske srednje klase. A ti ekonomski interesi već su tada bili dovoljno snažni da određuju opću politiku nacije. Moglo je biti prepirki oko detalja, ali aristokratska oligarhija i suviše je dobro znala koliko je njen vlastiti ekonomski prosperitet povezan s prosperitetom industrijske i trgovačke buržoazije.

Od tog doba buržoazija je bila skroman ali priznati sastavni dio vladajućih klasa Engleske. Sa svima njima imala

[7] 1455—1485, ratovi između dvije engleske plemićke stranke, koje su kao amblem u grbu imale bijelu odnosno crvenu ružu. *Prev.*

je zajednički interes da drži u pokornosti veliku radnu masu naroda. Trgovac ili fabrikant bio je u položaju gazde ili, kako se do nedavna govorilo u Engleskoj »prirodnog pretpostavljenog« prema svojim pomoćnicima, radnicima, svojoj kućnoj posluzi. On je morao da iz njih izvuče što je moguće više rada i što je moguće boljeg kvaliteta; u tu svrhu on ih je morao odgajati za odgovarajuće potčinjavanje. On sam je bio religiozan; njegova religija dala mu je zastavu pod kojom je pobijedio kralja i lordove; ubrzo poslije toga otkrio je i sredstva koja mu je ta ista religija davala da obrađuje svijest svojih prirodno potčinjenih i da ih učini poslušnim izvršiocima zapovijedi gazdâ, koje je nad njima postavila božja providnost. Ukratko, engleska buržoazija bila je sad zainteresirana za držanje u pokornosti »nižih staleža«, velike proizvođačke narodne mase, a jedno od pri tome upotrebljavanih sredstava bio je utjecaj religije.

A ovome se pridružila i jedna druga okolnost koja je jačala religiozne sklonosti buržoazije: procvat materijalizma u Engleskoj. Ovo novo ateističko učenje je ne samo užasavalo pobožnu srednju klasu; ono se povrh toga proglasilo filozofijom koja dolikuje samo učenjacima i obrazovanim svjetskim ljudima, nasuprot religiji, koja je dosta dobra za neobrazovanu veliku masu, uključujući tu i buržoaziju. Sa Hobbesom ono je stupilo na pozornicu kao branilac kraljevske svemoći i pozivalo apsolutnu monarhiju da drži u pokornosti onog puer robustus sed malitiosus, tj. narod. Pa i kod Hobbesovih nasljednika Bolingbrokea, Shaftesburya itd. nova, deistička forma materijalizma ostala je aristokratsko, ezoteričko učenje, i stoga je materijalizam bio buržoaziji mrzak ne samo zbog svoje religiozne heretičnosti nego i zbog svojih antiburžoaskih političkih veza. U skladu s tim su, suprotno od materijalizma i deizma aristokratije, upravo protestantske sekte, koje su za borbu protiv Stuartovaca davale i zastavu i borce, predstavljale glavne borbene snage progonjene srednje klase, i još danas su kičma »velike liberalne stranke«.

Međutim je materijalizam iz Engleske prešao u Francusku, gdje je našao drugu materijalističku filozofsku školu, proizišlu iz kartezijanstva, i s njome se stopio. I u Francuskoj on je u početku ostao isključivo aristokratska doktrina. Ali njegov revolucionarni karakter ubrzo je izbio na vidjelo.

Francuski materijalisti nisu ograničavali svoju kritiku na čisto religiozne stvari; oni su kritikovali svaku naučnu tradiciju, svaku političku instituciju svoga doba. Da bi dokazali opću primjenljivost svoje teorije, udarili su najkraćim putem: oni su je smjelo primijenili na sve predmete znanja u gigantskom djelu po kome su dobili ime, u »Enciklopediji«. Tako je materijalizam, u ovoj ili onoj formi — kao prosvijećeni materijalizam ili kao deizam — postao pogled na svijet čitave obrazovane omladine u Francuskoj; i to u tolikoj mjeri da je ovo učenje koje su donijeli na svijet engleski rojalisti dalo francuskim republikancima i teoristima teoretsku zastavu i tekst za »Deklaraciju prava čovjeka«.

Velika francuska revolucija bila je treći ustanak buržoazije, ali je prvi koji je potpuno odbacio religiozni plašt i u kome je borba do kraja dovedena na otvorenom političkom tlu. Ali ona je bila i prvi ustanak u kome je borba bila stvarno vođena do uništenja jedne protivničke strane, aristokratije, i do potpune pobjede druge, buržoazije. U Engleskoj je kontinuitet predrevolucijskih i poslijerevolucijskih institucija i kompromis između krupnih zemljišnih posjednika i kapitalista našao svoj izraz u kontinuitetu sudskih presedana kao i u savjesnom pridržavanju feudalnih formi zakona. U Francuskoj je revolucija sasvim raskinula s tradicijama prošlosti, zbrisala posljednje tragove feudalizma i u Code civil-u stvorila majstorsku adaptaciju starog rimskog prava — toga gotovo savršenog izraza pravnih odnosa koji proizlaze iz onog ekonomskog stepena razvitka kome je Marx dao ime »robna proizvodnja« — za savremene kapitalističke odnose; tako majstorsku da taj revolucionarni francuski zakonik još danas služi u svim zemljama — ne izuzimajući ni Englesku — kao uzor pri reformama prava vlasništva. Ali ne zaboravimo pri tom jedno. Kad englesko pravo nastavlja da izražava ekonomske odnose kapitalističkog društva jednim barbarskim feudalnim jezikom, koji izražavanoj stvari odgovara isto toliko koliko i engleska ortografija engleskom izgovoru — vous écrivez Londres et vous prononcez Constantinople[8], rekao je jedan Francuz — onda je to isto englesko pravo jedino koje je sačuvalo u neiskvarenom obliku i presadilo u Ameriku i

---

[8] — pišete London, a izgovarate Konstantinopol. *Prev.*

kolonije najbolji dio one lične slobode, lokalne samouprave i osiguranja od svakog stranog miješanja osim sudskog, ukratko onih starogermanskih sloboda koje su na kontinentu pod apsolutnom monarhijom bile izgubljene i koje dosad nisu nigdje potpuno povraćene.

Ali vratimo se našem britanskom buržuju. Francuska revolucija pružila mu je sjajnu priliku da pomoću kontinentalnih monarhija upropasti francusku pomorsku trgovinu, da anektira francuske kolonije i da uništi posljednje francuske pretenzije na pomorsko rivalstvo. To je bio jedan razlog zbog kojeg se on borio protiv te revolucije. Drugi razlog je bio taj što mu njeni metodi nisu bili nimalo po volji. Ne samo njen »odvratni« terorizam nego već i sam pokušaj da se vladavina buržoazije sprovede do krajnjih granica. Tä što bi britanski buržuj počeo bez svoje aristokratije koja ga je učila manirama dostojnim učitelja i pronalazila za njega modu, koja je davala oficire za vojsku, čuvaricu reda kod kuće, i za flotu, osvajačicu novih kolonijalnih posjeda i novih tržišta? Dakako, postojala je i napredna manjina buržoazije, ona manjina čiji interesi nisu tako dobro prolazili pri kompromisu; taj dio buržoazije, koji se sastojao uglavnom od manje bogate srednje klase, simpatizirao je s revolucijom, ali je u parlamentu bio nemoćan.

Što više je, dakle, materijalizam postojao Credo francuske revolucije, to čvršće se bogobojazni engleski buržuj držao svoje religije. Zar vladavina terora u Parizu nije pokazala što nastaje ako narod izgubi religiju? Što više se materijalizam širio od Francuske na susjedne zemlje i dobivao pojačanja od srodnih teoretskih struja, naročito od njemačke filozofije, što više su materijalizam i slobodomislilaštvo uopće postajali na kontinentu nužna kvalifikacija obrazovanog čovjeka, to se engleska srednja klasa upornije držala svojih raznovrsnih religioznih vjerovanja. Ta vjerovanja mogla su da se međusobno razlikuju, ali su sva bila izrazito religiozna, kršćanska vjerovanja.

Dok je revolucija osigurala politički trijumf buržoazije u Francuskoj, u Engleskoj su Watt, Arkwright, Cartwright i drugi inicirali industrijsku revoluciju, koja je potpuno pomjerila težište ekonomske snage. Bogatstvo buržoazije raslo

je sad znatno brže nego bogatstvo zemljišne aristokratije. Unutar same buržoazije finansijska aristokratija, bankari itd., odlazila je sve više u pozadinu pred fabrikantima. Kompromis od 1689, čak poslije postepenih izmjena u prilog buržoazije, nije više odgovarao međusobnom položaju zainteresiranih. Karakter tih zainteresiranih se također izmijenio; buržoazija od 1830. mnogo se razlikovala od one iz prethodnog stoljeća. Politička vlast koja je još ostala aristokratiji i kojom se ona služila protiv pretenzija nove industrijske buržoazije postala je nespojiva s novim ekonomskim interesima. Nova borba protiv aristokratije bila je neophodna; ona se mogla završiti samo pobjedom nove ekonomske snage. Pod impulsom francuske revolucije od 1830. bila je najprije, uprkos svem otporu, progurana reforma parlamenta. To je buržoaziji stvorilo priznat i jak položaj u parlamentu. Zatim je došlo ukidanje žitnih zakona[9], koje je jednom zauvijek uspostavilo supremaciju buržoazije, i posebno njenog najaktivnijeg dijela, fabrikanata, nad zemljišnom aristokratijom. To je bila najveća pobjeda buržoazije, ali i posljednja koju je postigla u svom isključivom interesu. Sve svoje kasnije trijumfe ona je morala dijeliti s novom socijalnom snagom, u početku savezničkom, a brzo zatim suparničkom.

Industrijska revolucija stvorila je klasu krupnih kapitalista-fabrikanata, ali i jednu daleko mnogobrojniju klasu fabričkih radnika. Ova klasa je postepeno rasla u broju, razmjerno tome kako je industrijska revolucija osvajala jednu granu proizvodnje za drugom. A zajedno s brojem rasla je i njena snaga, koja se pokazala već 1824, kad je nenaklonjeni joj parlament natjerala da ukine zakone protiv slobode udruživanja. Za vrijeme agitacije za reformu radnici su sačinjavali radikalno krilo reforme partije; kad ih je zakon od 1832. isključio od prava glasa, oni su svoje zahtjeve formulirali u narodnoj karti (people's charter) i organizirali se, nasuprot velikoj buržoaskoj Ligi protiv žitnih zakona, u nezavisnu partiju, čartiste, *prvu radničku partiju* našeg doba.

---

[9] *Žitni zakoni* — carina na uvoz žita. Carinske stavke bile su 1842. snižene; god. 1846. otpala su ograničenja uvoza žita, a 1849. carine na žito sasvim su ukinute. *Prev.*

Tada su došle kontinentalne revolucije od februara i marta 1848, u kojima su radnici odigrali tako značajnu ulogu i. bar u Parizu, istupili sa zahtjevima koji su s gledišta kapitalističkog društva bili sasvim nedopustivi. A onda je došla opća reakcija. Najprije poraz čartista 10. aprila 1848, zatim ugušenje pariskog radničkog ustanka u junu iste godine, zatim nedaće od 1849. u Italiji, Mađarskoj, južnoj Njemačkoj, najzad pobjeda Luja Bonaparta nad Parizom 2. decembra 1851. Tako je, bar za neko vrijeme, bilo otjerano strašilo radničkih zahtjeva, ali po cijenu kojih troškova! Ako je, dakle, britanski buržuj već ranije bio uvjeren u potrebu da prost narod bude držan u religioznom raspoloženju, koliko je jače morao da osjeća tu potrebu poslije svih tih iskustava? I, ne obazirući se ni najmanje na podrugljiv smiješak svoje kontinentalne sabraće, on je nastavljao da iz godine u godinu troši hiljade i desetke hiljada za propovijedanje evanđelja nižim staležima. Nezadovoljan svojim vlastitim religioznim aparatom, on se obratio bratu Jonatanu[10], tadašnjem najvećem organizatoru religioznog posla, i uvezao je iz Amerike revivalizam[11], Moodyja i Sandeya itd.; najzad, prihvatio je opasnu pomoć Vojske spasa, koja oživljuje propagandna sredstva ranog kršćanstva, koja se obraća siromašnima kao izabranima, koja pobija kapitalizam na svoj religiozni način i tako gaji jedan element ranokršćanskog klasnog antagonizma. A taj element može jednog dana postati veoma koban po imućne ljude koji danas za ovo daju gotove pare.

Čini se da je zakon istorijskog razvitka da buržoazija ni u jednoj evropskoj zemlji ne može da osvoji i drži političku vlast onako isključivo — bar ne za neko duže vrijeme — kao što ju je feudalna aristokratija držala za vrijeme srednjeg vijeka. Čak u Francuskoj, gdje je feudalizam bio potpuno iskorijenjen, buržoazija, kao cjelina, držala je vlast samo u kratkim razdobljima. Pod Lujem Filipom, 1830—1848, vladao je samo mali dio buržoazije; kudikamo veći dio bio je visokim cenzusom lišen biračkog prava. Pod Drugom repu-

---

[10] »Brat Jonatan« — podrugljivo ime za Sjedinjene Američke Države, kasnije zamijenjeno imenom »Ujka Sam«. *Prev.*

[11] Revivalizam — religiozni pokret u prošlom stoljeću koji je nastojao da učvrsti uticaj religije. Moody i Sandey — američki misionari, osnivači tog pokreta. *Prev.*

blikom, 1848—1851, vladala je čitava buržoazija, ali samo tri godine; njena nesposobnost utrla je put Drugom carstvu. Tek sad, pod trećom republikom, buržoazija je kao cjelina držala kormilo vlasti punih dvadeset godina, a pri tom već sada pokazuje utješne znakove dekadencije. Dugogodišnja vladavina buržoazije bila je dosad moguća samo u zemljama kao što je Amerika, gdje feudalizma nije bilo i gdje je društvo od samog početka polazilo od buržoaske osnove. No čak u Francuskoj i u Americi nasljednici buržoazije, radnici, već glasno kucaju na vrata.

U Engleskoj buržoazija nije nikad vršila nepodijeljenu vlast. Čak njena pobjeda od 1832. ostavila je aristokratiju u gotovo isključivom posjedu svih visokih državnih položaja. Pokornost s kojom se bogata srednja klasa tome podvrgla meni je bila nepojmljiva dok krupni liberalni fabrikant g. W. A. Forster nije u jednom javnom govoru preklinjao omladinu Bradforda da zbog svog vlastitog napretka ipak uči francuski. Pri tom je ispripovijedao kako se glupo osjećao kad je, postavši ministar, najedanput dospio u društvo u kojem je francuski jezik u najmanju ruku bio toliko potreban koliko i engleski! U stvari, tadašnji engleski buržuji bili su, po pravilu, sasvim neobrazovani skorojevići, koji su, htjeli ne htjeli, morali da aristokratiji prepuste sva ona viša mjesta u vladi za koja su se tražila druga svojstva osim inzularne ograničenosti i inzularne naduvenosti, začinjene poslovnom lukavošću[12]. Čak i danas još beskrajne novinske diskusije o »middle-class education«[13] pokazuju da se engleska srednja klasa još uvijek ne smatra dovoljno pripremljenom za najbolje obrazovanje i ogleda se za nešto skromnijim. Stoga se činilo po sebi razumljivim, čak i poslije ukidanja žitnih zakona, što su ljudi koji su izvojevali pobjedu, Cobdeni, Brighti,

---

[12] Pa čak u poslovnim stvarima naduvenost nacionalnog šovinizma vrlo je loš savjetnik. Sve donedavna prosječni engleski fabrikant smatrao je ponižavajućim za Engleza da govori na nekom drugom jeziku osim na svome, i u neku ruku se ponosio time što se »ubogi đavoli« od inostranaca nastanjuju u Engleskoj i oslobađaju ga muke da svoje proizvode prodaje u inostranstvu. On čak nije opažao da su ti inostranci, većinom Nijemci, time dobili u ruke veliki dio engleske vanjske trgovine — uvozne baš kao i izvozne — i da se direktna vanjska trgovina Engleza po-

[13] — »obrazovanje srednje klase«. *Prev.*

Forsteri itd., ostali isključeni od svakog učešća u oficijelnoj vladi zemlje, dok im najzad, dvadeset godina kasnije, nov zakon o reformama nije otvorio vrata kabineta. Engleska buržoazija je do dana današnjega tako duboko prožeta osjećajem svoje društvene inferiornosti da na svoj vlastiti trošak i na trošak naroda izdržava jednu dekorativnu kastu lijenčina koja mora da dostojno reprezentira naciju u svim svečanim zgodama; da se smatra osobito počašćenom kad je neki buržuj pronađen dostojnim da bude primljen u ovo, na kraju krajeva od same buržoazije isfabricirano, ekskluzivno društvo.

Tako industrijska i trgovinska srednja klasa još nije bila uspjela da zemljišnu aristokratiju potpuno otjera od političke vlasti kad se na pozornici pojavio nov konkurent, radnička klasa. Reakcija poslije čartističkog pokreta i kontinentalnih revolucija, a uz to besprimjerno proširenje engleske industrije od 1848. do 1866. (koje se obično pripisuje samo slobodnoj trgovini, ali koje se mnogo više ima da zahvali kolosalnom razvitku željeznica, prekooceanskih parobroda i saobraćajnih sredstava uopće), ponovo su doveli radnike u zavisnost od Liberalne partije, čije su oni bili, kao i u pretčartistička vremena, radikalno krilo. Ali postepeno su zahtjevi radnika za pravom glasa postajali neodoljivi. Dok su se vigi, vođe liberala, još plašili, Disraeli je pokazao svoju superiornost; iskoristivši povoljan momenat za torijevce, uveo je household suffrage (po kome je pravo glasa imao svako ko je stanovao u

---

stepeno počela ograničavati na kolonije, Kinu, Sjedinjene Države i Južnu Ameriku. Još manje je opažao da ti Nijemci trguju s drugim Nijemcima u inostranstvu koji su s vremenom organizirali potpunu mrežu trgovinskih kolonija po cijelom svijetu. A kad je Njemačka prije nekih četrdeset godina ozbiljno počela da proizvodi za izvoz, ova mreža joj je odlično poslužila u njenom preobražaju, u tako kratkom vremenu, iz zemlje koja izvozi žito u industrijsku zemlju prvog reda. Tada je najzad, prije nekih deset godina, engleskog fabrikanta spopao strah i on je pitao svoje ambasadore i konzule kako se desilo da on više ne može da zadrži svoje mušterije. Jednoglasan odgovor bio je: 1) vi ne učite jezik vaše mušterije, nego zahtijevate da ona govori vašim jezikom; 2) vi ne pokušavate da zadovoljite potrebe, navike i ukuse svoje mušterije, nego zahtijevate da ona prihvati engleske. [Engelsova napomena.]

zasebnom domu) u gradskim izbornim okruzima i s njim povezao promjene u veličini izbornih okruga. Ubrzo poslije toga došlo je tajno glasanje (the ballot); zatim, 1884, proširenje household suffrage na grofovije i nova podjela izbornih okruga, koja je ove bar donekle ujednačila. Sve ove mjere toliko su povećale izbornu snagu radničke klase da ona sada u 150 do 200 izbornih okruga sačinjava većinu birača. Ali nema bolje škole za učenje respekta pred tradicijom nego što je parlamentarni sistem! Ako je srednja klasa gledala pobožno i sa strahopoštovanjem na grupu koju je lord John Manners šaleći se nazivao »naše staro plemstvo«, radnička masa gledala je s respektom i uvažavanjem na tadašnju takozvanu »bolju klasu«, na buržoaziju. I doista, britanski radnik je prije petnaest godina bio uzoran radnik, čiji je obzir, pun respekta za položaj svog poslodavca, i čije je samoobuzdavanje i skromnost pri isticanju svojih zahtjeva stavljala melem na rane koje su našim njemačkim katedarskim socijalistima zadavale neizlječive komunističke i revolucionarne tendencije njihovih domaćih njemačkih radnika.

Ipak su engleski buržuji bili dobri poslovni ljudi i vidjeli su dalje od njemačkih profesora. Oni su vrlo nerado dijelili svoju vlast s radnicima. Za vrijeme čartističkog pokreta naučili su šta je kadar učiniti puer robustus sed malitiosus, narod. Otada im je veći dio narodne karte bio nametnut i postao zakon zemlje. Više no ikad valjalo je sada držati narod na uzdi moralnim sredstvima. A prvo i najvažnije moralno sredstvo kojim se djeluje na mase ostala je — religija. Otud popovska većina u školskim vijećima, otud sve veće samooporezivanje buržoazije za sve moguće pobožne demagogije, od ritualizma do Vojske spasa.

I sad je došao trijumf britanskog respektabilnog filistarstva nad slobodnim mislilaštvom i religioznom indiferentnošću kontinentalnog buržuja. Radnici Francuske i Njemačke postali su buntovni. Oni su bili sasvim prožeti socijalizmom i pri tome, iz vrlo opravdanih razloga, nisu baš mnogo marili za legalnost sredstava koja će im osigurati dolazak na vlast. Puer robustus faktično je bivao iz dana u dan maliciozniji. Šta je drugo preostalo francuskoj i njemačkoj buržoaziji kao posljednje sredstvo nego da svoje slobodnomislilaštvo ćutke napusti, onako kao što drzak deran, kad morska bolest počne

da njime sve jače ovladava, baca zapaljenu cigaretu kojom se šepurio na palubi broda? Jedan za drugim bogohulnici se počeše pretvarati u ljude pobožnog vanjskog izgleda, govoriti s poštovanjem o crkvi, njenim učenjima i obredima, i sami ih vršiti ukoliko ih nisu mogli zaobići. Francuski buržuji ne jedu petkom mesa, a njemački buržuji preznojavaju se na svojim stolicama u crkvi slušajući beskrajne protestantske propovijedi. Oni su sa svojim materijalizmom nastradali. »Vjera mora biti sačuvana narodu« — to je posljednje i jedino sredstvo za spas društva od potpune propasti. Na svoju nesreću, oni su to otkrili tek pošto su učinili sve što je u ljudskoj moći da religiju zauvijek upropaste. I tada je došao moment kad je britanski buržuj bio na redu da im se naruga i da im dovikne: Budale, pa to sam vam mogao da kažem još prije dvjesta godina!

Pa ipak, bojim se da ni religiozna zatucanost britanskog, obraćenje kontinentalnog buržuja koje je došlo post festum neće moći zaustaviti sve snažniju proletersku bujicu. Tradicija je velika usporavajuća snaga, ona je sila inercije u istoriji. Ali ona je samo pasivna, i zato mora podleći. Ni religija ne može da trajno bude samo odbrambeni zid kapitalističkog društva. Ako su naše pravne, filozofske i religiozne ideje bliži ili dalji izdanci ekonomskih odnosa koji vladaju u datom društvu, te ideje ne mogu da se dugo održe kad su se ekonomski odnosi temeljito izmijenili. Mi moramo vjerovati u vrhunaravno otkrovenje, ili priznati da nikakve religiozne propovijedi ne mogu da podupru društvo koje se ruši.

I faktično, i u Engleskoj su se radnici opet počeli da miču. Nesumnjivo je da su oni sputani svakojakim tradicijama. Buržoaskim tradicijama — takva je tradicija široko rasprostranjena predrasudama da su moguće samo dvije partije, konzervativci i liberali, i da radnička klasa mora zaraditi svoje oslobođenje s velikom liberalnom partijom i kroz nju. Radničkim tradicijama, naslijeđenim iz vremena prvih nesigurnih pokušaja radničke klase da istupa samostalno — takva je tradicija kod mnogih starih tredjuniona isključenje svih onih radnika koji nisu prošli redovan nauk, a to ne znači ništa drugo nego da svaki takav tredjunion odgaja svog vlastitog štrajkbrehera. Ali uprkos svemu tome i koječemu drugome, engleska radnička klasa kreće se naprijed, kao

što je sam g. profesor Brentano morao da s bolom saopći svojoj katedarsko-socijalističkoj braći. Radnička klasa se kreće, kao i sve u Engleskoj, sporim, odmjerenim korakom, čas oklijevajući, čas pipajući, praveći više-manje jalove pokušaje; ona se kreće ponegdje s krajnjim nepovjerenjem u *riječ* socijalizam, apsorbirajući postepeno njegovu *suštinu;* ona se kreće, i njeno kretanje zahvaća jedan sloj radnika za drugim. Sad je probudila nekvalificirane radnike londonskog East Enda iz njihovog mrtvog sna, i svi smo vidjeli kakav su sjajan poticaj dale te nove snage sa svoje strane. I ako tempo tog kretanja ne drži korak s nestrpljenjem ovih ili onih, neka ovi ili oni ne zaborave da je upravo radnička klasa ta koja čuva najbolje strane engleskog nacionalnog karaktera, i da svaki korak naprijed koji je u Engleskoj jednom učinjen nikad više ne propada. Ako sinovi starih čartista nisu, iz prije navedenih razloga, bili sve ono što se moglo očekivati, ipak se čini da će unuci biti dostojni djedova.

Ali pobjeda evropske radničke klase ne zavisi samo od Engleske. Ona može da bude osigurana samo zajedničkim naporima bar Engleske, Francuske i Njemačke. U dvije posljednje zemlje radnički pokret je dobar komad puta ispred engleskog. U Njemačkoj on se nalazi u već izmjerljivoj udaljenosti do trijumfa. Napredak koji je on tamo ostvario u posljednjih 25 godina — nema primjera. On se kreće naprijed sa sve većom brzinom. Ako je njemačka buržoazija pokazala svoj žalosni nedostatak političke sposobnosti, discipline, hrabrosti, energije i istrajnosti, njemačka radnička klasa dala je potpun dokaz da sva ta svojstva posjeduje u obilnoj mjeri. Prije gotovo četiri stotine godina Njemačka je bila polazna tačka prvog velikog ustanka evropske srednje klase; kako danas stoje stvari, zar je nemoguće da Njemačka bude i pozornica prve velike pobjede evropskog proletarijata?

20. aprila 1892. *F. Engels*

I

UTOPIJSKI SOCIJALIZAM

Savremeni socijalizam je po svom sadržaju prije svega plod posmatranja, s jedne strane, klasnih suprotnosti koje vladaju u današnjem društvu između posjedujućih i neposjedujućih, kapitalista i najamnih radnika, a s druge — anarhije koja vlada u proizvodnji. Ali po svojoj teoretskoj formi on se u početku pojavljuje kao dalje, tobože dosljednije razvijanje onih principa koje su postavili veliki francuski prosvjetitelji XVIII vijeka. Kao i svaka nova teorija, i socijalizam je morao polaziti prije svega od one idejne građe koju je zatekao, ma koliko da mu je korijen ležao u materijalnim ekonomskim činjenicama.

Veliki ljudi koji su u Francuskoj prosvjećivali umove za predstojeću revoluciju istupali su krajnje revolucionarno. Oni nisu priznavali nikakav vanjski autoritet, ma koje on vrste bio. Religija, shvaćanje prirode, društvo, državno uređenje, sve je bilo podvrgnuto najbespoštednijoj kritici; sve to trebalo je da opravda svoj opstanak pred sudom razuma ili da se odrekne opstanka. Misleći um postao je mjerilo koje se primjenjivalo na sve. To je bilo vrijeme kad je, kako veli Hegel, svijet bio postavljen na glavu[1], najprije u tom smislu

[1] Evo šta kaže Hegel o francuskoj revoluciji: »Misao, ideja prava ujedanput je izvojevala sebi priznanje, i stara uporišta bespravlja nisu mogla da joj dadu nikakav otpor. Ideja prava stavljena je u temelj ustava, i sad je sve moralo da se bazira na njoj. Otkako sunce sija na nebeskom svodu i planete se okreću oko njega, nikad nije bilo toga da se čovjek postavi na glavu, to jest da kao temelj uzme misao i da prema njoj izgrađuje stvarnost. Anaksagora je prvi rekao da nûs, razum, upravlja svijetom; ali je čovjek tek sada dospio do spoznaje da misao

što su čovjekova glava i principi koje je ona otkrila svojim mišljenjem zahtijevali da važe kao osnova svake ljudske akcije i asocijacije, a zatim i u širem smislu, što je stvarnost koja je bila u suprotnosti tim principima doista bila prevrnuta od vrha do temelja. Sve dotadanje forme države i društva, sve tradicionalne ideje bačene su kao nerazumne u staro gvožđe; svijet je dotada dopuštao da ga vode samo predrasude; sve prošlo zasluživalo je samo sažaljenje i prezir. Sad je tek svanuo dan, nastupilo carstvo razuma; praznovjerje, nepravda, privilegij i ugnjetavanje treba odsad da ustupe mjesto vječitoj istini, vječitoj pravdi, jednakosti zasnovanoj u samoj prirodi, i neotuđivim pravima čovjeka.

Mi sad znamo da to carstvo razuma nije bilo ništa drugo do idealizirano carstvo buržoazije; da se vječita pravda ostvarila kao buržoaska pravda, da se jednakost svela na buržoasku jednakost pred zakonom; da je kao jedno od najbitnijih prava čovjeka bilo proglašeno — buržoasko vlasništvo; i da je država razuma, Rousseauov društveni ugovor, oživotvorena i mogla da bude oživotvorena samo kao buržoaska, demokratska republika. Isto onako kao i svi njihovi prethodnici, ni veliki mislioci XVIII vijeka nisu mogli preći granice koje im je stavila njihova epoha.

Ali pored suprotnosti između feudalnog plemstva i buržoazije, koja je istupala kao predstavnica čitavog ostalog društva, postojala je i opća suprotnost između eksploatatorâ i eksploatiranih, između bogatih besposličara i radne sirotinje. Upravo ta okolnost je i omogućivala predstavnicima buržoazije da istupaju ne kao predstavnici neke posebne klase, nego kao predstavnci čitavog čovječanstva koje pati. I ne samo to. Od svog postanka buržoazija je bila opterećena svojom suprotnošću: kapitalisti ne mogu postojati bez najamnih radnika, i u istoj mjeri u kojoj se srednjovjekovni

---

mora upravljati duhovnom svarnošću. To je bilo *veličanstveno rađanje sunca. Sva misaona bića radosno su pozdravila ovu epohu. Uzvišena emocija* vladala je u to vrijeme, *svijet je bio prožet entuzijazmom duha,* kao da je tek sada došlo do pomirenja božanskog sa svijetom.« *(Hegel,* Philosophie der Geschichte, 1840, S. 535) — Zar nije krajnje vrijeme da se protiv takvih općeopasnih prevratničkih učenja pokornog profesora Hegela upotrijebi zakon protiv socijalista?

cehovski majstor razvijao u savremenog buržuja, razvijao se i cehovski kalfa ili vancehovski nadničar u proletera. Ali iako je, općenito uzevši, buržoazija smjela pretendirati na to da *u borbi protiv plemstva* predstavlja u isto vrijeme i interese raznih radnih klasa onog vremena, ipak su u svakom velikom buržoaskom pokretu izbijala i samostalna gibanja one klase koja je bila više ili manje razvijen prethodnik modernog proletarijata. Tako u toba njemačke reformacije i seljačkih ratova anabaptisti i Toma Münzer, u velikoj engleskoj revoluciji leveleri[2], u velikoj francuskoj revoluciji Babeuf. Ove revolucionarne oružane ustanke jedne još nesazrele klase pratile su i odgovarajuće teoretske manifestacije; u XVI i XVII vijeku utopijska opisivanja idealnih društvenih prilika, u XVIII vijeku već direktno komunističke teorije (Morelly i Mabbly). Zahtjev za jednakošću više se nije ograničavao na politička prava, nego je trebalo da bude proširen i na društveni položaj pojedinaca; trebalo je ukinuti ne samo klasne privilegije nego i same klasne razlike. Asketski komunizam, koji je zabranjivao svaki užitak u životu i nadovezivao se na Spartu, bio je prvi pojavni oblik novog učenja. Zatim su došla tri velika utopista: Saint-Simon, kod kojega je buržoaski pravac još zadržao izvjesnu važnost uz proleterski; Fourier i Owen koji je, u zemlji s najrazvijenijom kapitalističkom proizvodnjom i pod utiskom suprotnosti stvorenih tom proizvodnjom, sistematski razrađivao svoje prijedloge za uklanjanje klasnih razlika nadovezujući direktno na francuski materijalizam.

Svoj trojici je zajedničko to što oni ne istupaju kao predstavnici interesa proletarijata koji je do tog vremena istorijski bio nastao. Kao i prosvjetitelji, oni hoće da oslobode odmah cijelo čovječanstvo, a ne prvo jednu određenu klasu. Kao i prosvjetitelji, oni hoće da zasnuju carstvo razuma i vječite pravde; ali njihovo carstvo se beskrajno razlikuje od prosvjetiteljskog. I buržoaski svijet uređen po principima tih prosvjetitelja nerazuman je i nepravedan te stoga mora da bude isto tako bačen na smetlište kao i raniji društveni po-

---

[2] Leveleri (engl.: levellers) — doslovno »uravnjivači«; tako su se zvali predstavnici pokreta plebejskih slojeva u gradu i na selu; za vrijeme engleske revolucije od 1648. njihovi demokratski zahtjevi bili su najradikalniji. *Prev.*

reci. Što stvarni razum i stvarna pravda nisu dosad vladali u svijetu dolazi samo otud što ih ljudi nisu dosad tačno spoznali. Nije bilo onog genijalnog čovjeka koji se sad pojavio i koji je spoznao istinu; što se on sad pojavio, što je istina upravo sad spoznana, to nije neizbježan događaj koji nužno proizlazi iz lanca istorijskog razvitka, nego je prosto sretan slučaj. On se isto tako mogao roditi 500 godina ranije, i tada bi čovječanstvu uštedio 500 godina zabluda, borbi i patnji.

Vidjeli smo kako su francuski filozofi XVIII vijeka, koji su utirali put revoluciji, apelirali na razum kao na jedinog sudiju nad svim što je postojalo. Oni su zahtijevali da se uspostavi razumna država i razumno društvo, zahtijevali su da se bez milosrđa ukloni sve što protivrječi vječitom razumu. Vidjeli smo također da u stvarnosti taj vječiti razum nije bio ništa drugo do idealizirani razum srednjeg građanina koji se upravo tada razvio u buržuja. I kad je francuska revolucija ostvarila to društvo razuma i tu državu razuma, pokazalo se da su nove institucije, ma koliko bile racionalne prema ranijem stanju, veoma daleko od apsolutnog razuma. Država razuma završila je potpunim krahom. Rousseauov društveni ugovor našao je svoje ostvarenje u vrijeme Terora, od kojega je buržoazija, izgubivši vjeru u svoju političku sposobnost, tražila izbavljenje najprije u korupciji Direktorija i konačno pod okriljem Napoleonova despotizma. Obećani vječiti mir izvrgao se u beskrajan osvajački rat. Ni društvo razuma nije prošlo bolje. Suprotnost između bogatstva i siromaštva, umjesto da se razriješi u općem blagostanju, zaoštrila se zbog uklanjanja cehovskih i drugih privilegija koji su je premošćivali i zbog uklanjanja crkvenih dobrotvornih ustanova koje su je ublažavale; »sloboda vlasništva« od feudalnih okova, postavši sad zbiljom, pokazala se za sitnu buržoaziju i sitne seljake kao sloboda da sitno vlasništvo, pritisnuto nadmoćnom konkurencijom krupnog kapitala i krupnog zemljišnog posjeda, prodaju upravo tim magnatima, i tako se ta »sloboda« pretvorila za sitnu buržoaziju i sitne seljake u slobodu *od* vlasništva; brz uspon industrije na kapitalističkoj osnovi učinio je siromaštvo i bijedu radnih masa uslovom opstanka društva. Plaćanje u gotovom sve je više postajalo, po Carlylovu izrazu, jedina veza društva. Broj zločina rastao je iz godine u godinu. Ako su feudalni poroci,

koji su se ranije bez straha šepurili usred bijela dana, bili, doduše, ne uništeni nego za neko vrijeme ipak potisnuti u pozadinu, sad su na njihovu mjestu sve obilnije cvali buržoaski poroci koji su dotle njegovani samo tajno. Trgovina se sve više pretvarala u podvalu. »Bratstvo« revolucionarne devize ostvarivalo se u šikanama i zavisti konkurentske borbe. Na mjesto nasilnog ugnjetavanja stupila je korupcija, na mjesto mača kao osnovne poluge društvene moći stupio je novac. Pravo prve noći prešlo je od feudalnih gospodara na buržoaske fabrikante. Prostitucija se raširila u dotle nečuvenim razmjerima. Sam brak ostao je, kao što je i ranije bio, zakonski priznati oblik prostitucije, njen oficijelni plašt, a uz to je bio obilato dopunjavan brakolomstvom. Ukratko, društvene i političke institucije uspostavljene »pobjedom razuma« pokazale su se, u poređenju sa sjajnim obećanjima prosvjetitelja, kao karikature koje izazivaju gorko razočaranje. Još su samo nedostajali ljudi koji bi konstatirali to razočaranje, ali sa smjenom stoljeća dođoše i oni. Godine 1802. izašla su Saint-Simonova »Ženevska pisma«; 1808. pojavilo se prvo Fourierovo djelo, iako je osnova njegove teorije datirala još od 1799; 1. januara 1800. preuzeo je Owen upravu nad New Lanarckom.

Ali u to vrijeme kapitalistički način proizvodnje a s njim i suprotnost između buržoazije i proletarijata bili su još vrlo nerazvijeni. Krupna industrija, tek nastala u Engleskoj, bila je u Francuskoj još nepoznata. A tek krupna industrija razvija, s jedne strane, konflikte koji čine da prevrat u načinu proizvodnje, uklanjanje njegovog kapitalističkog karaktera, postaje imperativna nužnost, — konflikte ne samo među klasama koje su tvorevina krupne industrije nego i između proizvodnih snaga i formi razmjene koje je ona stvorila; s druge strane, ona razvija upravo u tim gigantskim proizvodnim snagama sredstva kojima ti konflikti mogu da se riješe. Ako su, dakle, oko 1800. konflikti koji proizlaze iz novog društvenog uređenja tek bili u nastajanju, onda to još mnogo više važi za sredstva njihovog rješenja. Mada su za vrijeme Terora mase pariske sirotinje za jedan trenutak osvojile vlast i mogle na taj način buržoasku revoluciju dovesti do pobjede čak *protiv* buržoazije, one su time samo pokazale svu nemogućnost neke druge vladavine tih masa pri tada-

šnjim odnosima. Proletarijat koji se tek bio počeo izdvajati iz tih neposjedujućih masa kao jezgro jedne nove klase, još sasvim nesposoban za samostalnu političku akciju, pokazivao se kao ugnjeten, patnički stalež kome se, zbog njegove nesposobnosti da sam sebi pomogne, u najboljem slučaju pomoć mogla donijeti izvana, odozgo.

Ova istorijska situacija presudno je djelovala i na osnivače socijalizma. Nezrelom stanju kapitalističke proizvodnje, nezrelom položaju klasa odgovarale su nezrele teorije. Rješenje društvenih zadataka koje je još ležalo skriveno u nerazvijenim ekonomskim odnosima trebalo je stvarati iz glave. Društvo je pokazivalo samo nedostatke; ukloniti te nedostatke bio je zadatak mislećeg uma. Radilo se o tome da se pronađe nov, savršeniji sistem društvenog uređenja i da se taj oktroira izvana, propagandom, a po mogućnosti i primjerom uzornih eksperimenata. Ti novi socijalni sistemi bili su unaprijed osuđeni da ostanu utopija; i što šire su bili razrađivani u pojedinosti, to više su morali zalaziti u oblast čiste fantazije.

Pošto smo ovo konstatirali, ne zadržavajmo se više ni trenutak na strani koja sad sasvim pripada prošlosti. Prepustićemo literarnim sitničarima da svečano prebiru po tim fantazijama, koje danas još jedino mogu čovjeka da uveseljavaju, i neka ističu koliko je njihov trezven način mišljenja superioran nad ovakvom »besmislenošću«. A mi ćemo radije uživati u genijalnim klicama misli i u genijalnim mislima koje svuda probijaju ljusku fantazije, a koje ti filistri ne vide.

Saint-Simon je bio sin velike francuske revolucije; kad je ona izbila, on još nije imao trideset godina. Revolucija je bila pobjeda trećeg staleža, tj. velike, u proizvodnji i trgovini *zaposlene* mase nacije nad dotle privilegiranim *dokonim* staležima — plemstvom i svećenstvom. Ali se pobjeda trećeg staleža uskoro pokazala kao isključiva pobjeda jednog malog dijela tog staleža, kao osvajanje političke vlasti od strane njegovog socijalno privilegiranog sloja, posjedujuće buržoazije. A uz to se ta buržoazija brzo razvila još za revolucije što pomoću spekulacije konfisciranim i zatim *prodanim* zemljoposjedom plemstva i crkve, što prevarama naroda od strane vojnih liferenata. Upravo vladavina tih švindlera dovela je pod Direktorijem Francusku i revoluciju na rub pro-

pasti i time dala Napoleonu izliku za državni udar. Tako je u Saint-Simonovoj glavi suprotnost između trećeg staleža i privilegiranih staleža dobila oblik suprotnosti između »radnika« i »dokonih«. Dokoni su bili ne samo stari privilegirani nego i svi oni koji, neučestvujući u proizvodnji i trgovini, žive od rente. A »radnici« su bili ne samo najamni radnici nego i fabrikanti, trgovci, bankari. Da su dokoni izgubili sposobnost za intelektualno rukovođenje i za političku vladavinu, to je bilo nepobitno i to je definitivno zapečatila revolucija. A da siromašni nisu raspolagali tom sposobnošću, svjedočilo je, po Saint-Simonovom mišljenju, iskustvo iz vremena Terora. Pa ko onda da rukovodi i vlada? Po mišljenju Saint-Simona — nauka i industrija povezane novom religioznom vezom, nužno mističnim i strogo hijerarhijskim »novim kršćanstvom« koje je imalo da uspostavi jedinstvo religioznh pogleda razbijeno od vremena reformacije. Ali nauka — to su bili učeni pedanti, a industrija — prije svega aktivni buržuji, fabrikanti, trgovci, bankari. Ti buržuji postali bi, doduše, neka vrsta javnih činovnika, povjerenika cijelog društva, ali bi prema radnicima zadržali komandujući a također i ekonomski privilegiran položaj. Posebno bi bankari bili pozvani da reguliraju cjelokupnu društvenu proizvodnju pomoću reguliranja kredita. Ovo shvaćanje je potpuno odgovaralo vremenu kad se u Francuskoj tek počela razvijati krupna industrija, a s njom i suprotnost između buržoazije i proletarijata. Ali Saint-Simon naročito naglašava da ga svuda i prije svega interesira sudbina »najmnogobrojnije i najsiromašnije klase« (la classe la plus nombreuse et la plus pauvre).

Već u svojim »Ženevskim pismima« Saint-Simon postavlja načelo: »svi ljudi treba da rade«. U tom istom spisu on već zna da je vladavina Terora bila vladavina neposjedujućih masa. »Pogledajte«, dovikuje on tim masama, »što se događalo u Francuskoj kad su tamo vladali naši drugovi; oni su stvorili glad.« A shvatiti francusku revoluciju kao klasnu borbu, i to ne samo između plemstva i buržoazije nego i između plemstva, buržoazije *i neposjedujućih*, to je 1802. godine bilo veoma genijalno otkriće. Godine 1816. on proglašava da je politika nauka o proizvodnji i predskazuje da će se politika potpuno utopiti u ekonomiji. Ako se ovdje spoznaja da je

ekonomski položaj baza političkih institucija pokazuje tek u klici, ipak je već jasno izrečeno da političko vladanje ljudima mora da se pretvori u upravljanje stvarima i rukovođenje procesima proizvodnje, dakle da mora doći do »ukidanja države«, o kojem se nedavno raspravljalo s toliko mnogo galame. S jednakom superiornošću nad svojim savremenicima Saint-Simon objavljuje 1814, neposredno poslije ulaska saveznika u Pariz, a zatim 1815, za vrijeme Sto dana, da je savez Francuske s Engleskom i, u drugom redu, savez ovih dviju zemalja s Njemačkom jedino jamstvo za uspješan razvitak i mir Evrope. Da bi se 1815. godine Francuzima propovijedao savez s pobjednicima kod Waterlooa, trebalo je faktično imati isto toliko odvažnosti koliko i istorijske dalekovidnosti.

Dok kod Saint-Simona otkrivamo genijalnu širinu pogleda, usljed koje su kod njega sadržane u klici gotovo sve misli kasnijih socijalista, osim strogo ekonomskih, dotle kod Fouriera nalazimo kritiku postojećih društvenih prilika koja je ne samo tipično francuski duhovita nego i isto toliko duboka. Fourier hvata za riječ buržoaziju, njene oduševljene proroke prije revolucije i njene zainteresirane slavopojce poslije revolucije. On nemilosrdno razgolićuje materijalnu i moralnu mizeriju buržoaskog svijeta; on upoređuje s njome i blistava obećanja ranijih prosvjetitelja o društvu u kome će vladati samo razum, o civilizaciji koja će svima donijeti sreću, o bezgraničnoj sposobnosti čovječanstva da se usavršava, i uljepšavajuće fraze savremenih buržoaskih ideologa; on dokazuje kako svuda najzvučnijoj frazi odgovara najbjednija stvarnost, i taj bezizlazan fijasko fraze zasipa jetkim sarkazmima. Fourier nije samo kritičar; njegova uvijek vedra priroda čini ga satiričarom, i to jednim od najvećih satiričara svih vremena. Špekulantske podvale koje su cvjetale poslije propasti revolucije, a tako isto i opće ćiftinstvo tadašnje francuske trgovine, on opisuje koliko majstorski toliko i zabavno. Još je majstorskija njegova kritika buržoaskog oblika polnih odnosa i položaja žene u buržoaskom društvu. On prvi izriče da je u jednom društvu stupanj ženske emancipacije prirodna mjera opće emancipacije. Ali je Fourier najveći u svom shvaćanju istorije društva. Čitav njen dosadašnji tok on dijeli na četiri stepena razvitka: divljaštvo, barbarstvo, patrijarhat i civilizaciju — ovaj posljednji poklapa se s dru-

štvom koje se sad zove buržoasko, dakle s društvenim poretkom uvedenim poslije XVI vijeka — i dokazuje »da civilizirani poredak svakom poroku koji barbarstvo vrši na jednostavan način daje složen, dvosmislen, dvoličan, licemjeran način postojanja«, da se civilizacija kreće u »pogrešnom krugu«, u protivrječnostima koje ona stalno iznova stvara a ne može da ih savlada, tako da uvijek postiže upravo suprotno od onoga što hoće da postigne ili od onoga što joj je tobože namjera da postigne. Tako, na primjer, »u civilizaciji *siromaštvo proizlazi upravo iz izobilja*«. Fourier, kao što se vidi, barata dijalektikom isto onako majstorski kao i njegov savremenik Hegel. Isto tako dijalektički on ističe, nasuprot pričanju o neograničenoj sposobnosti čovječanstva da se usavršava, kako svaka istorijska faza ima svoju uzlaznu, ali i svoju silaznu liniju, i taj način posmatranja primjenjuje i na budućnost cjelokupnog čovječanstva. Kao što Kant uvodi u prirodne nauke buduću propast zemlje, tako Fourier uvodi u posmatranje istorije buduću propast čovječanstva.

Dok je u Francuskoj orkan revolucije očistio teren, u Engleskoj se vršio mirniji, ali isto toliko snažan prevrat. Para i nove mašine-alatljike pretvorile su manufakturu u savremenu krupnu industriju i time revolucionirale čitavu osnovu buržoaskog društva. Dremljivi razvojni tok manufakturnog perioda pretvorio se u pravi »Sturm und Drang«-period proizvodnje. Sve se brže i brže vršilo rastavljanje društva na krupne kapitaliste i neposjedujuće proletere, a između njih je, umjesto nekadašnjeg stabilnog srednjeg staleža, sad živjela nesigurnim životom nestalna masa zanatlija i trgovčića, dio stanovništva koji najviše fluktuira. Nov način proizvodnje bio je tek na početku svoje uzlazne linije; još je to bio normalan, regularan, u datim okolnostima jedino mogući način proizvodnje. Ali je on već tada stvorio vapijuća socijalna zla: sabijanje beskućnog stanovništva u najgorim obitavalištima velikih gradova — skidanje svih tradicionalnih veza zasnovanih na porijeklu, patrijarhalnoj potčinjenosti, porodici — prekomjeran rad, naročito žena i djece, u užasavajućim razmjerima — masovnu demoralizaciju radne klase, bačene iznenada u sasvim nove odnose, iz sela u grad, iz zemljoradnje u industriju, iz stabilnih uslova života u dnevno varirajuće, nesigurne. Onda je kao reformator istupio Robert Owen,

tvorničar od dvadeset i devet godina, čovjek djetinje jednostavnosti karaktera koja je graničila s uzvišenošću, a ujedno rođeni vođa ljudi kao malo tko. On je usvojio učenje prosvjetiteljâ-materijalistâ da je čovjekov karakter proizvod urođene organizacije s jedne strane, a s druge — okolnosti u kojima se čovjek nalazi za vrijeme svog života, a naročito za vrijeme perioda razvitka. Većina njegovih staleških drugova vidjela je u industrijskoj revoluciji samo zbrku i haos, pogodne za lov u mutnome i za brzo bogaćenje. A Owen je u njoj vidio priliku da primijeni svoju omiljenu tezu i da tako u haos unese red. On je to već s uspjehom bio pokušao u Manchesteru, kao rukovodilac jedne tvornice sa više od pet stotina radnika; od 1800. do 1829. upravljao je kao kompanjon-direktor velikom predionicom pamuka u New Lanarcku u Škotskoj u istom smislu, ali s većom slobodom djelovanja i s uspjehom koji mu je donio evropsku glasovitost. Stanovništvo New Lanarcka, koje je postepeno naraslo na 2500 ljudi, sastavljeno isprva od najraznovrsnijih i većinom jako demoraliziranih elemenata, pretvorio je u potpuno uzornu koloniju, u kojoj su pijanstvo, policija, sudac za krivične stvari, procesi, zbrinjavanje siromašnih i potreba za dobrotvornošću postale nešto nepoznato. I to prosto na taj način što je ljude stavio u okolnosti dostojne čovjeka, a posebno što se starao da se brižljivo odgoji mladi naraštaj. On je pronalazač škola za malu djecu, i tamo je prvi put uveo te škole. Od druge godine života djeca su dolazila u školu gdje su se tako dobro zabavljala da su ih s mukom odvodili kućama. Dok se kod njegovih konkurenata radilo 13—14 sati dnevno, u New Lanarcku se radilo samo 10½ sati. A kad je pamučna kriza primorala tvornicu na četvoromjesečno mirovanje, nezaposlenim radnicima i dalje je plaćana puna plaća. I uza sve to preduzeće je više nego udvostručilo svoju vrijednost i sve do kraja donosilo je vlasnicima obilan profit.

Ali svim tim Owen nije bio zadovoljan. Egzistencija koju je stvorio svojim radnicima nije u njegovim očima još ni blizu bila dostojna čovjeka; »ljudi su bili moji robovi«; relativno povoljne okolnosti u koje ih je stavio bile su još daleko od toga da dopuste svestran racionalan razvitak karaktera i uma, a kamoli slobodnu životnu aktivnost. »Pa ipak je radni dio od ovih 2500 osoba dnevno proizvodio onoliko

realnog bogatstva za društvo koliko je, prije nepuna pola vijeka, mogao da proizvede radni dio od 600 000 stanovništva. Pitao sam se: šta biva s razlikom između bogatstva koje potroši 2500 osoba i onog koje bi bilo potrošilo onih 600 000? Odgovor je bio jasan. Bila je upotrijebljena na to da se vlasnicima tvornice plati 5% kamata na investicioni kapital i još pored toga više od 300 000 funti sterlinga (6 000 000 maraka) dobiti. A što je važilo za New Lanarck, važilo je još u većoj mjeri za sve ostale tvornice u Engleskoj. »Bez tog novog, pomoću mašina stvorenog bogatstva ne bi mogli da se vode ratovi za rušenje Napoleona i za održavanje aristokratskih principa u društvu. Pa ipak, ta je nova moć bila tvorevina radne klase.«[3] Zato je trebalo da njoj pripadnu i plodovi. Nove moćne proizvodne snage, koje su dotle služile samo bogaćenju pojedinaca i ugnjetavanju masâ, davale su, po Owenu, osnovu za društvenu reformu i bile su određene da, kao zajedničko vlasništvo svih, rade samo za zajedničko blagostanje svih.

Na ovakav čisto poslovan način, kao plod takoreći trgovačke kalkulacije, nastao je Owenov komunizam. I on dosljedno zadržava taj praktični karakter. Tako je 1823. Owen predložio da se pomoću komunističkih kolonija učini kraj irskoj bijedi i priložio je podroban proračun investicionih troškova, godišnjih rashoda i predvidivih prihoda. Tako je u njegovom definitivnom planu budućeg uređenja tehnička obrada pojedinosti, sve do tlocrta, vertikalne projekcije i pogleda s ptičje perspektive, izvedena s toliko stručnog znanja, da, ako se već prihvati Owenov metod društvene reforme, malo što ima da se kaže protiv detalja, čak i sa stručnjačkog gledišta.

Prelazak ka komunizmu bio je prekretnica u Owenovom životu. Dok je istupao samo kao filantrop, Owen je žeo samo bogatstvo, aplauz počasti i slavu. Bio je najpopularniji čovjek u Evropi. Ne samo njegovi staleški drugovi nego i državnici i vladari slušali su ga s odobravanjem. Ali kad je

[3] Iz »The Revolution in Mind and Practice«, memoranduma upućenog svim »crvenim republikancima, komunistima i socijalistima Evrope« i francuskoj privremenoj vladi 1848, ali poslatog i »kraljici Viktoriji i njenim odgovornim savjetodavcima.« (Napomena Fr. Engelsa.)

iznio svoje komunističke teorije, list se okrenuo. Njemu se činilo da put k društvenoj reformi zatvaraju prije svega ove tri velike prepreke: privatno vlasništvo, religija i sadašnji oblik braka. Znao je šta ga čeka ako ih napadne: opći bojkot od strane oficijelnog društva, gubitak socijalnog položaja. Ali Owena to nije spriječilo da ih bezobzirno napadne, i dogodilo se kako je predvidio. Prognan iz oficijelnog društva, prešućen od štampe, osiromašio zbog neuspjelih komunističkih pokušaja u Americi na koje je žrtvovao cijeli svoj imetak, on se obratio direktno radničkoj klasi i djelovao je u njenoj sredini još trideset godina. Svi socijalni pokreti i sva stvarna poboljšanja koja su ostvarena u Engleskoj u interesu radnika vezani su za Owenovo ime. Tako je on 1819, poslije petogodišnjih napora, osigurao izglasavanje zakona o ograničenju ženskog i dječjeg rada u tvornicama. On je predsjedavao prvom kongresu na kome su se tredjunioni cijele Engleske ujedinili u jedno jedino veliko sindikalno udruženje. On je uveo, kao prelazne mjere k potpuno komunističkom uređenju društva, s jedne strane kooperativna udruženja (potrošačke i proizvođačke zadruge), koja su otada bar dala praktičan dokaz da ni trgovac ni tvorničar nisu neke neophodno potrebne osobe, a s druge strane bazare rada, zavode za razmjenu proizvoda rada pomoću papinog radnog novca kome je jedinica bio jedan radni sat; ti zavodi su nužno morali da propadnu, ali oni su potpuno anticipirali mnogo kasniju Proudhonovu banku za razmjenu, a razlikovali su se od nje upravo time što nisu predstavljali univerzalan lijek protiv svih društvenih zala, nego samo prvi korak k daleko radikalnijem preobražaju društva.

Način gledanja utopistâ dugo je vladao socijalističkim shvaćanjima XIX vijeka, a dijelom vlada njima i danas. Još sasvim nedavno njemu su ukazivali počast svi francuski i engleski socijalisti, njemu pripada i raniji njemački komunizam, uključujući Weitlingov. Za sve njih socijalizam je izraz apsolutne istine, razuma i pravde i samo treba da bude otkriven pa da vlastitom snagom osvoji svijet; budući da je apsolutna istina nezavisna od vremena, prostora i istorijskog razvitka čovječanstva, čisti je slučaj gdje će i kada će biti otkrivena. Pri tom su opet apsolutna istina, razum i pravda kod svakog osnivača škole različiti; a kako je opet

kod svakog osnivača škole posebna vrsta apsolutne istine, razuma i pravde uvjetovana njegovim subjektivnim razumom, njegovim uslovima života, njegovim opsegom znanja i školovanosti mišljenja, u ovom konfliktu apsolutnih istina nije moguće nikakvo drugo rješenje nego da se one međusobno izglade. A iz toga nije moglo da izađe ništa drugo do jedna vrsta eklektičkog prosječnog socijalizma, kakav faktično do danas vlada u glavama većine socijalističkih radnika u Francuskoj i Engleskoj. Taj eklektički socijalizam je mješavina umjerenijih kritičkih opažanja, ekonomskih postavki i predstava različitih osnivača sekti o budućem društvu, — mješavina koja dopušta najraznovrsnije nijanse i koja se dobiva to lakše što brže njeni pojedini dijelovi gube u debatama, kao kamenčići u potoku, svoje oštre uglove određenosti. Da bi se od socijalizma učinila nauka, trebalo ga je najprije staviti na realno tlo.

II

DIJALEKTIČKI MATERIJALIZAM

Uto je, pored i poslije francuske filozofije XVIII vijeka, nastala novija njemačka filozofija i našla svoj završetak u Hegelu. Njena najveća zasluga bila je ponovno prihvaćanje dijalektike kao najviše forme mišljenja. Stari grčki filozofi bili su svi rođeni, spontani dijalektičari, a Aristotel, najuniverzalnija glava među njima, već je i istražio najbitnije forme dijalektičkog mišljenja. Novija filozofija, naprotiv, mada je i u njoj dijalektika imala sjajnih predstavnika (npr. Descartesa i Spinozu), zaglibljivala se sve više i više, naročito pod engleskim uticajem, u tzv. metafizički način mišljenja, koji je gotovo isključivo prevlađivao i kod Francuza XVIII vijeka, bar u njihovim specijalno filozofskim radovima. Izvan filozofije u pravom smislu riječi i oni su bili u stanju da dadu remek-djela dijalektike; podsjećamo na »Rameauova sinovca« od Diderota i na »Raspravu o porijeklu jednakosti među ljudima« od Rousseaua. — Ovdje dajemo ukratko suštinu obaju metoda mišljenja.

Ako posmatramo prirodu, ili istoriju čovječanstva, ili našu vlastitu duhovnu aktivnost, najprije nam se ukazuje slika beskrajnog spleta veza i uzajamnih djelovanja u kome ništa ne ostaje ono što je bilo, ondje gdje je bilo i onakvo kakvo je bilo, nego se sve kreće, mijenja, postaje i prolazi. Mi vidimo, dakle, najprije opću sliku u kojoj pojedinosti još ostaju, više ili manje, u pozadini, mi više pazimo na kretanje, prelaze, veze, nego na ono *što* se kreće, prelazi, stoji u vezi. Ovaj prvobitni, naivan ali u stvari tačan pogled na svijet svojstven je staroj grčkoj filozofiji, a najprije ga je jasno izrazio Heraklit: sve jeste i u isto vrijeme nije, jer sve *teče,* stalno se mijenja, stalno postaje i prolazi. Ali ovaj pogled, ma kako tačno obuhvaćao opći karakter cjelokupne slike pojava, nije dovoljan da objasni pojedinosti iz kojih je sastavljena ta cjelokupna slika; a dok njih ne znamo, nismo načistu ni s cjelokupnom slikom. Da bismo upoznali te pojedinosti, moramo ih izdvojiti iz njihove prirodne ili istorijske veze i istraživati ih, svaku za sebe, prema njihovim svojstvima, njihovim posebnim uzrocima i posljedicama itd. Ovo je prije svega zadatak prirodnih nauka i istorijskog istraživanja, a te grane istraživanja zauzimale su, iz pojmljivih razloga, kod Grka klasičnog doba podređeno mjesto, jer su oni najprije morali prikupiti materijal. Tek pošto je prirodnonaučni i istorijski materijal do izvjesnog stupnja prikupljen, može da se pristupi kritičkom ispitivanju, upoređivanju, odnosno podjeli na klase, redove i vrste. Stoga su egzaktno istraživanje prirode dalje razvili tek Grci aleksandrijskog perioda i kasnije, u srednjem vijeku, Arapi; prave prirodne nauke datiraju tek od druge polovine XV vijeka, i otada su napredovale sve brže i brže. Rastaviti prirodu na njene pojedine dijelove, rasporediti različite prirodne procese i prirodne objekte u određene klase, istražiti unutrašnji sastav organskih tijela s obzirom na njihove raznovrsne anatomske oblike — to je bio glavni uslov za gigantske napretke u poznavanju prirode koje su nam donijela posljednja četiri stoljeća. Ali sve ovo zajedno ostavilo nam je u naslijeđe i naviku da stvari i procese u prirodi gledamo u njihovoj izoliranosti, izvan njihove velike opće veze; i otud ne u njihovu kretanju, već u mirovanju; ne kao bitno promjenljive, već kao postojane, ne kao žive, već kao mrtve. Prenesen od Bacona i Loc-

kea iz prirodnih nauka u filozofiju, taj način gledanja stvorio je specifičnu borniranost posljednjih stoljeća: metafizički način mišljenja.

Za metafizičara stvari i njihove mislene slike, pojmovi, jesu izolirani predmeti istraživanja, neizmjenljivi, kruti, dati jedanput zasvagda, predmeti koje treba posmatrati jedan za drugim i jedan bez drugoga. On misli u samim neposredovanim suprotnostima; njegov je govor da, da i ne, ne, a šta je više od toga, od zla je. Za njega stvar ili postoji ili ne postoji: stvar ne može ujedno biti i ona sama i nešto drugo. Pozitivno i negativno apsolutno se isključuju; uzrok i posljedica isto tako stoje jedno prema drugom u krutoj suprotnosti. Ovaj način mišljenja izgleda nam na prvi pogled veoma prihvatljiv zato što je to način mišljenja takozvanog zdravog ljudskog razuma. Ali zdrav ljudski razum, ma koliko da je poštovanja dostojan drug dok ostaje u domaćoj oblasti svoja četiri zida, doživljava sasvim čudnovate avanture čim se odvaži u daleki svijet naučnog istraživanja; i metafizički način gledanja, ma koliko da je opravdan pa čak i neophodan u veoma širokim oblastima čije prostranstvo zavisi od prirode predmeta, ipak uvijek, prije ili poslije, dostiže jednu granicu iza koje postaje jednostran, ograničen, apstraktan i zapliće se u nerazrješivim protivrječnostima jer zbog pojedinačnih stvari zaboravlja njihovu vezu, zbog njihova postojanja zaboravlja njihovo postojanje i nestajanje, zbog njihova mirovanja — njihovo kretanje, jer od drveća ne vidi šumu. Za svakodnevne slučajeve mi npr. znamo i možemo određeno reći da li neka životinja postoji ili ne postoji; ali pri tačnijem istraživanju vidimo da je to ponekad veoma zamršena stvar, kao što je to vrlo dobro poznato pravnicima, koji su se uzalud mučili da otkriju neku racionalnu granicu počevši od koje bi usmrćenje djeteta u materinoj utrobi bilo ubistvo; isto tako je nemoguće ustanoviti moment smrti, jer fiziologija dokazuje da smrt nije nešto što se događa odjedanput, trenutno, nego da je veoma dugotrajan proces. Isto tako svako organsko biće u svakom trenutku jeste isto i nije isto; u svakom trenutku ono prerađuje materije primljene izvana a izlučuje druge; u svakom trenutku neke ćelije njegova tijela odumiru a nove se stvaraju; poslije dužeg ili kraćeg vremena materija toga tijela potpuno je obnovljena,

zamijenjena drugim atomima materije, tako da je svako organsko biće stalno isto a ipak drugo. Pri tačnijem posmatranju nalazimo također da su oba pola neke suprotnosti, kao pozitivno i negativno, isto onoliko nerazdvojni jedan od drugoga koliko su i suprotni, da se uprkos *svoj* suprotnosti uzajamno prožimaju; isto tako nalazimo da su uzrok i posljedica predstave koje kao takve važe samo kad se primijene na pojedinačan slučaj, a čim taj pojedinačan slučaj posmatramo u njegovoj općoj vezi sa svjetskom cjelinom, ove se predstave poklapaju i prepleću u predstavi univerzalnog uzajamnog djelovanja gdje uzroci i posljedice stalno mijenjaju svoja mjesta, gdje ono što je sad ili ovdje posljedica, tamo ili tada postaje uzrok, i obrnuto.

Svi ovi procesi i metodi mišljenja ne mogu se smjestiti u okvir metafizičkog mišljenja. Naprotiv, za dijalektiku, koja stvari i njihove pojmovne slike uzima uglavnom u njihovoj vezi, njihovoj zalančenosti, njihovom kretanju, njihovom nastajanju i nestajanju, takvi procesi znače isto toliko potvrda za njen metod. Priroda je probni kamen za dijalektiku, i moramo priznati modernim prirodnim naukama da su za tu probu dostavile veoma obilan materijal, koji se gomila iz dana u dan, i time dokazale da se u prirodi, u posljednjoj instanci, sve događa dijalektički a ne metafizički, da se ona ne kreće u vječitoj jednoličnosti stalno ponavljanog kruga, nego da prolazi kroz stvarnu istoriju. Ovdje prije svega treba spomenuti Darwina, koji je metafizičkom shvaćanju prirode zadao najsnažniji udarac svojim dokazima da je čitava današnja organska priroda, biljke i životinje a time i čovjek, proizvod razvojnog procesa koji je trajao milionima godina. No kako se dosad mogu na prste izbrojati prirodnjaci koji su naučili da misle dijalektički, ovaj konflikt između otkrivenih rezultata i tradicionalnog načina mišljenja objašnjava onu bezgraničnu zbrku koja sad vlada u teoretskoj prirodnoj nauci i koja nagoni u očajanje i učitelje i učenike, i pisce i čitaoce.

Egzaktno prikazivanje svemira, njegova razvitka i razvitka čovječanstva, kao i prikazivanje odraza tog razvitka u glavama ljudi, može se, dakle, postići samo dijalektičkim putem, stalno vodeći računa o općim uzajamnim uticajima postojanja i nestajanja, progresivnih ili regresivnih promjena.

A u tom smislu je odmah i istupila novija njemačka filozofija. Kant je počeo svoju karijeru time što je Newtonov stabilan Sunčev sistem i njegovo vječito trajanje — pošto je dat famozni prvi impuls — rastvorio u istorijski proces: u postanak Sunca i svih planeta iz rotirajuće maglene mase. Zajedno s tim on je već izveo zaključak da je s takvim postankom nužno data i buduća propast Sunčeva sistema. Pola stoljeća kasnije Laplace je matematički obrazložio njegovo gledište, a još pola stoljeća kasnije spektroskop je dokazao da u kozmičkom prostoru postoje takve užarene plinovite mase raznih stupnjeva zgusnutosti.

Ova novija njemačka filozofija dobila je svoj završetak u Hegelovu sistemu, u kojem je prvi put — i to je Hegelova velika zasluga — čitav prirodni, istorijski i duhovni svijet predstavljen kao proces, tj. u stalnom kretanju, mijenjanju, preobražavanju i razvitku, i učinjen pokušaj da se dokaže unutrašnja veza u tom kretanju i razvitku. S ovog gledišta istorija čovječanstva više nije izgledala kao divlja zbrka besmislenih nasilja koja su pred sudom sad sazrelog filozofskog razuma sva podjednako za osudu pa je zato najbolje da ih čovjek što brže zaboravi, nego kao proces razvitka samog čovječanstva. Mišljenju je sad postavljen zadatak da na svim stranputicama prati postepeno napredovanje toga procesa i da kroz sve prividne slučajnosti dokaže njegovu unutrašnju zakonitost.

Što Hegel taj zadatak nije riješio, to je ovdje indiferentno. Njegova je epohalna zasluga u tome što ga je postavio. Taj je zadatak takav da ga nijedan pojedinac nikad neće moći da riješi. Iako je Hegel — pored Saint-Simona — bio najuniverzalnija glava svoga doba, ipak je bio ograničen, prvo, nužno ograničenim opsegom svog vlastitog znanja i, drugo, znanjem i pogledima svoje epohe, koji su bili isto tako ograničeni po opsegu i po dubini. A k tome je došlo i treće. Hegel je bio idealist, tj. za njega misli njegove glave nisu bile više ili manje apstraktne slike realnih stvari i procesa, nego su, obrnuto, stvari i njihov razvitak za njega bili samo realizirane slike »ideje« koja negdje postoji već prije svijeta. Time je sve bilo postavljeno na glavu, i stvarna veza svijeta bila je potpuno izopačena. I mada je Hegel neke pojedinačne veze shvatio tačno i genijalno, ipak je iz nave-

denih razloga i u detalju mnogo štošta moralo ispasti skrpljeno, izvještačeno, namješteno, jednom riječi naopako. Hegelov sistem kao takav bio je kolosalno nedonošće — ali i posljednje nedonošće u svojoj vrsti. Naime, on je još patio od jedne neizlječive unutrašnje protivrječnosti: s jedne strane, njegova bitna pretpostavka je takvo gledanje na istoriju po kojem je istorija čovječanstva jedan proces razvitka koji već po svojoj prirodi ne može da bude intelektualno završen otkrićem takozvane apsolutne istine; s druge strane, taj sistem pretendira na to da upravo on bude završetak te apsolutne istine. Sveobuhvatni, jednom zauvijek završen sistem spoznaje prirode i istorije protivrječi osnovnim zakonima dijalektičkog mišljenja, što međutim nipošto ne isključuje, nego, naprotiv, uključuje da sistematska spoznaja cjelokupnog vanjskog svijeta može da od pokoljenja do pokoljenja učini gigantski napredak.

Sagledavanje totalne naopakosti dosadašnjeg njemačkog idealizma nužno je dovelo do materijalizma, ali, valja istaći, ne do onog čisto metafizičkog, isključivo mehaničkog materijalizma XVIII vijeka. Nasuprot naivno revolucionarnom, jednostavnom odbacivanju čitave prijašnje istorije, moderni materijalizam vidi u istoriji proces razvitka čovječanstva i postavlja sebi zadatak da otkrije zakone po kojima se taj proces kreće. Dok je kod Francuza XVIII vijeka i još kod Hegela dominirala predstava o prirodi kao jednoj cjelini koja se kreće u uskim kružnim tokovima i koja ostaje uvijek jednaka samoj sebi, s vječitim svemirskim tijelima, kao što je učio Newton, i s nepromjenljivim vrstama organskih bića, kao što je učio Linné, dotle moderni materijalizam uopćava novije napretke prirodne nauke prema kojima i priroda ima svoju istoriju u vremenu, prema kojima svemirska tijela — kao i vrste organizama koji ih pod povoljnim uslovima naseljavaju — nastaju i nestaju, a kružni tokovi, ukoliko ih uopće smijemo dopustiti, dobijaju beskrajno veće dimenzije. U oba slučaja on je bitno dijalektički, i više mu nije potrebna nikakva filozofija koja stoji iznad ostalih nauka. Čim se svakoj pojedinoj nauci postavi zahtjev da jasno odredi svoje mjesto u općoj vezi stvari i znanja o stvarima, svaka posebna nauka o toj općoj vezi postaje suvišna. Od cijele dosadašnje

filozofije ostaje da i dalje samostalno postoji samo učenje o mišljenju i njegovim zakonima — formalna logika i dijalektika. Sve ostalo prelazi u pozitivnu nauku o prirodi i istoriji.

Ali dok se preokret u gledanju na prirodu mogao vršiti samo u onoj mjeri u kojoj je istraživanje davalo odgovarajući pozitivan materijal za spoznaju, već mnogo ranije bile su se ispoljile istorijske činjenice koje su dovele do odlučnog obrta u shvaćanju istorije. Godine 1831. izbio je u Lyonu prvi radnički ustanak; 1838—1842. prvi radnički pokret nacionalnih razmjera, pokret engleskih čartista, dostigao je svoju najvišu tačku. Klasna borba između proletarijata i buržoazije izbijala je u prvi plan istorije najnaprednijih evropskih zemalja u istom stepenu u kojem se tamo razvijala, s jedne strane, krupna industrija, a s druge — novoosvojena politička vlast buržoazije. Činjenice su sve odlučnije demantirale učenje buržoaske ekonomije o istovjetnosti interesa kapitala i rada, o općoj harmoniji i općem narodnom blagostanju kao posljedici slobodne konkurencije. Više se nije moglo prelaziti preko svih tih stvari, kao god ni preko francuskog i engleskog socijalizma koji je bio njihov teoretski, iako veoma nesavršen, izraz. Ali staro idealističko shvaćanje istorije, koje još nije bilo potisnuto, nije znalo za klasne borbe bazirane na materijalnim interesima ni za materijalne interese uopće; proizvodnja i svi ekonomski odnosi pojavljuju se u njemu samo uzgred, kao podređeni elementi »kulturne istorije«.

Nove činjenice nagonile su na to da se čitava dosadašnja istorija podvrgne novom istraživanju, i tada se pokazalo da je *sva* dosadašnja istorija, izuzev prvobitnog stanja, bila istorija klasnih borbi, da su te društvene klase koje se bore jedna protiv druge uvijek proizvod produkcijskih i prometnih odnosa, jednom riječi, *ekonomskih* odnosa svoje epohe; dakle da ekonomska struktura društva uvijek sačinjava realnu osnovu kojom u posljednjoj instanci treba objasniti cjelokupnu nadgradnju pravnih i političkih institucija, kao i religioznih, filozofskih i drugih predstava svakog istorijskog perioda. Hegel je shvaćanje istorije oslobodio od metafizike, učinio ga je dijalektičkim — ali njegovo shvaćanje istorije bilo je u suštini idealističko. Sad je idealizam bio

istjeran iz svoga posljednjeg utočišta, iz shvaćanja istorije, bilo je dano materijalističko shvaćanje istorije i nađen put da se svijest ljudi objasni iz njihova bića, umjesto da se, kao dotle, njihovo biće objašnjava iz njihove svijesti.

Stoga se sad socijalizam više nije pojavljivao kao slučajno otkriće ove ili one genijalne glave, nego kao nužan rezultat borbe dviju istorijski nastalih klasa, proletarijata i buržoazije. Njegov zadatak više nije bio da sačini što je moguće savršeniji sistem društva, nego da istražuje istorijsko-ekonomski proces iz kojeg te klase i njihov antagonizam nužno potječu i da u ekonomskom položaju stvorenom tim procesom pronalazi sredstva za rješenje konflikta. Ali s ovim materijalističkim shvaćanjem istorije dotadašnji socijalizam bio je isto onako nespojiv kao što je shvaćanje prirode u francuskom materijalizmu nespojivo s dijalektikom i s novijim prirodnim naukama. Dotadašnji je socijalizam, doduše, kritikovao postojeći kapitalistički način proizvodnje i njegove posljedice, ali ga nije mogao da objasni, dakle nije mogao ni da izađe s njim na kraj; mogao ga je samo da odbaci kao loš. Što se on žešće obarao na eksploataciju radničke klase koja je od tog načina proizvodnje neodvojiva, to manje je mogao da jasno pokaže u čemu se ona sastoji i kako nastaje. Međutim, radilo se o tome da se, s jedne strane, kapitalistički način proizvodnje prikaže u svojoj istorijskoj vezi i svojoj nužnosti za određeni istorijski period, dakle prikaže i nužnost njegove propasti, a s druge strane da se razotkrije njegov unutrašnji karakter koji je još uvijek bio skriven, jer se dotadašnja kritika više bavila lošim posljedicama nego samim tokom stvari. To je ostvareno otkrićem *viška vrijednosti*. Bilo je dokazano da je prisvajanje neplaćenog rada osnovna forma kapitalističkog načina proizvodnje i eksploatacije radnika koja se vrši pomoću njega; da kapitalist, čak i kad radnu snagu svog radnika kupuje po punoj vrijednosti koju ona kao roba ima na tržištu, ipak iz te radne snage izvlači veću vrijednost nego što je za nju platio i da taj višak vrijednosti sačinjava, u posljednjoj instanci, onu sumu vrijednosti iz koje se u rukama posjedujućih klasa akumulira sve veća i veća masa kapitala. Bio je objašnjen i proces kapitalističke proizvodnje i proces proizvodnje kapitala.

Za oba ova velika otkrića — materijalističko shvaćanje istorije i otkriće tajne kapitalističkog načina proizvodnje pomoću viška vrijednosti — imamo da zahvalimo *Marxu*. S njima je socijalizam postao nauka koju sad treba najprije dalje izgrađivati u svim njenim pojedinostima i vezama.

III

KAPITALISTIČKI RAZVITAK

Materijalističko gledanje na istoriju polazi od postavke da je proizvodnja, a uz proizvodnju i razmjena njenih proizvoda, osnova svakog društvenog poretka; da u svakom društvu koje se pojavilo u istoriji raspodjela proizvoda, a s njom i socijalno raščlanjivanje na klase i staleže, zavisi od toga što se i kako se proizvodi i kako se ono što je proizvedeno razmjenjuje. Prema tome, posljednje uzroke svih društvenih promjena i svih političkih prevrata ne treba tražiti u glavama ljudi, u njihovom sve boljem sagledavanju vječite istine i pravde, nego u promjenama u načinu proizvodnje i razmjene; ne treba ih tražiti u *filozofiji*, nego u *ekonomiji* dotične epohe. Sve jasnije sagledavanje toga da su postojeće društvene institucije nerazumne i nepravične, da je razum postao besmislica a dobročinstvo muka[4], samo je simptom da su se u metodima proizvodnje i u formama razmjene neprimjetno izvršile promjene s kojima društveni poredak, skrojen prema ranijim ekonomskim uslovima, više nije u skladu. A s tim je ujedno rečeno da se sredstva za uklanjanje otkrivenih zala također moraju nalaziti — više ili manje razvijena — u samim promijenjenim odnosima proizvodnje. Ta sredstva ne treba *pronalaziti* iz glave, nego ih treba pomoću glave *otkrivati* u postojećim materijalnim činjenicama proizvodnje.

Kako, prema tome, stoji stvar sa savremenim socijalizmom?

Današnji društveni poredak — to je gotovo već priznata stvar — stvorila je klasa koja sad vlada, buržoazija. Buržo-

[4] *J. W. Goethe,* Faust. Dio prvi, prizor četvrti. *Prev.*

aziji svojstven način proizvodnje, koji se od Marxa naovamo naziva kapitalistički način proizvodnje, nije mogao da se miri s lokalnim i staleškim privilegijama ni s uzajamnim ličnim sponama feudalnog poretka; buržoazija je razbila feudalni poredak i na njegovim razvalinama podigla buržoasko društveno uređenje, carstvo slobodne konkurencije, slobode kretanja, ravnopravnosti vlasnika robe i svih ostalih buržoaskih krasota. Kapitalistički način proizvodnje mogao se sad slobodno razvijati. Otkako su para i nove mašine-alatljike pretvorile staru manufakturu u krupnu industriju, produktivne snage izgrađene pod rukovodstvom buržoazije razvijale su se dotle nečuvenom brzinom i u dotle nečuvenim razmjerima. Ali isto onako kao što su u svoje vrijeme manufaktura i zanat, koji se pod njenim uticajem još jače razvio, došli u konflikt s feudalnim okovima cehova, tako i krupna industrija kad se potpunije razvije dolazi u konflikt s ogradama u koje ju je stisnuo kapitalistički način proizvodnje. Nove produktivne snage već su prerasle buržoasku formu svoga iskorišćavanja; i taj konflikt između produktivnih snaga i načina proizvodnje nije neki konflikt koji su ljudi izmislili, kao, recimo, konflikt između čovjekovog nasljednog grijeha i božanske pravde, nego on postoji u činjenicama, objektivno, izvan nas, nezavisno od volje i želje čak onih ljudi koji su ga prouzrokovali. Savremeni socijalizam nije ništa drugo do misleni refleks ovog činjeničnog konflikta, njegov idejni odraz u glavama prije svega one klase koja neposredno pod njim pati, radničke klase.

U čemu se sastoji taj konflikt?

Prije kapitalističke proizvodnje, dakle u srednjem vijeku, postojala je svuda sitna proizvodnja na osnovi privatnog vlasništva radnika nad njihovim sredstvima za proizvodnju: na selu zemljoradnja sitnih seljaka, slobodnih ili neslobodnih, a u gradu zanat. Sredstva za rad — zemlja, ratarsko oruđe, radionica, zanatski alat — bila su individualna sredstva za rad, sračunata samo za individualnu potrebu pa zato nužno malena, patuljasta, skučena. Ali su ona upravo zato po pravilu pripadala samom proizvođaču. Koncentrirati, proširiti ta rasturena, sitna sredstva za proizvodnju, pretvoriti ih u savremene snažne poluge proizvodnje, upravo to je bila istorij-

ska uloga kapitalističkog načina proizvodnje i njegovog nosioca, buržoazije. Kako je ona, počev od XV vijeka, kroz tri stupnja proizvodnje — prostu kooperaciju, manufakturu i krupnu industriju — istorijski to izvela, opširno je opisao Marx u četvrtom odjeljku »Kapitala«. Ali buržoazija, kao što je također ondje dokazano, nije mogla ta skučena sredstva za proizvodnju pretvoriti u moćne produktivne snage a da ih iz individualnih sredstava za proizvodnju ne pretvori u *društvena*, u sredstva za proizvodnju koja mogu biti primjenjivana samo od strane *mnogih ljudi zajednički*. Mjesto kolovrata, ručnog razboja, kovačkog čekića zauzeli su mašina predilica, mehanički razboj, parni čekić; mjesto individualne radionice zauzela je fabrika koja nameće zajedničko djelovanje stotina i hiljada ljudi. Slično sredstvima za proizvodnju, i sama se proizvodnja pretvorila od niza individualnih radnji u niz društvenih čina, a proizvodi od individualnih proizvoda u društvene proizvode. Pređa, tkanina, metalna roba, koje su sad dolazile iz fabrike, bile su zajednički proizvod mnogih radnika kroz čije su ruke redom morale prolaziti prije nego što su bile izgotovljene. Nijedan pojedinac ne može reći za njih: ovo sam *ja* napravio, to je *moj* proizvod.

Ali tamo gdje je stihijska podjela rada unutar društva, koja je nastala postepeno bez ikakva plana, osnovni oblik proizvodnje, ona proizvodima utiskuje oblik *robe*, a uzajamna razmjena tih roba, kupnja i prodaja, omogućava individualnim proizvođačima da zadovolje svoje raznovrsne potrebe. Tako je bilo u srednjem vijeku. Seljak je, na primjer, prodavao zanatliji proizvode zemljoradnje a kupovao od njega zanatske izrađevine. U to društvo individualnih proizvođača, proizvođača robe, uvukao se nov način proizvodnje. Usred stihijske, *neplanske* podjele rada, kakva je vladala u cijelom društvu, on je postavio *plansku* podjelu rada, kakva je bila organizirana u pojedinoj fabrici; uz *individualnu* proizvodnju pojavila se *društvena* proizvodnja. Proizvodi jedne i druge prodavani su na istom tržištu, dakle bar po približno jednakim cijenama. Ali je planska organizacija bila jača od stihijske podjele rada: fabrike, u kojima je rad bio društven, proizvodile su svoje proizvode jeftinije nego izolirani sitni

proizvođači. Individualna proizvodnja podlijegala je u jednom području za drugim, društvena proizvodnja revolucionirala je u cijeli stari način proizvodnje. Ali su ljudi tako malo spoznavali taj njen revolucionarni karakter da su je, naprotiv, uvodili kao sredstvo za podizanje i unapređenje robne proizvodnje. Ona je nastala nadovezujući se direktno na određene, već zatečene poluge robne proizvodnje i robne razmjene: trgovački kapital, zanat, najamni rad. Budući da se ona sama pojavila kao nov oblik robne proizvodnje, i za nju su ostali u punoj važnosti oblici prisvajanja svojstveni robnoj proizvodnji.

U robnoj proizvodnji kakva se razvila u srednjem vijeku nije moglo ni nastati pitanje kome treba da pripadne proizvod rada. Individualni proizvođač ga je izrađivao, po pravilu, od vlastite sirovine, koju je često sam proizvodio vlastitim sredstvima za rad i radom svojih ruku ili radom svoje porodice. Nije uopće bilo potrebno da ga on tek prisvaja, jer mu je sam po sebi pripadao. Dakle, vlasništvo na proizvodima temeljilo se *na vlastitom radu*. Čak i tamo gdje je upotrebljavana tuđa pomoć, ona je po pravilu ostajala nešto sporedno i često joj je osim plaće davana i neka druga naknada: cehovski šegrt i kalfa radili su ne toliko zbog hrane i plaće koliko radi toga da se i sami izuče za majstore. Onda je došla koncentracija sredstava za proizvodnju u velikim radionicama i manufakturama, njihovo pretvaranja u faktično društvena sredstva za proizvodnju. Ali se s društvenim sredstvima za proizvodnju i s proizvodima postupalo kao da su još uvijek individualna sredstva za proizvodnju i individualni proizvodi. Ako je dotle vlasnik sredstava za rad prisvajao proizvod zato što je to po pravilu bio njegov proizvod a tuđi pomoćni rad bio izuzetak, sad je vlasnik sredstava za rad i dalje prisvajao proizvod iako to više nije bio *njegov* proizvod nego isključivo proizvod *tuđeg rada*. Na taj način proizvode koji su sad društveno izrađivani nisu prisvajali oni koji su stvarno stavljali u pokret sredstva za proizvodnju i stvarno izrađivali proizvode, nego ih je prisvajao *kapitalist*. Sredstva za proizvodnju i proizvodnja postali su u suštini društveni. Ali oni se podvrgavaju jednom obliku prisvajanja

koji ima kao pretpostavku privatnu proizvodnju pojedinaca gdje svako posjeduje svoj proizvod i iznosi ga na tržište. Način proizvodnje podvrgava se ovom obliku prisvajanja iako ukida njegovu pretpostavku.[5] U toj protivrječnosti, koja novom načinu proizvodnje daje njegov kapitalistički karakter, *već je u klici sadržana čitava kolizija današnjice.* Ukoliko više je nov način proizvodnje postajao dominantan u svim odlučujućim granama proizvodnje i u svim ekonomski odlučujućim zemljama te time potiskivao individualnu proizvodnju svodeći je na beznačajne ostatke, *utoliko je jasnije morala izlaziti na vidjelo nespojivost društvene proizvodnje s kapitalističkim prisvajanjem.*

Prvi kapitalisti, kao što je rečeno, već su zatekli oblik najamnog rada. Ali najamni rad postojao je samo kao izuzetak, uzgredno zanimanje, ispomoć, prolazna faza. Poljoprivredni radnik koji je s vremena na vrijeme išao da nadniči imao je dva-tri jutra vlastite zemlje od kojih je za nevolju mogao živjeti. Cehovski statuti brinuli su se da današnji kalfa sutra pređe u majstore. Ali čim su se sredstva za proizvodnju pretvorila u društvena i koncentrirala u rukama kapitalistâ, to se izmijenilo. I sredstvo za proizvodnju i proizvod sitnog individualnog proizvođača gubili su sve više svoju vrijednost; ovome nije preostalo ništa drugo nego da se unajmljuje kapitalistu. Najamni rad, ranije izuzetak i ispomoć, postao je pravilo i osnovni oblik čitave proizvodnje; od ranijeg uzgrednog zanimanja sad je postao radnikova isključiva djelatnost. Privremeni najamni radnik pretvorio se u doživotnog najamnog radnika. K tome se broj doživotnih najamnih radnika kolosalno povećao zbog istovremenog sloma feudalnog poretka, raspuštanja svita feudalnih gospodara, protjerivanja seljaka s njihove zemlje itd. Izvršeno je bilo odvajanje sredstava za proizvodnju, koncentriranih u rukama kapitalista, od pro-

[5] Ovdje nije potrebno objašnjavati da se, iako *oblik* prisvajanja ostaje isti, gore opisanim procesom *karakter* prisvajanja revolucionizira isto toliko koliko i proizvodnja. Da li ja prisvajam svoj vlastiti proizvod ili proizvod drugih ljudi, to su, prirodno, dvije veoma različite vrste prisvajanja. Uzgred i ovo: najamni rad, u kome je u klici sadržan već čitav kapitalistički način proizvodnje, vrlo je star; izolovano je i sporadički postojao stoljećima pored ropstva. Ali se klica mogla razviti u kapitalistički način proizvodnje tek kad su bili stvoreni potrebni istorijski preduslovi.

izvođača, lišenih svega osim gole radne snage. *Protivrječnost između društvene proizvodnje i kapitalističkog prisvajanja ispoljava se kao suprotnost između proletarijata i buržoazije.*

Vidjeli smo da se kapitalistički način proizvodnje uvukao u društvo proizvođača robe, individualnih proizvođača, među kojima se društvena veza održavala samo posredstvom razmjene njihovih proizvoda. Ali svako društvo bazirano na robnoj proizvodnji ima tu osobenost da su u njemu proizvođači izgubili vlast nad svojim vlastitim društvenim odnosima. Svako proizvodi za sebe sredstvima za proizvodnju koja slučajno ima i za svoju individualnu potrebu za razmjenom. Niko ne zna u kojoj količini njegov artikal dolazi na tržište, u kojoj se količini konsumira; niko ne zna da li njegov individualni proizvod nailazi na stvarnu potrebu, da li će moći da izvuče svoje troškove i da li će uopće moći da proda. U društvenoj proizvodnji vlada anarhija. Ali robna proizvodnja, kao i svaki drugi oblik proizvodnje, ima svoje osobene, inherentne, od nje neodvojive zakone; ti zakoni se probijaju, uprkos anarhiji, u njoj, kroz nju. Oni izlaze na vidjelo u onom jedinom obliku društvene veze koji i dalje postoji, u razmjeni, i nameću se individualnim proizvođačima kao prinudni zakoni konkurencije. Oni su u početku čak i nepoznati tim proizvođačima i ovi moraju dugim iskustvom da ih otkrivaju jednog za drugim. Oni se, dakle, probijaju bez proizvođača i protiv proizvođača kao prirodni zakoni njihova oblika proizvodnje koji djeluju slijepo. Proizvod vlada nad proizvođačima.

U srednjovjekovnom društvu, naročito u prvim stoljećima, proizvodnja je uglavnom bila usmjerena na vlastitu upotrebu. Ona je pretežno zadovoljavala samo potrebe proizvođača i njegove porodice. Tamo gdje su, kao na selu, postojali odnosi lične zavisnosti, ona je doprinosila i zadovoljenju potreba feudalnog gospodara. Tu se, dakle, nije vršila razmjena, i zato proizvodi nisu ni dobijali karakter robe. Seljačka porodica proizvodila je gotovo sve što joj je bilo potrebno, kako živežne namirnice tako i oruđa i odjeću. Tek kad je dospjela dotle da proizvodi neki suvišak iznad vlastite potrebe i iznad davanja u naturi što ih je dugovala feudalnom gospodaru, tek je onda proizvodila i robu; taj suvišak, bačen u društvenu razmjenu, ponuđen na prodaju, postao je roba. Gradske

zanatlije svakako su već od samog početka morale proizvoditi za razmjenu. Ali su i oni najveći dio svojih potreba sami podmirivali: imali su vrtove i male njive; slali su svoju stoku u općinsku šumu, iz koje su se osim toga snabdijevali drvima za građu i za ogrev; žene su prele lan, vunu itd. Proizvodnja u svrhu razmjene, robna proizvodnja, tek je nastajala. Otud skučena razmjena, skučeno tržište, stabilan način proizvodnje, lokalna zatvorenost prema vanjskom svijetu, lokalna udruženost unutra: na selu marka, u gradu ceh.

Ali s proširivanjem robne proizvodnje i naročito s pojavljivanjem kapitalističkog načina proizvodnje zakoni robne proizvodnje, koji su dotle drijemali, počeli su da djeluju otvorenije i snažnije. Stare veze su olabavile, stare pregrade su bile probijene, proizvođači su se sve više pretvarali u nezavisne, izolirane proizvođače robe. Anarhija društvene proizvodnje izišla je na vidjelo i zaoštravala se sve više i više. A glavno oruđe kojim je kapitalistički način proizvodnje povećavao ovu anarhiju u društvenoj proizvodnji bilo je nešto sasvim suprotno anarhiji: sve bolja organizacija proizvodnje kao društvene proizvodnje u svakom pojedinom proizvodnom preduzeću. Tom polugom on je učinio kraj staroj mirnoj stabilnosti. Gdje god je kapitalistički način proizvodnje bio uveden u neku industrijsku granu, on pored sebe nije trpio stariji metod proizvodnje. Gdje god se dočepao zanata, uništavao je stari zanat. Polje rada postalo je bojno polje. Velika geografska otkrića i koloniziranja koja su došla za tim otkrićima mnogostruko su povećavala tržište i ubrzavala pretvaranje zanata u manufakturu. Ne samo što je izbila borba među pojedinim lokalnim proizvođačima nego su se i lokalne borbe sa svoje strane proširile u nacionalne borbe, u trgovinske ratove XVII i XVIII vijeka. Najzad su krupna industrija i stvaranje svjetskog tržišta učinili tu borbu univerzalnom i istovremeno joj dali nečuvenu žestinu. Kod pojedinih kapitalista kao i kod čitavih industrija i čitavih zemalja opstanak zavisi od toga ko ima povoljnije prirodne ili vještački stvorene uslove za proizvodnju. Pobijeđeni biva nemilosrdno uklonjen. To je Darwinova borba za individualni opstanak prenijeta s potenciranom žestinom iz prirode u društvo. Prirodno stanje životinje pojavljuje se kao vrhunac ljudskog razvitka. Protivrječnost između društvene proizvodnje i ka-

pitalističkog prisvajanja predstavlja se kao *suprotnost između organizacije proizvodnje u pojedinoj fabrici i anarhije proizvodnje u cijelom društvu.*

Kapitalistički način proizvodnje kreće se u ova dva pojavna oblika protivrječnosti, imanentne mu zbog njegova porijekla, opisujući onaj »pogrešni krug« koji je u njemu otkrio već Fourier. Ali Fourier u ono doba još nije mogao vidjeti da se taj krug postepeno sužava, da kretanje, štaviše, predstavlja spiralu te se, kao i kretanje planeta, mora završiti u sudaru sa centrom. Pokretačka snaga društvene anarhije u proizvodnji sve više i više pretvara veliku većinu ljudi u proletere, a te proleterske mase najzad će učiniti kraj anarhiji u proizvodnji. Pokretačka snaga društvene anarhije u proizvodnji pretvara mogucnost beskrajnog usavršavanja mašina koje služe krupnoj industriji u prinudan zakon za svakog pojedinog industrijskog kapitalista da sve više usavršava svoju mašineriju, ako neće da propadne. A usavršavati mašineriju znači činiti suvišnim ljudski rad. I dok uvođenje i širenje mašinerije znači istiskivanje miliona ručnih radnika od strane malog broja mašinskih radnika, dotle poboljšanje mašinerije znači istiskivanje sve većeg broja samih mašinskih radnika i, u posljednjoj instanci, stvaranje izvjesnog broja raspoloživih najamnih radnika koji prekoračuje prosječnu potrebu kapitala za radom, kompletne industrijske rezervne armije, kako sam ja nazvao već 1845. godine[6], raspoložive onda kad industrija radi punom parom, a bacane na ulicu čim nastupi krah do kojeg nužno dolazi. Ta armija, koju radnička klasa u svojoj borbi protiv kapitala za opstanak u svako vrijeme osjeća kao olovni uteg na nogama, služi kao regulator za održavanje najamnine na niskom nivou koji odgovara kapitalističkoj potrebi. I tako se događa da mašinerija, kako kaže Marx, postaje najmoćnije ratno sredstvo kapitala protiv radničke klase, da sredstvo za rad izbija radniku iz ruku sredstvo za život, da se radnikov vlastiti proizvod pretvara u oruđe za porobljenje radnika. Tako se dešava da ekonomiziranje sredstvima za rad od samog početka postaje ujedno najbezobzirnije rasipanje radne snage i otimanje normalnih uslova za funkciju rada; da se mašinerija,

[6] »Lage der arbeitenden Klasse in England«, S. 109.

najmoćnije sredstvo za skraćenje radnog vremena, preobraća u najpouzdanije sredstvo da se čitavo vrijeme života radnika i njegove porodice pretvori u radno vrijeme raspoloživo za uvećanje vrijednosti kapitala. Tako se dešava da prekomjeran rad jednih postaje pretpostavka za nezaposlenost drugih i da krupna industrija, koja u lovu za novim potrošačima juri po cijeloj Zemljinoj kugli, ograničava kod kuće potrošnju masa na gladan minimum, potkopavajući time vlastito unutrašnje tržište. »Zakon koji relativno suvišno stanovništvo, ili industrijsku rezervnu armiju, stalno održava u ravnoteži s opsegom i energijom akumulacije kapitala prikiva radnika uz kapital čvršće nego Hefestovi klinci Prometeja za stijenu. Taj zakon uslovljava akumulaciju bijede koja odgovara akumulaciji kapitala. Dakle, akumulacija bogatstva na jednom polu ujedno je akumulacija bijede, mučnog rada, ropstva, neznanja, podivljanja i moralne degradacije na suprotnom polu, tj. na strani klase koja svoj *vlastiti proizvod proizvodi kao kapital«* (Marx, »Kapital«, S. 671)[7]. A očekivati od kapitalističkog načina proizvodnje neku drugu raspodjelu proizvoda značilo bi isto što i zahtijevati da elektrode baterije dok su s njom spojene ne rastvaraju vodu i ne razvijaju kisik na pozitivnom, a vodik na negativnom polu.

Vidjeli smo kako se do krajnosti povećana sposobnost poboljšavanja moderne mašinerije pretvara, posredstvom anarhije proizvodnje u društvu, u prinudni zakon za pojedinog industrijskog kapitalista da stalno poboljšava svoju mašineriju, da stalno povećava njenu produktivnu snagu. U takav isti prinudni zakon pretvara se za njega i gola faktična mogućnost da proširuje razmjere svoje proizvodnje. Ogromna ekspanzivna snaga krupne industrije, prema kojoj je ekspanzivna snaga plinova prava dječja igra, sad nam se ukazuje kao *potreba* za kvalitativnom i kvantitativnom ekspanzijom, koja prkosi svakom otporu. Otpor dolazi od potrošnje, prodaje, tržištâ za proizvode krupne industrije. Ali ekspanzivna sposobnost tržišta, kako ekstenzivna tako i intenzivna, upravlja se prije svega po sasvim drugim zakonima, koji djeluju s daleko slabijom energijom. Ekspanzija tržišta ne može držati korak sa ekspanzijom proizvodnje. Kolizija postaje ne-

[7] Vidi *Karl Marx,* Kapital, tom I, Zagreb, 1947, str. 574. *Prev.*

izbježna, a pošto ne može da dovede do rješenja dok ne razbije i sam kapitalistički način proizvodnje, ona postaje periodična. Kapitalistička proizvodnja stvara još jedan nov »pogrešan krug«.

I doista, počev od 1825. kad je izbila prva opća kriza, čitav industrijski i trgovinski svijet, proizvodnja i razmjena svih civiliziranih naroda i njihovih više ili manje barbarskih privjesaka, ispada iz kolosijeka otprilike jedanput u svakih deset godina. Promet zastaje, tržišta su prepuna, proizvodi leže u masama ali nemaju prođe, gotov novac postaje nevidljiv, kredit iščezava, fabrike miruju, radne mase trpe oskudicu u sredstvima za život jer su proizvele odviše sredstava za život, bankrotstvo se niže za bankrotstvom, prinudna prodaja za prinudnom prodajom. Zastoj traje godinama, produktivne snage i proizvodi masovno se rasipaju i uništavaju dok se najzad nagomilane mase robe ne rasprodaju uz veće ili manje sniženje cijena, dok proizvodnja i razmjena postepeno ne počnu da se opet kreću. Malo-pomalo hod se ubrzava, prelazi u kas, industrijski kas prelazi u galop, a ovaj se opet ubrzava do razuzdanog karijera u pravoj industrijskoj, trgovinskoj, kreditnoj i špekulacijskoj trci s preponama, da najzad, poslije vratolomnih skokova, opet dospije — u jarak kraha. I tako uvijek iznova. To smo od 1825. već doživjeli punih pet puta, a u ovom trenutku (1877) doživljavamo šesti put. A karakter tih kriza tako je izrazit da je Fourier tačno pogodio suštinu svih njih kad je prvu označio kao crise pléthorique, krizu zbog izobilja.

Za vrijeme kriza protivrječnost između društvene proizvodnje i kapitalističkog prisvajanja narasta do silovite eksplozije. Cirkulacija robe privremeno je uništena; sredstvo cirkulacije, novac, postaje kočnica cirkulacije; svi zakoni robne proizvodnje i robne cirkulacije okreću se naglavce. Ekonomska kolizija dostigla je svoj vrhunac: *način proizvodnje buni se protiv načina razmjene.*

Činjenicu da se društvena organizacija proizvodnje unutar fabrike razvila do tačke gdje je postala nespojiva s anarhijom proizvodnje u društvu koja postoji pored i nad njom, — tu činjenicu čini i za same kapitaliste opipljivom nasilna koncentracija kapitala koja se vrši za vrijeme kriza putem propasti velikog broja krupnih i još većeg broja sitnih kapi-

talista. Čitav mehanizam kapitalističkog načina proizvodnje prestaje da radi pod pritiskom produktivnih snaga koje je sam stvorio. Taj način proizvodnje više ne može da pretvori u kapital svu masu sredstava za proizvodnju; ona leže neiskorištena, a upravo zbog toga mora da ostane neiskorištena i industrijska rezervna armija. Sredstva za proizvodnju, sredstva za život, raspoloživi radnici, svi elementi proizvodnje i općeg blagostanja postoje u izobilju. Ali »izobilje postaje izvor nevolje i oskudice« (Fourier), jer upravo to izobilje sprečava da se sredstva za proizvodnju i sredstvo za život pretvore u kapital. Jer u kapitalističkom društvu sredstva za proizvodnju ne mogu početi da funkcioniraju ako se prethodno nisu pretvorila u kapital, u sredstvo za eksploataciju ljudske radne snage. Nužnost da sredstva za proizvodnju i sredstva za život imaju karakter kapitala stoji kao sablast između njih i radnika. Jedino ta nužnost sprečava da se stvarne i lične poluge proizvodnje spoje; jedino ta nužnost zabranjuje sredstvima za proizvodnju da funkcioniraju, a radnicima da rade i da žive. Dakle, s jedne strane, kapitalistički način proizvodnje sam dokazuje svoju nesposobnost da i dalje upravlja produktivnim snagama. S druge strane, same ove produktivne snage sve većom snagom navaljuju da se ta protivrječnost ukine, da se oslobode toga da imaju karakter kapitala, *da im se stvarno prizna karakter društvenih produktivnih snaga.*

Ovaj otpor snažno naraslih produktivnih snaga njihovom kapitalističkom karakteru, ovaj sve jači pritisak da se prizna njihova društvena priroda, nagoni i samu kapitalističku klasu da s njima sve više i više postupa kao s društvenim produktivnim snagama, koliko je to uopće moguće u okviru kapitalističkih odnosa. I period industrijske groznice sa svojim bezgraničnim nadimanjem kredita i sam krah koji ruši krupna kapitalistička preduzeća guraju k onom obliku podruštvljenja većih masa sredstava za proizvodnju koji susrećemo u raznim vrstama akcionarskih društava. Neka od tih sredstava za proizvodnju i saobraćajnih sredstava već od samog početka su tako ogromna da, kao na primjer željeznice, isključuju svaki drugi oblik kapitalističke eksploatacije. Na izvjesnom stupnju razvitka ni taj oblik nije više dovoljan; svi krupni proizvođači jedne i iste industrijske grane u jednoj zemlji

ujedinjuju se u »trust«, u savez, radi reguliranja proizvodnje; oni određuju ukupnu količinu koja će se proizvesti, raspodjeljuju je između sebe i tako iznuđuju unaprijed utvrđenu prodajnu cijenu. A jer se ti trustovi čim poslovi pođu slabije većim dijelom raspadaju, oni upravo time izazivaju još koncentriranije podruštvljenje: čitava industrijska grana pretvara se u jedno jedino veliko akcionarsko društvo, konkurencija u zemlji ustupa mjesto monopolu toga društva u zemlji. Ovo se desilo 1890. s engleskom proizvodnjom alkalija, koja je sada, poslije spajanja svih 48 krupnih fabrika, prešla u ruke jednog jedinog, jedinstveno rukovođenog društva s kapitalom od 120 miliona maraka.

U trustovima se slobodna konkurencija preobraća u monopol, a neplanska proizvodnja kapitalističkog društva kapitulira pred planskom proizvodnjom socijalističkog društva na pomolu. Doduše, u početku još na korist i dobro kapitalista. Ali ovdje eksploatacija postaje toliko opipljiva da mora pasti. Nijedan narod ne bi mirno trpio proizvodnju kojom bi rukovodili trustovi, tu neprikrivenu eksploataciju cijelog društva od strane male bande onih što sijeku kupone.

Ovako ili onako, s trustovima ili bez trustova, na kraju krajeva oficijelni predstavnik kapitalističkog društva, država, mora da preuzme rukovođenje proizvodnjom[8]. Nužnost

---

[8] Kažem: *mora*, jer samo u slučaju kad su sredstva za proizvodnju ili saobraćajna sredstva *stvarno* prerasla mogućnost da se njima upravlja pomoću akcionarskih društava, kad je, dakle, podržavljenje postalo *ekonomski* neotklonjivo, samo u tom slučaju podržavljenje, čak i kad ga vrši današnja država, znači ekonomski napredak, nov korak na putu uzimanja u posjed svih produktivnih snaga od strane samog društva. Ali u posljednje vrijeme, otkako se Bismarck bacio na podržavljivanje, pojavio se izvjestan lažni socijalizam, a ovdje-ondje se izvrgao čak u neko dobrovoljno lakejstvo koje *svako* podržavljenje, pa i Bismarckovo, bez ustezanja proglašava za socijalističko. Kad bi državni monopol duhana bio socijalistički, onda bi Napoleona i Metternicha trebalo ubrojiti u osnivače socijalizma. Kad je belgijska država, iz sasvim običnih političkih i finansijskih razloga, sama gradila svoje glavne željeznice, kad je Bismarck bez ikakve ekonomske nužnosti podržavio glavne željezničke linije u Pruskoj, prosto zato da bi ih mogao bolje organizirati i iskoristiti za slučaj rata, da bi željezničke činovnike odgojio za vladinu glasačku marvu, a prije svega da bi sebi stvorio nov izvor prihoda nezavisan od

pretvaranja u državno vlasništvo najprije se pojavljuje kod velikih saobraćajnih ustanova: pošte, telegrafa, željeznica.

Ako su krize otkrile nesposobnost buržoazije da i dalje upravlja savremenim produktivnim snagama, pretvaranje krupnih proizvodnih i saobraćajnih preduzeća u akcionarska društva, trustove i u državno vlasništvo pokazuje da buržoazija nije ni potrebna za tu svrhu. Sad će plaćeni namještenici obavljati sve društvene funkcije kapitalista. Kapitalist ne vrši više nikakvu drugu društvenu aktivnost osim što prima dohodak, što siječe kupone i što igra na burzi gdje razni kapitalisti jedan drugome oduzimaju kapital. Kapitalistički način proizvodnje, koji je najprije istiskivao radnike, istiskuje sad i kapitaliste i uvrštava ih, isto onako kao i radnike, u suvišno stanovništvo, mada zasad još ne u industrijsku rezervnu armiju.

Ali ni pretvaranje u akcionarska društva i trustove ni pretvaranje u državno vlasništvo ne ukida kapitalistički karakter produktivnih snaga. Kod akcionarskih društava i trustova to je jasno kao na dlanu. I savremena država samo je organizacija koju sebi daje buržoasko društvo da bi očuvalo opće vanjske uslove kapitalističkog načina proizvodnje kako od presezanja radnika tako i od presezanja pojedinih kapitalista. Savremena država, ma kakav bio njen oblik, u suštini je kapitalistička mašina, država kapitalista, idealni skupni kapitalist. Ukoliko više produktivnih snaga ona preuzima u svoje vlasništvo, utoliko više postaje realni skupni kapitalist, utoliko više državljana eksploatira. Radnici ostaju najamni radnici, proleteri. Kapitalistički odnos se ne ukida; štaviše, on dolazi do krajnje tačke. Ali na toj tački nastaje preokret. Državno vlasništvo na produktivnim snagama ne rješava sukob, ali ono skriva u sebi formalno sredstvo, ključ za rješenje.

To rješenje može se sastojati samo u tome da se faktično

---

odluka parlamenta, onda to nipošto nisu bili socijalistički koraci, ni direktno ni indirektno, ni svjesno ni nesvjesno. Inače bi kraljevsko Društvo za pomorsku trgovinu [Sechandlung], kraljevska manufaktura porcelana pa čak i četni krojač u vojsci također bili socijalističke ustanove, ili čak podržavljenje bordelâ koje je sasvim ozbiljno predlagao jedan pametnjaković pod Fridrihom Vilhelmom III, tridesetih godina.

prizna društvena priroda savremenih produktivnih snaga, da se, dakle, način proizvodnje, prisvajanja i razmjene dovede u sklad sa društvenim karakterom sredstava za proizvodnju. A to se može dogoditi samo na taj način da društvo, otvoreno i bez zaobilaženja, uzme u posjed produktivne snage, koje su prerasle svaki drugi način rukovođenja njima osim društvenog. Time će društveni karakter sredstava za proizvodnju i proizvodâ — koji se danas okreće protiv samih proizvođača, koji periodično potresa način proizvodnje i razmjene i koji se probija samo kao slijepo djelujući prirodni zakon silovito i razorno — proizvođači iskoristiti potpuno svjesno, pretvarajući ga iz uzroka smetnje i periodičkih krahova u najmoćniju polugu same proizvodnje.

Snage koje djeluju u društvu djeluju sasvim onako kao i prirodne sile: slijepo, nasilno, razorno, dok ih ne upoznamo i ne računamo s njima. Ali kad ih jedanput upoznamo, kad shvatimo njihovu djelatnost, njihov pravac, njihove učinke, tada samo od nas zavisi da ih sve više podvrgavamo svojoj volji i da pomoću njih postižemo svoje svrhe. To naročito važi za današnje moćne produktivne snage. Dokle god tvrdoglavo nećemo da razumijemo njihovu prirodu i njihov karakter — a kapitalistički način proizvodnje i njegovi branioci opiru se tom razumijevanju — dotle te snage djeluju uprkos nama, protiv nas, dotle one vladaju nama, kao što smo to već opširno prikazali. Ali kad se jedanput shvati njihova priroda, one se u rukama asociranih proizvođača mogu pretvoriti iz demonskih gospodara u pokorne sluge. To je isto kao i razlika između razorne snage elektriciteta u munji za vrijeme oluje i elektriciteta ukroćenog u telegrafu i u električnom luku; isto kao i razlika između požara i vatre koja djeluje u čovjekovoj službi. Kad se s današnjim produktivnim snagama bude postupalo u skladu s njihovom najzad spoznanom prirodom, onda će na mjesto društvene anarhije u proizvodnji stupiti društvenoplansko reguliranje proizvodnje prema potrebama i društva u cjelini i svakog pojedinca. Onda kapitalistički način prisvajanja, u kome proizvod porobljava najprije proizvođača, a zatim i samog prisvajača, ustupa mjesto načinu prisvajanja proizvoda zasnovanom na samoj prirodi savremenih sredstava za proizvodnju: s jedne strane, direktno društveno prisvajanje proizvodâ kao sred-

stava za održavanje i proširivanje proizvodnje, s druge strane, direktno individualno prisvajanje proizvodâ kao sredstava za život i užitak.

Pretvarajući sve više i više veliku većinu stanovništva u proletere, kapitalistički način proizvodnje stvara snagu koja je prinuđena da izvrši ovaj prevrat ako neće da propadne. Nagoneći sve više i više na to da se krupna, podruštvljena sredstva za proizvodnju pretvaraju u državno vlasništvo, on sam pokazuje put k izvršenju prevrata. *Proletarijat osvaja državnu vlast i pretvara sredstva za proizvodnju najprije u državno vlasništvo.* Ali time on ukida samog sebe kao proletarijat, ukida sve klasne razlike i klasne suprotnosti, a time i državu kao državu. Dosadašnjem društvu koje se kreće u klasnim suprotnostima bila je potrebna država, tj. organizacija eksploatatorske klase za održavanje njenih vanjskih uslova proizvodnje, a posebno radi nasilnog držanja eksploatirane klase u uslovima ugnjetenosti koji su određeni postojećim načinom proizvodnje (ropstvo, kmetstvo ili feudalna zavisnost, najamni rad). Država je bila oficijelni predstavnik cijelog društva, njegovo obuhvatanje u jednu vidljivu korporaciju, ali ona je tu ulogu ispunjavala samo ukoliko je bila država one klase koja je za svoje doba predstavljala cijelo društvo: država građana robovlasnika u starom vijeku, država feudalnog plemstva u srednjem vijeku, država buržoazije u naše doba. Postajući najzad faktično predstavnik cijelog društva, ona čini samu sebe suvišnom. Čim nema nijedne društvene klase koju treba držati u ugnjetenosti, čim su zajedno s klasnom vladavinom i s borbom za individualni opstanak zasnovanom na dosadašnjoj anarhiji proizvodnje uklonjeni konflikti i ekscesi koji otuda proističu, onda više nema ko da se potlačuje, što je činilo nužnim posebnu silu za potlačivanje, državu. Prvi čin u kome država stvarno istupa kao predstavnik cijelog društva — uzimanje u posjed sredstava za proizvodnju u ime društva — ujedno je i njen posljednji samostalan čin kao države. Miješanje državne vlasti u društvene odnose postaje u jednom području za drugim suvišno i onda samo od sebe zamire. Na mjesto vladanja nad licima stupa upravljanje stvarima i rukovođenje procesima proizvodnje. Država se ne »ukida«, *ona odumire.* Po tome treba ocjenjivati frazu o »slobodnoj narodnoj državi«,

kako u pogledu njene privremene agitacione opravdanosti tako i u pogledu njene definitivne naučne nedovoljnosti; po tome treba ocjenjivati i zahtjev takozvanih anarhista da država treba da bude ukinuta prekonoć.

Otkako se u istoriji pojavio kapitalistički način proizvodnje, uzimanje u posjed svih sredstava za proizvodnju od strane društva često je lebdjelo pred očima pojedinaca i čitavih sekta kao više ili manje nejasan ideal budućnosti. Ali je ono postojalo moguće i istorijski nužno tek kad su bili tu faktični uslovi da se ovo uzimanje u posjed provede u djelo. Kao i svaki drugi društveni napredak, ono ne postaje izvodljivo zbog uviđanja da postojanje klase protivrječi pravdi, jednakosti itd., ne zbog gole volje da se te klase ukinu, nego zbog izvjesnih novih ekonomskih uslova. Cijepanje društva na eksploatatorsku i eksploatiranu, vladajuću i potlačenu klasu bilo je nužna posljedica prijašnjeg neznatnog razvitka proizvodnje. Dokle god ukupan društveni rad daje samo produkt koji tek nešto malo prelazi ono što je potrebno za oskudnu egzistenciju svih, prema tome, dokle god rad zahtijeva cijelo ili skoro cijelo vrijeme velike većine članova društva, dotle se društvo nužno dijeli na klase. Pored te velike većine koja se isključivo predaje radu, stvara se klasa koja je oslobođena od neposredno produktivnog rada, koja se brine za zajedničke poslove društva: rukovođenje radom, državne poslove, pravosuđe, nauke, umjetnosti itd. Dakle, zakon podjele rada leži u osnovi podjele na klase. Ali to nije sprečavalo da se ova podjela na klase postizala silom i otimačinom, lukavstvom i prevarom, i da vladajuća klasa, kad je jednom bila u sedlu, nije nikad propuštala priliku da na račun radne klase učvršćuje svoju vladavinu i da rukovođenje društvom pretvara u pojačanu eksploataciju masa.

No ako na taj način podjela na klase ima izvjesno istorijsko opravdanje, ona ga ima ipak samo za određeni period, za određene društvene uslove. Ona se bazirala na nedovoljnosti proizvodnje; nju će zbrisati puni razvitak savremenih produktivnih snaga. I faktično, ukidanje društvenih klasa ima kao pretpostavku takav stupanj istorijskog razvitka na kome je postojanje ne samo ove ili one određene vladajuće klase nego vladajuće klase uopće, dakle i same podjele na klase, postalo anahronizmom, zastarjelo. Ukidanje društve-

nih klasa ima dakle kao pretpostavku takav stupanj razvitka proizvodnje na kome je prisvajanje sredstava za proizvodnju i proizvoda, a time i političke vlasti, monopola obrazovanja i duhovnog rukovođenja, od strane neke posebne društvene klase postalo ne samo suvišno nego i ekonomski, politički i intelektualno prepreka za razvitak. Ova tačka je sad dostignuta. Političko i intelektualno bankrotstvo buržoazije jedva je još tajna i za nju samu, a njeno ekonomsko bankrotstvo redovno se ponavlja svakih deset godina. Za svake krize društvo se guši pod težinom svojih vlastitih, za njega neupotrebljivih produktivnih snaga i proizvodâ, i nemoćno stoji pred apsurdnom protivrječnošću da proizvođači nemaju šta da konsumiraju zato što nema dovoljno konsumenata. Ekspanzivna sila sredstava za proizvodnju razbija okove koje joj stavlja kapitalistički način proizvodnje. Oslobođenje od tih okova jedini je preduslov za neprekidno, sve brže i brže razvijanje produktivnih snaga a time i za praktični neograničeno povećanje same proizvodnje. Pa i to nije sve. Društveno prisvajanje sredstava za proizvodnju uklanja ne samo postojeću vještačku smetnju proizvodnje nego i pozitivno rasipanje i upropaštavanje produktivnih snaga i proizvodâ koje je danas neizbježan pratilac proizvodnje i koje u vrijeme kriza dostiže vrhunac. Dalje, društveno prisvajanje sredstava za proizvodnju oslobađa za zajednicu masu sredstava za proizvodnju i proizvoda putem uklanjanja bezumnog luksusa i rasipništva kod sada vladajućih klasa i njihovih političkih predstavnika. Mogućnost da se putem društvene proizvodnje svim članovima društva osigura opstanak koji ne samo što je u materijalnom pogledu potpuno dovoljan i što iz dana u dan postaje sve bogatiji, nego im garantira još i potpuno slobodno usavršavanje i primjenjivanje njihovih tjelesnih i duhovnih sposobnosti, — ta mogućnost postoji sad prvi put, ali *postoji*[9].

---

[9] Nekoliko cifara daće nam približnu sliku o enormnoj ekspanzivnoj snazi modernih sredstava za proizvodnju, čak i pod kapitalističkom pritiskom. Prema najnovijem Giffenovom računu, ukupno bogatstvo Velike Britanije i Irske iznosilo je u okruglim ciframa:

1814 — 2 200 miliona funti st. ili 44 milijarde maraka,
1865 — 6 100 miliona funti st. ili 122 milijarde maraka,

Uzimanjem u posjed sredstava za proizvodnju od strane društva uklanja se robna proizvodnja a s njom i vladavina proizvoda nad proizvođačima. Anarhija u društvenoj proizvodnji zamjenjuje se planskom, svjesnom organizacijom. Borba za individualni opstanak prestaje. Tek time se čovjek konačno izdvaja, u izvjesnom smislu, iz životinjskog carstva, prelazi iz životinjskih uslova egzistencije u stvarno ljudske. Krug životnih uslova oko ljudi koji je dosad vladao nad ljudima dolazi sad pod vlast i kontrolu ljudi; sad ljudi prvi put postaju svjesni, stvarni gospodari prirode zato što postaju i ukoliko postaju gospodari svog vlastitog organizovanja u društvu. Zakone svoje vlastite društvene aktivnosti koji su dotada prema njima stajali kao tuđi zakoni, kao prirodni zakoni koji nad njima vladaju, ljudi sad primjenjuju s potpunim poznavanjem stvari i time ih stavljaju pod svoju vlast. Oblik u kojem se ljudi organiziraju u društvo — oblik koji je dosad tako reći nametala priroda i istorija — biće odsad čin njihove slobodne inicijative. Objektivne, tuđe sile koje su dotada vladale istorijom, dolaze pod kontrolu samih ljudi. Tek od tog momenta ljudi će s punom sviješću sami praviti svoju istoriju, tek od tog momenta će društveni uzroci koje oni budu pokretali imati kao posljedicu pretežno i u sve većoj mjeri one posljedice koje oni žele. To je skok čovječanstva iz carstva nužnosti u carstvo slobode.

Na kraju da rezimiramo naše izlaganje toka razvitka:

I *Srednjovjekovno društvo*: Sitna individualna proizvodnja. Sredstva za proizvodnju podešena za individualnu upotrebu i zato primitivno nezgrapna, sitna, ništavnog učinka. Proizvodnja za neposrednu potrošnju, bilo onu samog proizvođača bilo onu njegovog feudalnog gospodara. Samo ondje gdje se javlja suvišak proizvodnje iznad neposredne potrošnje taj suvišak nudi se na prodaju i ulazi u razmjenu: robna proizvodnja je, dakle, tek u nastajanju, ali već u to vrijeme sadrži u klici *anarhiju društvene proizvodnje*.

1875 — 8 500 miliona funti st. ili 170 milijarde maraka.

Što se tiče upropaštavanja sredstava za proizvodnju i proizvoda za vrijeme kriza, na II kongresu njemačkih industrijalaca, u Berlinu, 21. februara 1878, ukupan gubitak samo *njemačke industrije željeza* pri posljednjem krahu procijenjen je sa 453 miliona maraka.

II *Kapitalistička revolucija:* Preobražaj industrije koji se u početku vrši putem proste kooperacije i manufakture. Koncentracija dotada raštrkanih sredstava za proizvodnju u velikim radionicama i time njihovo pretvaranje od individualnih sredstava za proizvodnju u *društvena* — pretvaranje koje, općenito uzevši, ne dira u oblik razmjene. Stari oblici prisvajanja ostaju na snazi. Pojavljuje se *kapitalist:* u svojstvu vlasnika sredstava za proizvodnju on prisvaja proizvode i pretvara ih u robu. Proizvodnja je postala društveni čin; razmjena i s njome prisvajanje proizvoda ostaju individualni čini, čini pojedinca. *Društveni proizvod prisvaja individualni kapitalist.* Osnovna protivrječnost iz koje potječu sve protivrječnosti u kojima se kreće današnje društvo i koje krupna industrija otvoreno iznosi na svjetlost dana.

A. Odvajanje proizvođača od sredstava za proizvodnju. Osuda radnika na doživotan najamni rad. *Suprotnosti između proletarijata i buržoazije.*

B. Sve veće ispoljavanje i sve jače djelovanje zakona koji vladaju robnom proizvodnjom. Neobuzdana konkurentska borba. *Protivrječnost između društvene organizacije u pojedinoj fabrici i društvene anarhije u proizvodnji kao cjelini.*

C. S jedne strane usavršavanje mašinerije koje se, zbog konkurencije, pretvorilo u prinudni zakon za svakog pojedinog fabrikanta i koje znači isto što i stalno šire otpuštanje radnikâ s posla: *industrijska rezervna armija.* S druge strane — bezgranično proširivanje proizvodnje, koje je isto tako prinudan zakon konkurencije za svakog fabrikanta. S obje strane — nečuven razvitak produktivnih snaga, ponuda veća od tražnje, hiperprodukcija, prepunjenost tržišta, krize koje se pojavljuju svakih deset godina, pogrešan krug: *ovdje — obilje sredstava za proizvodnju i proizvodâ, tamo — obilje radnika* bez zaposlenja i bez sredstava za opstanak. Ali ove dvije poluge proizvodnje i društvenog blagostanja ne mogu da se sastave zato što kapitalistički oblik proizvodnje ne dopušta produktivnim snagama da djeluju niti proizvodima da cirkuliraju osim pod uvjetom da se prethodno pretvore u kapital, a upravo to je spriječeno time što ih ima u izobilju. Ova protivrječnost narasta do apsurda: *način proizvodnje*

buni se protiv oblika razmjene. Buržoaziji je dokazana nesposobnost da i dalje upravlja svojim vlastitim društvenim produktivnim snagama.

D. Djelomično priznanje društvenog karaktera produktivnih snaga na koje su prinuđeni sami kapitalisti. Prisvajanje velikih proizvodnih i saobraćajnih organizama najprije od strane *akcionarskih* društava, kasnije od strane trustova, a zatim od strane *države.* Buržoazija se ukazuje kao suvišna klasa; sve njene društvene funkcije vrše sad plaćeni namještenici.

III *Proleterska revolucija,* razrješenje protivrječnosti: proletarijat uzima javnu vlast i pomoću te vlasti pretvara sredstva za proizvodnju, koja izmiču iz ruku buržoazije, u vlasništvo cijelog društva. Tim činom on oslobađa sredstva za proizvodnju njihovog dotadašnjeg kapitalističkog karaktera i daje njihovom društvenom karakteru punu slobodu da se probije. Društvena proizvodnja po unaprijed utvrđenom planu postaje sad moguća. Razvitak proizvodnje čini dalje postojanje različitih društvenih klasa anahronizmom. U istoj mjeri u kojoj iščezava anarhija društvene proizvodnje zamire i politički autoritet države. Ljudi, postavši najzad gospodari svog vlastitog načina asocijacije, postaju time ujedno i gospodari samih sebe — slobodni.

Izvršiti ovo oslobodilačko djelo istorijski je poziv savremenog proletarijata. Istražiti istorijske uslove za to djelo, a time i samu njegovu prirodu, i na taj način, ovu danas ugnjetenu, za tu akciju pozvanu klasu upoznati s uslovima i prirodom njene vlastite akcije, zadatak je naučnog socijalizma, koji je teorętski izraz proleterskog pokreta.

Napisano januara—marta 1880.

Prvi put objavljeno u brošuri:
F. Engels, »Socialisme utopique et socialisme scientifique«, Paris 1880.

(Prevela NATAŠA TKALEC)

K. Marx

TEZE O FEUERBACHU

1. ad Feuerbach

1.

Glavni je nedostatak svega dosadašnjeg materijalizma (uključujući i Feuerbachov), što predmet, zbiljnost, osjetilnost, shvaća samo u obliku *objekta ili opažanja*, a ne kao *osjetilnu ljudsku djelatnost, praksu*, ne subjektivno. Stoga je *djelatnu* stranu, nasuprot materijalizmu, apstraktno razvio idealizam, koji naravno ne zna za zbiljsku, osjetilnu djelatnost kao takvu. Feuerbach želi osjetilne objekte koji su zaista različiti od objekata misli: ali samu ljudsku djelatnost on ne shvaća kao *predmetnu* djelatnost. Zato on u »Suštini kršćanstva« samo teorijski odnos razmatra kao pravi ljudski odnos, dok praksu shvaća i fiksira samo u njenom prljavo judejskom pojavnom obliku. Stoga on ne shvaća značenje »revolucionarne«, »praktično-kritičke« djelatnosti.

2.

Pitanje da li je ljudskom mišljenju svojstvena predmetna istina, nije pitanje teorije, nego je *praktično* pitanje. U praksi čovjek mora dokazati istinu, tj. zbiljnost i moć, ovostranost svoga mišljenja. Spor o zbiljnosti ili nezbiljnosti mišljenja — koje je izolirano od prakse — čisto je *skolastičko* pitanje.

3.

Materijalističko učenje o mijenjanju okolnosti i odgoju zaboravlja da ljudi mijenjaju okolnosti i da sam odgojitelj

mora biti odgajan. Stoga ono mora dijeliti društvo na dva dijela — od kojih je jedan iznad društva.

Podudarnost mijenjanja okolnosti i ljudske djelatnosti ili samopromjene može se shvatiti i racionalno razumjeti samo kao *revolucionarna praksa.*

4.

Feuerbach polazi od činjenice religioznog samootuđenja, udvostručavanja svijeta u religijski i svjetovni svijet. Njegov rad sastoji se u tome da religijski svijet svede na njegovu svjetovnu osnovu. A što se svjetovna osnova udaljuje od same sebe i fiksira sebi samostalno carstvo u oblacima, može se objasniti samo iz samopodvojenosti te svjetovne osnove koja sebi protivrječi. Dakle, treba je razumjeti u njoj samoj i njenoj protivrječnosti, te praktički revolucionirati. Dakle, pošto je npr. otkriveno da je zemaljska porodica tajna svete porodice, mora se prva teorijski i praktički uništiti.

5.

Feuerbach, nezadovoljan *apstraktnim mišljenjem,* želi *opažanje;* međutim, on ne shvaća osjetilnost kao *praktičku* ljudsku — osjetilnu djelatnost.

6.

Feuerbach svodi religijsku suštinu na *ljudsku* suštinu. Ali ljudska suština nije apstraktum koji je svojstven pojedinačnoj individui. U svojoj zbiljnosti ona je sveukupnost društvenih odnosa.

Feuerbach, koji se ne upušta u kritiku te zbiljske suštine, primoran je stoga:

1. apstrahirati od istorijskog toka i fiksirati religiozne osjećaje za sebe i pretpostaviti apstraktu -*izoliranu*- ljudsku individuu;

2. suština se stoga može shvatiti samo kao »rod«, kao unutrašnja, nijema općenitost koja mnoge individue *prirodno* povezuje.

7.

Stoga Feuerbach ne vidi da je samo »religiozno osjećanje« društveni proizvod i da apstraktna individua koju on analizira pripada određenom obliku društva.

8.

Sav društveni život u suštini je *praktički*. Sve misterije koje teoriju navode na misticizam, nalaze svoje racionalno rješenje u ljudskoj praksi i u shvaćanju te prakse.

9.

Najviše do čega dolazi promatrački materijalizam; tj. materijalizam koji osjetilnost ne shvaća kao praktičku djelatnost, jest opažanje pojedinih individua i građanskog društva.

10.

Stanovište je starog materijalizma građansko društvo, stanovište novoga je ljudsko društvo ili društveno čovječanstvo.

11.

Filozofi su svijet samo različito *interpretirali*, radi se o tome da ga se *izmijeni*.

Napisano marta 1845.

(Preveo STANKO BOŠNJAK,

redaktor PREDRAG VRANICKI)

K. Marx

PISMO ANNENKOVU[1]

Bruxelles, 28. decembra (1846)

Dragi g. Annenkov!

Vi biste davno primili moj odgovor na Vaše pismo od 1. novembra, da moj knjižar nije čekao do prošle nedjelje da mi pošalje Proudhonovu knjigu: *Filozofiju bijede.* Ja sam je u dva dana pregledao, kako bih Vam mogao odmah saopćiti svoje mišljenje. Kako sam knjigu pročitao vrlo letimično, ne mogu se zaustaviti na detaljima; mogu govoriti samo o općem utisku, što ga je na mene učinila. Ako hoćete, u idućem pismu mogu o njoj napisati podrobnije.

Otvoreno ću vam priznati da knjigu općenito smatram slabom, vrlo slabom. Vi se sami u svom pismu šalite zbog »ugla njemačke filozofije«, kojim se Proudhon kočoperi u tom bezobličnom i pretencioznom djelu, ali Vi mislite da filozofski otrov nije zarazio njegovo ekonomsko izlaganje. Ja sam također daleko od toga da smatram Proudhonovu filozofiju uzrokom pogrešaka njegovih ekonomskih izlaganja. G. Proudhon ne daje Vam lažnu kritiku političke ekonomije zbog toga, što posjeduje smiješnu filozofiju, nego Vam servira smiješnu filozofiju zato što nije razumio suvremeno društveno uređenje u njegovoj zalančanosti, ako upotrijebimo riječ, koju g. Proudhon pozajmljuje od Fouriera, kao mnogo šta drugo.

Zašto g. Proudhon govori o bogu, o sveopćem umu, o bezličnom umu čovječanstva, koji nikada ne griješi, koji

---

[1] Preveo dr Predrag Vranicki iz Karl Marx, Oeuvres I, Paris 1963 (Bibliothèque de la Pléiade).

je bio oduvijek jednak samome sebi, o kojem je potrebno imati pravilnu predodžbu, da bismo posjedovali istinu? Zašto on pribjegava slabom hegelovstvu, da bi se prikazao jakim misliocem?

On nam sam daje ključ za rješenje zagonetke. G. Proudhon vidi u istoriji izvjestan niz društvenih evolucija; on smatra da se u istoriji ostvaruje progres; on drži, napokon, da ljudi, uzeti kao pojedinci, nisu znali, šta su radili, da su oni sebi krivo predočavali svoje vlastito kretanje, tj. da na prvi pogled njihov društveni razvitak izgleda kao stvar koja je različita, posebna, nezavisna od njihova individualnog razvitka. On ne može objasniti te činjenice, i odatle nastaje hipoteza o sveopćem umu koji se ispoljava. Ništa nije lakše nego izmišljati mističke uzroke, tj. fraze lišene zdravog razuma.

No ako Proudhon potpuno priznaje da ne shvaća istorijski razvitak čovječanstva — a on to priznaje, kad pribjegava zvučnim riječima o sveopćem umu, o bogu itd., — ne priznaje li samim tim implicitno i neizbježno i to, da nije sposoban shvatiti ni *ekonomski razvitak?*

Šta je društvo, kakav god bio njegov oblik? Proizvod uzajamnog djelovanja ljudi. Jesu li ljudi slobodni u izboru ovog ili onog društvenog oblika? Nipošto. Uzmite određeni stupanj razvitka ljudskih proizvodnih sredstava i imaćete određeni oblik razmjene i potrošnje. Uzmite određene stupnje razvitka proizvodnje, razmjene, potrošnje, i imaćete određeni društveni poredak, određenu organizaciju porodice, staleža ili klase, jednom riječi određeno građansko društvo. Uzmite određeno građansko društvo i imaćete određeno političko uređenje, koje je samo oficijelni izraz građanskog društva. Eto što nikada neće shvatiti g. Proudhon, jer on vjeruje da čini nešto veliko kad apelira od države na građansko društvo, tj. od oficijelnog résuméa društva na oficijelno društvo.

Suvišno je dodavati tome, da ljudi nisu slobodni u izboru *svojih proizvodnih snaga* — koje su osnova cijele njihove istorije — zato što je svaka proizvodna snaga stečena snaga, produkt prethodne djelatnosti. Na taj su način proizvodne snage rezultat praktične energije ljudi, ali je sama ta ener-

gija određena onim okolnostima u kojima se nalaze ljudi, proizvodnim snagama koje su već stečene, društvenim oblikom koji je postojao prije njih, koji nisu stvorili ti ljudi, nego je tvorevina prethodnog pokoljenja. Zahvaljujući toj jednostavnoj činjenici da svako naredno pokoljenje zatiče proizvodne snage, koje je steklo ranije pokoljenje, i koje mu služi kao sirovina za nove proizvodnje — zahvaljujući toj činjenici stvara se veza u ljudskoj istoriji, stvara se istorija čovječanstva, koja je utoliko više istorija čovječanstva, ukoliko su se više razvile proizvodne snage ljudi, a prema tome i njihovi društveni odnosi. Otuda nužan zaključak: društvena istorija ljudi uvijek je samo istorija njihova individualnog razvitka, bili oni toga svjesni ili ne. Njihovi materijalni odnosi tvore osnovu svih njihovih odnosa. Ti materijalni odnosi samo su nužni oblici, u kojima se ostvaruje njihova materijalna i individualna djelatnost.

G. Proudhon brka ideje i stvari. Ljudi se nikad ne odriču onoga što su stekli, ali to ne znači, da se oni neće odreći onog društvenog oblika, u kojem su stekli određene proizvodne snage. Naprotiv. Da ne bi bili lišeni postignutog rezultata, da ne bi izgubili plodove civilizacije, ljudi su prinuđeni da mijenjaju sve naslijeđene društvene oblike onoga časa, kada način njihovog saobraćanja (commerce) više ne odgovara stečenim proizvodnim snagama. — (Ja uzimam ovdje riječ *commerce* u najširem smislu kao što mi kažemo na njemačkom: *Verkehr).* Na primjer: privilegije, ustanove cehovskih starješinstava i korporacija, režim srednjovjekovnog reglementiranja bili su društveni odnosi, koji su jedino odgovarali stečenim proizvodnim snagama i prethodnom društvenom stanju, iz kojeg su proizašle te ustanove. Pod zaštitom korporativnog i reglementarnog sistema gomilali su se kapitali, razvila se pomorska trgovina, osnovane su kolonije — i ljudi bi bili izgubili same plodove, da su htjeli zadržati oblike pod čijom zaštitom su bili sazreli ti plodovi. Zato su udarila dva groma, revolucija 1640. i 1688. Svi stari ekonomski oblici, društveni odnosi koji su im odgovarali, političko uređenje koje je bilo oficijelni izraz staroga građanskog društva bili su srušeni u Engleskoj. Tako su ekonomski oblici u kojima ljudi proizvode, troše, razmjenjuju, *prolazni i istorijski* oblici. Sticanjem novih proizvodnih snaga ljudi mijenjaju svoj

način proizvodnje; a s načinom proizvodnje oni mijenjaju sve ekonomske odnose, koji su bili nužni odnosi samo datog, određenog načina proizvodnje.

To je ono, što g. Proudhon nije shvatio, a još manje dokazao. Nesposoban da prati stvarni tok istorije, g. Proudhon vam umjesto toga daje fantazmagoriju, koja pretendira da bude dijalektička fantazmagorija. On ne osjeća potrebu da vam govori o XVII, XVIII i XIX vijeku, jer se njegova istorija događa u maglovitoj sferi mašte i uzdiže se visoko iznad vremena i prostora. Jednom riječju, to je otrcana hegelovština, to nije istorija; to nije profana istorija — istorija ljudi — nego sveta istorija — istorija ideja. S njegova gledišta čovjek je samo oruđe, kojim se ideja ili vječni um koriste za svoj razvoj. *Evolucije,* o kojima govori Proudhon, to su evolucije koje se zbivaju u mističnom krilu apsolutne ideje. Ako zderete zavjesu s tog mističkog jezika, vidjećete, da vam g. Proudhon opisuje onaj poredak, u kojem su ekonomske kategorije raspoređene u njegovoj glavi. Ne bih imao mnogo muke da vam dokažem da je to poredak veoma smušene glave.

G. Proudhon počinje svoju knjigu razmatranjem *vrijednosti,* njegova omiljenog predmeta. Ovaj put neću analizirati taj dio knjige.

Niz ekonomskih evolucija vječnog uma počinje *s podjelom rada.* Za g. Proudhona podjela rada je sasvim jednostavna stvar. A zar kastinsko uređenje nije bilo određena vrsta podjele rada? Zar cehovsko uređenje nije bilo jedna druga podjela rada? I zar podjela rada u manufakturnom periodu, koji počinje u Engleskoj sredinom XVII stoljeća i završava krajem XVIII stoljeća, nije sasvim različita od podjele rada u savremenoj krupnoj industriji?

G. Proudhon tako slabo razumije suštinu stvari, da ispušta iz vida čak i to, što ne zaboravljaju ni profani ekonomisti. Kad govori o podjeli rada, on uopće ne osjeća potrebu da vam govori o svjetskom *tržištu.* No zar se podjela rada u XIV i XV stoljeću, kada još nije bilo kolonija, kad Amerika za Evropu još nije postojala, kad je istočna Azija postojala samo posredstvom Carigrada, zar se ta podjela rada ne mora korjenito razlikovati od podjele rada u XVII stoljeću, kad su postojale već razvijene kolonije?

No to još nije sve. Zar nisu cjelokupna unutrašnja organizacija naroda, svi njihovi međunarodni odnosi izraz određene podjele rada? I zar se to sve ne mora mijenjati zajedno s promjenom podjele rada?

G. Proudhon je tako slabo razumio pitanje podjele rada, da čak i ne spominje odvajanje grada od sela, koje se u Njemačkoj, na primjer, izvršilo od IX do XII stoljeća. Tako je za g. Proudhona to odvajanje vječni nepromjenljivi zakon, zato što on ne zna ni njegovo porijeklo, ni njegov razvoj. U cijeloj svojoj knjizi on će vam tako govoriti kao da će ta tvorevina određenog načina proizvodnje trajati do kraja svijeta. Sve što vam g. Proudhon kaže o podjeli rada samo je résumé, i to vrlo površni, nepotpuni résumé onoga, što su prije njega kazali Adam Smith i hiljade drugih.

Druga evolucija su *strojevi*. Veza između podjele rada i strojeva kod g. Proudhona sasvim je mistična. Svaki način podjele rada imao je svoja specifična oruđa za proizvodnju. Od sredine XVII do sredine XVIII stoljeća, na primjer, ljudi nisu sve radili rukom. Oni su imali instrumente, pa i veoma složene, kao što su razboji, lađe, poluge itd. itd.

Zato nije ništa besmislenije nego smatrati pojavu strojeva kao posljedicu podjele rada uopće.

Reći ću vam još uz put, da g Proudhon ne samo da nije shvatio istorijsko porijeklo strojeva, nego je još manje shvatio njihov razvitak. Može se reći da su do 1825. god. — do epohe prve opće krize — potrebe potrošnje uopće brže rasle nego proizvodnja, i da je razvitak strojeva bio neizbježna posljedica potrebe tržišta. Od 1825. god. pronalazak i primjena strojeva samo su rezultat borbe između poduzetnika i radnika. No to je tačno samo za Englesku. Što se tiče evropskih nacija, konkurencija Engleske kako na njihovom vlastitom, unutrašnjem, tako i na svjetskom tržištu, primorala ih je da uvedu strojeve. Najzad u Sjevernoj Americi uvođenje strojeva bilo je izazvano kako konkurencijom s drugim narodima, tako i nedostatkom ruku, tj. neskladom između industrijskih potreba Sjeverne Amerike i njenog stanovništva. Iz tih činjenica možete zaključiti kakvu pronicljivost pokazuje g. Proudhon kad priziva avet konkurencije kao treću evoluciju, kao antitezu strojeva!

Konačno, uopće je besmisleno praviti iz *strojeva* ekonomsku kategoriju uporedo s podjelom rada, konkurencijom, kreditom itd.

Stroj je isto tako malo ekonomska kategorija kao i vo koji vuče plug. Današnja primjena strojeva jedan je od odnosa našeg savremenog ekonomskog poretka, ali način iskorišćavanja strojeva sasvim je nešto drugo nego sami strojevi. Barut ostaje barut, bilo da njime ranjavamo čovjeka ili da liječimo rane ranjenika.

G. Proudhon nadmašuje samog sebe, kad u svojoj glavi stvara konkurenciju, monopol, porez ili policiju, trgovinsku bilansu, kredit i vlasništvo upravo ovim redom kako sam ih sad nabrojio. Gotovo sve kreditne ustanove razvile su se u Engleskoj početkom XVIII stoljeća, još prije pronalaska strojeva. Državni kredit bio je samo novi način povišenja poreza i podmirenja novih potreba, nastalih dolaskom buržoazije na vlast. Konačno, *vlasništvo* čini posljednju kategoriju u sistemu g. Proudhona. U stvarnom svijetu, naprotiv, podjela rada i sve ostale kategorije g. Proudhona jesu društveni odnosi, koji svi zajedno čine ono, što se danas naziva: *vlasništvo*. Izvan tih odnosa buržoasko vlasništvo je samo metafizička i pravna iluzija. Vlasništvo druge epohe, feudalno vlasništvo, razvija se pod sasvim drugim društvenim odnosima. Određujući vlasništvo kao nezavisan odnos, g. Proudhon čini nešto više od metodološke pogreške: on jasno pokazuje da nije shvatio vezu koja spaja sve oblike *buržoaske* proizvodnje, da nije shvatio *istorijski* i *prolazni* karakter oblika proizvodnje određene epohe. G. Proudhon, koji ne vidi da su naše društvene ustanove proizvodi istorijskog razvitka, koji ne razumije ni njihovo porijeklo, ni njihov razvitak, ne može drugo učiniti nego da ih podvrgne dogmatskoj kritici.

Da bi objasnio razvitak, g. Proudhon je tako prinuđen pribjeći *fikciji*. On uobražava da su podjela rada, kredit, strojevi itd. pronađeni zato da bi služili njegovoj fikciji, ideji jednakosti. Njegovo objašnjenje je krajnje naivno. Sve su te stvari izmišljene u ime jednakosti. U tom se i sastoji sve njegovo rasuđivanje. To jest, on uzima proizvoljnu hipotezu, ali kako stvarni razvitak na svakom koraku protivrječi nje-

govoj fikciji, on iz toga zaključuje, da postoji protivrječnost. U isto vrijeme on prikriva da protivrječnost postoji samo između njegovih funkcija i stvarnog kretanja.

Tako g. Proudhon, prije svega zbog nepoznavanja istorije, nije shvatio da ljudi, razvijajući svoje proizvodne snage, tj. živeći, razvijajući određene odnose jedan prema drugome i da se karakter tih odnosa neizbježno mijenja zajedno s promjenom i rastom tih proizvodnih snaga. On nije shvatio da su *ekonomske kategorije* samo *apstrakcija* tih stvarnih odnosa i da su istinite samo utoliko, ukoliko postoje ti odnosi. Na taj način on ponavlja grešku buržoaskih ekonomista, koji u tim ekonomskim kategorijama gledaju vječne, a ne istorijske zakone, koji su zakoni samo za određeni istorijski razvitak, za određeni razvitak proizvodnih snaga. Tako, umjesto da političko-ekonomske kategorije promatra kao apstrakcije stvarnih, prolaznih, istorijskih društvenih odnosa, g. Proudhon mističkom inverzijom vidi u stvarnim odnosima samo utjelovljenje tih apstrakcija. A same te apstrakcije su formule, koje su drijemale od početka svijeta u krilu boga-oca.

Ali sad naš dobri g. Proudhon zapada u velike intelektualne konvulzije. Ako su sve te ekonomske kategorije emanacija božanskog srca, ako su one skriveni i vječni život ljudi, onda kako to da, prvo, postoji razvitak, i drugo, da g. Proudhon nije konzervativac? Ove očite protivrječnosti on vam objašnjava cijelim sistemom antagonizama.

Da bismo osvijetlili taj sistem antagonizama, uzimamo jedan primjer.

Monopol je dobar zato što je ekonomska kategorija i, prema tome, emanacija boga. Konkurencija je dobra, jer je i ona ekonomska kategorija. Ali ono što nije dobro, to je stvarnost monopola i stvarnost konkurencije. Ono, što je još gore, to je da se monopol i konkurencija uzajamno proždiru. Šta da se radi? Budući da te dvije vječne božje misli protivrječe jedna drugoj, g. Proudhonu se čini da je očigledno, da u krilu božjem postoji isto tako i sinteza obiju misli, u kojoj se zla monopola izravnavaju konkurencijom i obratno. Borba između tih dviju ideja imaće tu posljedicu, da će iz toga proizaći samo dobra strana. Treba od boga izmamiti tu tajnu misao, a zatim je primijeniti i sve će biti u najljepšem redu;

treba otkriti sintetičnu formulu, sakrivenu u tami bezličnog uma čovječanstva. G. Proudhon ne koleba ni trenutka da istupi kao obnovitelj.

Ali bacite za trenutak pogled na stvarni život. U suvremenom ekonomskom životu ne nalazite samo konkurenciju i monopol, nego i njihovu sintezu, koja nije *formula*, nego kretanje. Monopol proizvodi konkurenciju, konkurencija proizvodi monopol. Međutim, ovo izjednačenje, ne uklanjajući teškoće suvremenog položaja, kako to uobražavaju buržoaski ekonomisti, stvara na kraju još teže i još zamršenije stanje. Na taj način, mijenjajući osnovu na kojoj počivaju savremeni ekonomski odnosi, uništavajući savremeni *način* proizvodnje, vi uništavate ne samo konkurenciju, monopol i njihov antagonizam, nego i njihovo jedinstvo, njihovu sintezu, kretanje, koje je stvarna ravnoteža između konkurencije i monopola.

A sad ću vam dati primjer dijalektike g. Proudhona.

Sloboda i *ropstvo* čine antagonizam. Nije potrebno da govorim ni o dobrim ni o lošim stranama slobode. Što se tiče ropstva, nije potrebno da govorim o njegovim lošim stranama. Jedino što treba objasniti, jest lijepa strana ropstva. Ne radi se o posrednom ropstvu, o ropstvu proletera; radi se o neposrednom ropstvu, ropstvu Crnaca u Surinamu, u Braziliji, u južnim oblastima Sjeverne Amerike.

Neposredno ropstvo je osnova naše savremene industrije isto tako kao i strojevi, kredit itd. Bez ropstva nemate pamuka, bez pamuka nemate savremene industrije. Ropstvo je dalo kolonijama vrijednost, kolonije su stvorile svjetsku trgovinu, a svjetska trgovina je neophodan uvjet krupne mašinske industrije. Tako su prije početka trgovine Crncima kolonije davale Starom svijetu malo produkata i nisu primjetno mijenjale lice svijeta. Na taj način ropstvo je ekonomska kategorija od najvećeg značenja. Bez ropstva bi se Sjeverna Amerika — najprogresivniji narod — pretvorila u patrijarhalnu zemlju. Izbrišite samo Sjevernu Ameriku s karte svijeta, i vi ćete imati anarhiju, potpunu propast trgovine i savremene civilizacije. A uništenje ropstva značilo bi izbrisati Ameriku s karte svijeta. Tako se ropstvo upravo zato, što je ono ekonomska kategorija, susreće od početka svijeta kod svih naroda. Moderni narodi znali su samo maskirati

ropstvo kod samih sebe, a otvoreno ga uvesti u Novi svijet. Šta će sad uraditi valjani g. Proudhon nakon tih razmišljanja o ropstvu? On će tražiti sintezu slobode i ropstva, pravu zlatnu sredinu, drugim riječima ravnotežu između ropstva i slobode.

G. Proudhon je vrlo dobro shvatio da ljudi proizvode sukno, platno, svilene tkanine i to je njegova velika zasluga što je shvatio takve sitnice! No ono što g. Proudhon nije shvatio, to je da ljudi u skladu sa svojim proizvodnim snagama proizvode također i *društvene odnose*, u kojima oni proizvode sukno i platno. Još manje je g. Proudhon shvatio da ljudi, koji proizvode društvene odnose prema svojoj materijalnoj proizvodnji, stvaraju također *ideje* i *kategorije*, tj. apstraktne, idealne izraze tih istih društvenih odnosa. Tako su kategorije isto tako malo vječne, kao i oni odnosi, čiji su one izraz. To su istorijske i prolazne tvorevine. Za g. Proudhona su, sasvim obratno, prvobitni uzrok apstrakcije, kategorije. Prema njegovom mišljenju, one stvaraju istoriju, a ne ljudi. *Apstrakcija, kategorija uzeta kao takva,* tj. odvojena od ljudi i njihove materijalne djelatnosti, je, naravno, besmrtna, nepromjenljiva, nepokretna, ona je samo proizvod čistog uma, što samo znači da je apstrakcija kao takva apstraktna — prekrasna tautologija!

Tako su ekonomski odnosi, promatrani u obliku kategorija, za g. Proudhona vječne formule, koje nemaju ni početka ni razvitka.

Drugim riječima: g. Proudhon ne tvrdi direktno da je *buržoaski život* za njega *vječna istina;* on to tvrdi posredno, divinizirajući kategorije, koje u obliku ideja izražavaju buržoaske odnose. Čim mu se produkti buržoaskog društva ukažu u obliku kategorija, mišljenja, on ih uzima za vječna bića, koja nastaju sama od sebe (spontano) i obdarena su vlastitim životom. Na taj način on se ne izdiže iznad buržoaskog horizonta. Budući da operira s buržoaskim idejama, smatrajući ih za vječne istine, on traži sintezu tih ideja, njihovu ravnotežu, i ne vidi da je savremeni način održavanja ravnoteže među njima jedino moguć.

Stvarno on radi ono, što rade i svi dobri buržuji. Svi vam oni govore da su konkurencija, monopol itd. u principu, to jest ako ih uzmemo kao apstraktne misli, jedine osnove

života, ali da u praksi ni izdaleka ne zadovoljavaju. Svi oni žele konkurenciju bez njenih kobnih posljedica. Svi oni žele nemoguće, to jest uvjete buržoaskog života bez nužnih posljedica tih uvjeta. Svi oni ne shvaćaju da je buržoaski način proizvodnje istorijski i prolazni oblik, upravo tako kao što je bio feudalni oblik. Ta pogreška dolazi otuda, što je za njih čovjek — buržuj jedina osnova svakog društva, otuda što oni ne zamišljaju jedan društveni poredak, u kojem bi čovjek prestao da bude buržuj.

G. Proudhon je zato neizbježno *doktrinar*. Istorijsko kretanje, koje vrši prevrat u današnjem svijetu, svodi se kod njega na problem da se otkrije pravilna ravnoteža, sinteza dviju buržoaskih misli. Tako taj prepredenko dovitljivo otkriva skrivenu misao boga, jedinstvo dviju izoliranih misli: koje su samo zato izolirane, jer ih je g. Proudhon izolirao iz praktičkog života, od savremene proizvodnje, što sačinjava skup tih realnosti, koje su izražene tim mislima. Na mjesto velikog istorijskog kretanja, koje se rađa iz konflikta između već stečenih proizvodnih snaga ljudi i njihovih društvenih odnosa, koji više ne odgovaraju tim proizvodnim snagama; umjesto strašnih ratova, koji se pripremaju između različitih klasa jedne nacije i između raznih nacija; umjesto praktičke i nasilne djelatnosti masa, koja će jedino moći da riješi te sukobe; umjesto tog širokog, trajnog i složenog kretanja g Proudhon stavlja hirovite kombinacije svoje glave. Tako, dakle, istoriju stvaraju učenjaci, ljudi, koji su sposobni da izmame bogu njegove intimne misli. A prosti puk treba samo da primjenjuje u praksi njihova otkrića. — Vi sada razumijete, zašto je g. Proudhon zakleti neprijatelj svakog političkog pokreta. Rješenje savremenih pitanja ne sastoji se za njega u javnoj akciji, nego u dijalektičkim rotacijama u njegovoj glavi. Kako su za njega kategorije pokretačke snage, nije potrebno promijeniti praktički život da bi se promijenile kategorije. Sasvim obratno. Treba promijeniti kategorije, a posljedica toga biće promjena postojećeg društva.

U svojoj želji da izmiri protivrječnosti, g. Proudhon se ne pita, da li bi trebalo ukinuti samu osnovu tih protivrječnosti. On u svemu sliči na političkog doktrinara, koji želi da sačuva i kralja, i narodnu skupštinu, i gornji dom kao sastavne dijelove društvenog života, kao vječne kategorije. Samo,

on traži novu formulu zato da bi doveo u ravnotežu ove snage, čija ravnoteža se upravo i sastoji u njihovu suvremenom kretanju, gdje je jedna od tih snaga čas pobjednica, čas robinja drugoj. Tako se u XVIII stoljeću mnoštvo osrednjih glava upinjalo da nađe istinsku formulu, da bi doveli u ravnotežu društvene staleže, plemstvo, kralja, parlamente itd., a sutradan nije bilo ni kralja, ni parlamenta, ni plemstva. Prava ravnoteža tog antagonizma bilo je rušenje svih društvenih odnosa, koji su bili osnova tih feudalnih egzistencija i osnova antagonizma tih egzistencija.

Budući da g. Proudhon stavlja na jednu stranu vječne ideje, kategorije čistoga uma, a na drugu stranu ljude i njihov praktički život, koji je po njemu primjena tih kategorija, to kod njega srećete od samog početka *dualizam* između života i ideja, između duše i tijela — dualizam, koji se ponavlja u različitim oblicima. Sada vidite da je taj antagonizam samo nesposobnost g. Proudhona da shvati profanu istoriju i porijeklo kategorija, koje on divinizira.

Moje pismo je već suviše dugo da bih još govorio o smiješnim optužbama g. Proudhona protiv komunizma. Zasad ćete se složiti sa mnom, da čovjek, koji nije razumio savremeni društveni poredak, još manje može razumjeti onaj pokret, koji teži da razruši ovo društvo i literarne izraze tog revolucionarnog pokreta.

Jedina tačka, u kojoj se potpuno slažem sa g. Proudhonom, jest njegova odvratnost prema socijalističkoj sentimentalnosti. Prije njega ja sam izazvao protiv sebe mnogo neprijateljstva svojim ismijavanjem glupavog, sentimentalnog, utopijskog socijalizma. Ali zar sam g. Proudhon ne stvara čudne iluzije, kad suprotstavlja svoju malograđansku sentimentalnost — imam u vidu njegove deklamacije o domaćem ognjištu, o bračnoj ljubavi i sve njegove banalnosti — socijalističkoj sentimentalnosti, koja je na primjer kod Fouriera daleko dublja od pretencioznih trivijalnosti našeg dobrog g. Proudhona? On sam tako dobro osjeća svu ništavost svojih dokaza, svoju potpunu nesposobnost da govori o svim tim stvarima, da odjednom naslijepo pada u bijes, u viku, u *irae hominis probi,* bjesni, psuje, optužuje, osramoćuje, proklinje, busa se u prsa i razmeće se pred bogom i ljudima, da je čist od socijalističkih gadosti! On ne ismijava u kritici

socijalističku sentimentalnost i ono, što on smatra sentimentalnošću. On kao svetac, kao papa, baca anatemu na sirote grešnike i pjeva slavopojke sitnoj buržoaziji i jadnim ljubavnim i patrijarhalnim iluzijama domaćeg ognjišta. A to nije slučajno. G. Proudhon je od glave do pete filozof, ekonomist sitne buržoazije. *Sitni buržuj* u razvijenom društvu uslijed samog svog položaja postaje s jedne strane socijalist, a s druge strane ekonomist, tj. on je zaslijepljen veličanstvenošću krupne buržoazije i suosjeća s patnjama naroda. On je u isto vrijeme i buržuj i narod. U dnu svoje duše on se ponosi time da je nepristran, da je našao pravu ravnotežu, koja ima pretenzija da se razlikuje od zlatne sredine. Takav malograđanin divinizira *protivrječnost,* zato što je protivrječnost osnova njegova bića. On je sam otjelotvorena društvena protivrječnost. On mora opravdati u teoriji ono, što je on sam u praksi, i g. Proudhonu pripada zasluga da je naučni tumač francuske sitne buržoazije, a to je stvarna zasluga, jer će sitna buržoazija biti sastavni dio svih socijalnih revolucija koje se pripremaju.

Volio bih da Vam mogu odmah poslati s ovim pismom i svoju knjigu o političkoj ekonomiji, ali mi do danas nije uspjelo izdati ni taj rad, ni kritiku njemačkih filozofa i socijalista, o kojoj sam Vam govorio u Bruxellesu. Nikad nećete moći vjerovati na kakve teškoće nailazi takvo izdanje u Njemačkoj, s jedne strane od policije, s druge strane od izdavača, koji su zainteresirani predstavnici svih tih pravaca koje je napadam. A što se tiče naše vlastite partije, ona je ne samo siromašna, nego osim toga i veliki dio njemačke komunističke partije ljuti se na mene, što istupam protiv njihovih utopija i deklamacija.

Sav Vaš *Karl Marx*

P. S. Vi ćete me možda upitati, zašto Vam pišem na lošem francuskom jeziku, umjesto da vam pišem na dobrom njemačkom? To je zato, što imam posla s francuskim autorom.

Veoma biste me obvezali, ako suviše ne oduljite s Vašim odgovorom; htio bih znati, da li ste me razumjeli pod tim plaštem barbarskog francuskog jezika.

F. Engels

KARL MARX

U Njemačkoj su se ljudi navikli da u Ferdinandu Lassallu gledaju začetnika radničkog pokreta. Pa ipak, ništa netačnije od toga. Ako je prije šest-sedam godina u svim tvorničkim rajonima, u svim velikim gradovima, centrima radničkog stanovništva, proletarijat hrlio k njemu u masama, ako su njegova putovanja bila trijumfalne povorke na kojima bi mu mogli pozavidjeti vladari — nije li tu možda već ranije neprimjetno bilo pripremljeno ono tlo na kojem su tako brzo sazreli plodovi. Ako su radnici klicanjem odobravali njegovim učenjima, da li se to događalo zato što su ta učenja bila za njih nova, ili zato što su svjesnima među njima već davno bila više ili manje poznata?

Današnje pokoljenje živi brzo i zaboravlja brzo. Pokret četrdesetih godina, koji je kulminirao u revoluciji 1848, a svoj završetak našao u reakciji 1849—1852, već je zaboravljen, skupa sa svojom političkom i socijalističkom literaturom. Stoga moramo podsjetiti na to da je i prije i za vrijeme revolucije 1848. među radnicima, naročito u zapadnoj Njemačkoj, postojala dobro organizirana socijalistička partija koja se, doduše, poslije kelnskog procesa protiv komunista raspala, ali čiji su pojedini članovi neprimjetno nastavljali da pripremaju tlo kojega se kasnije domogao Lassalle. Moramo, dalje, podsjetiti na to da je postojao čovjek koji je učinio svojim životnim zadatkom, pored organiziranja te partije, naučni studij takozvanog socijalnog pitanja, to jest kritiku političke ekonomije, i koji je još prije 1860. objavio značajne rezultate svojih istraživanja. Lassalle je bio izvanredno talentovana i mnogostrano obrazovana glava, čovjek velike energi-

je i gotovo neograničene gipkosti; on je bio upravo stvoren za to da u svim okolnostima igra političku ulogu. Ali on nije bio prvi inicijator njemačkog radničkog pokreta ni originalan mislilac. Čitav sadržaj njegovih spisa bio je posuđen, čak ne bez pogrešnog razumijevanja; on je imao prethodnika i intelektualnog pretpostavljenog čije je postojanje, dakako, prešutio, a taj intelektualni pretpostavljeni zove se Karl Marx.

Karl Marx se rodio 5. maja 1818. u Trieru i tu je dobio svoje gimnazijsko obrazovanje. Studirao je pravne nauke u Bonnu i kasnije u Berlinu gdje ga je međutim studij filozofijom ubrzo odvratio od prava. Poslije pet godina boravka u »metropoli inteligencije« vratio se 1841. u Bonn s namjerom da se tamo habilitira. Tada je u Pruskoj vladala prva »nova era«. Fridrih Vilhelm IV bio je izjavio da voli opoziciju zdravih pogleda, pa je na raznim mjestima pokušano da se takva opozicija organizira. Tako su u Kölnu bile osnovane »Rajnske novine«; Marx je u njima kritikovao sa tada nečuvenom smjelošću debate rajnskog pokrajinskog sabora u člancima koji su privukli veliku pažnju. Potkraj 1842. preuzeo je čak uređivanje lista i zadao toliko posla cenzuri da mu je učinjena posebna čast time što je za »Rajnske novine« poslan specijalni cenzor iz Berlina. Kad ni to nije pomoglo, novine su morale prolaziti dvostruku cenzuru: osim običnoj cenzuri, svaki broj bio je u drugoj instanci podvrgnut još cenzuri kelnskog regirungsprezidenta. Ali ni ovo sredstvo nije pomoglo protiv »okorjele zlonamjernosti« »Rajnskih novina«, i početkom 1843. vlada je izdala dekret po kojem su »Rajnske novine« morale da se ugase krajem prvog četvrtgodišta. Marx je odmah dao ostavku pošto su akcionari htjeli da pokušaju neku nagodbu, ali i taj je pokušaj propao pa su novine prestale da izlaze.

Kritika debata rajnskog sabora primorala je Marxa da studira pitanja materijalnog interesa. Tu su mu se isprriječila nova gledišta, gledišta koja nisu predvidjeli ni pravo ni filozofija. Nadovezujući na Hegelovu filozofiju prava, Marx je došao do uvjerenja da nije država, koju je Hegel prikazivao kao »krunu čitave zgrade«, nego da je »građansko društvo«, prema kome se ponašao tako maćuhinski, ona sfera u kojoj treba tražiti ključ za razumijevanje procesa istorijskog razvitka čovječanstva. Ali nauka o građanskom društvu je po-

litička ekonomija, a *tá* nauka nije se mogla temeljito studirati u Njemačkoj nego samo u Engleskoj ili Francuskoj.

Poslije ženidbe kćerkom tajnog vladinog savjetnika von Westphalena u Trieru (sestrom kasnijeg pruskog ministra unutrašnjih poslova von Westphalena) Marx se stoga u ljeto 1843. preselio u Pariz, gdje se uglavnom posvetio studiju političke ekonomije i istorije Velike francuske revolucije. U isto vrijeme izdavao je zajedno s Rugeom »Njemačko-francuske ljetopise«, od kojih je izašla samo jedna sveska. Godine 1845, pošto ga je Guizot protjerao iz Francuske, otišao je u Bruxelles i tamo ostao, zabavljen istim studijem, do izbijanja Februarske revolucije. Koliko se on malo slagao s uobičajenim socijalizmom, čak u onoj njegovoj formi koja je posebno pretendirala na naučnost, dokazala je njegova kritika obimnog Proudhonog djela »Philosophie de la misère«, koja je pod naslovom »Misère de la philosophie«, Bruxelles i Paris, izašla 1847. U tom spisu nalaze se već mnoge bitne tačke njegove sad opširno izložene teorije. I »Manifest Komunističke partije«, London 1848, napisan prije Februarske revolucije i usvojen od radničkog kongresa u Londonu, u osnovnom je njegovo djelo.

Pod utjecajem panike od Februarske revolucije protjeran i od belgijske vlade, Marx se vratio u Pariz na poziv francuske privremene vlade. Plima revolucije potisla je sve bavljenje naukom u pozadinu; sad je trebalo zahvatiti u pokret. Pošto se za vrijeme prvih uzbuđenih dana borio protiv apsurdne zamisli agitatorâ koji su htjeli da njemačke radnike organiziraju u Francuskoj kao dobrovoljce za republikaniziranje Njemačke, otišao je zajedno sa svojim prijateljima u Köln i tamo osnovao »Nove Rajnske novine« koje su postojale do juna 1849. i još se na Rajni dobro pamte. Slobodu štampe 1848. godine zacijelo nisu nigdje tako uspješno iskorištavali kao što su je tada, usred jedne pruske tvrđave, iskorištavale te novine. Pošto je vlada uzalud pokušavala da uguši novine sudskim progonom — Marx je dvaput izvođen pred porotni sud zbog štamparske krivice i zbog pozivanja na uskratu plaćanja poreza i oba puta oslobođen — òne su za vrijeme majskog ustanka 1849. uništene time što je Marx bio protjeran pod izlikom da je izgubio svoje prusko državljanstvo, a ostali redaktori pod sličnim izlikama. Stoga je

Marx morao opet u Pariz, odakle je ponovo bio protjeran pa je još u ljeto 1849. otišao u London, svoje sadašnje boravište.

U Londonu se tada našao na okupu čitav fine fleur[1] kontinentalne emigracije svih nacija. Stvarali su se revolucionarni komiteti svih vrsta, kombinacije, privremene vlade in partibus infidelium[2], bilo je prepirki i svađa svake vrste, a gospoda koja su u njima učestvovala sigurno se sad osvrću na taj period kao na najneuspjeliji u svom životu. Marx se držao po strani od svih tih mahinacija. Neko vrijeme nastavljao je izdavanje svojih »Novih Rajnskih novina« u obliku mjesečnog časopisa (Hamburg 1850), a poslije toga se povukao u British Museum i temeljito istraživao tamošnju ogromnu, većinom s njene političkoekonomske strane još nepoznatu biblioteku. U isto vrijeme redovno je pisao u »New York Tribune« i bio tako reći redaktor ovog prvog anglo-američkog lista za evropsku politiku do izbijanja američkog građanskog rata.

Državni udar 2. decembra dao mu je povod za brošuru *»Osamnaesti brumaire Luja Bonaparta«*, New York 1852, koja upravo izlazi u novom izdanju (u Hamburgu kod Meissnera) i koja će mnogo doprinijeti razumijevanju nestabilnog položaja u koji je isti Bonaparte baš sada dospio. U njoj se junak državnog udara prikazuje u svojoj goloj stvarnosti, onakav kakav izgleda bez aureola kojim ga je okružio trenutni uspjeh. Filistar, koji svog Napoleona III drži za najvećeg čovjeka stoljeća pa sad ne može sebi da objasni kako taj čudesni genije sad najedanput čini promašaj za promašajem i iz jedne političke pogreške pada u drugu, — taj filistar može sad da potraži savjet u spomenutom Marxovom radu.

Ma koliko se Marx za vrijeme svog boravka u Londonu držao pozadi, ipak ga je Karl Vogt poslije talijanskog rata 1859. prinudio na polemiku koja se završila Marxovim »Gospodinom Vogtom«, London 1860. U isto vrijeme pojavio se prvi plod njegovih političkoekonomskih studija »Prilog kriti-

---

[1] — cvijet. *Prev.*

[2] — doslovno: u zemljama nevjernika. Ove riječi dodavale su se ranije tituli katoličkih biskupa postavljenih na čisto nominalna biskupska mjesta u nekršćanskim zemljama. Ovdje u značenju: u inostranstvu, bez veze sa stvarnošću.

ci političke ekonomije«, Berlin 1859, prva sveska. Ta sveska sadrži samo teoriju novca, koja je prikazana sa sasvim novih aspekata; na nastavak se moralo čekati jer je autor u međuvremenu otkrio toliko novog materijala da je smatrao potrebnim nove studije.

1867. je najzad izašao u Hamburgu »*Kapital*. Kritika političke ekonomije«, tom prvi. To djelo sadrži rezultate studija čitavog jednog života. To je politička ekonomija radničke klase svedena na svoj naučni izraz. Tu se ne radi o agitatorskim frazama nego o strogo naučnim dedukcijama. Može se odnositi prema socijalizmu kako hoće, no ipak će morati da prizna da je ovdje socijalizam prvi put prikazan naučno, i da je upravo Njemačkoj bilo suđeno da ostvari taj uspjeh i u ovoj oblasti. Ko još sad hoće da pobija socijalizam, moraće najprije da svrši s Marxom; poslije toga, dakako, neće trebati da spominje dei minorum gentium[3].

Ali Marxova je knjiga od interesa i s jedne druge strane. To je prvi spis u kojem se potpuno i pregledno slikaju faktični odnosi koji postoje između kapitala i rada, i to u svojoj klasičnoj formi kakvu su postigli u Engleskoj. Parlamentarne istrage dale su za ovo bogat, na razdoblje od gotovo četrdeset godina protegnut i čak u Engleskoj slabo poznat materijal o prilikama radnika u gotovo svim industrijskim granama, o radu žena i djece, o noćnom radu itd.; sve ovo je tu prvi put učinjeno pristupačnim. Zatim dolazi istorija radničkog zakonodavstva u Engleskoj, koje je od skromnih početaka prvih zakona od 1803. sada došlo dotle da je radno vrijeme gotovo u svim granama fabričke i kućne industrije za žene i mlade ljude ispod 18 godina ograničeno na 60 sati sedmično, za djecu ispod 13 godina na 39 sati sedmično. S te strane je knjiga od najvećeg interesa za svakog ko radi u industriji.

Marx je duge godine bio bezuvjetno »najklevetaniji« njemački pisac, no zato mu niko neće osporavati da je zato i hrabro oko sebe sjekao i da su svi njegovi udarci dobro sjedili. Ali polemika, u kojoj je toliko »učinio«, bila je u osnovi ipak samo stvar nužne odbrane. Njegov pravi interes bio je,

[3] — mlađe bogove; u prenesenom smislu: drugorazredne veličine. *Prev.*

na kraju krajeva, uvijek u njegovoj nauci koju je dvadeset i pet godina studirao i o njoj razmišljao s takvom savjesnošću kojoj nema ravne, savjesnošću koja ga je spriječila da svoje zaključke iznese pred publiku u sistematskoj formi prije nego što će njega samog zadovoljiti formom i sadržajem, prije nego što se sam uvjerio da nije ostavio nijednu knjigu nepročitanom, nijedan prigovor nevagnutim, da je svaku tačku potpuno iscrpao. Originalni mislioci su u ovo vrijeme epigona vrlo rijetki; ali kad neki čovjek nije samo originalan mislilac nego i kad posjeduje u svojoj struci nedostiživu erudiciju, onda on zaslužuje dvostruko priznanje.

Osim svojim studijama, Marx se bavi, kao što se mora očekivati, radničkim pokretom; on je jedan od osnivača Međunarodnog radničkog udruženja koje je u posljednje vrijeme dalo povoda da se toliko govori o njemu i koje je već na mnogo mjesta Evrope dokazalo da je snaga. Vjerujemo da nismo u zabludi ako kažemo da u ovom Udruženju, koje, svakako, u radničkom pokretu znači epohu, njemački element — zahvaljujući naročito Marxu — zauzima utjecajno mjesto koje mu pripada.

»Die Zukunft« br. 185,
11. avgusta 1869.

(Prevela NATAŠA TKALEC)

F. Engels

KARL MARX

Čovjek koji je socijalizmu, a time i cijelom radničkom pokretu naših dana, prvi dao naučnu osnovu, Karl Marx, rodio se u Trieru 1818. godine. Studirao je najprije u Bonnu i Berlinu pravne nauke, ali se uskoro bacio isključivo na studij istorije i filozofije te se 1842. godine upravo bio spremao da se habilitira za docenta filozofije kad politički pokret koji je nastao poslije smrti Fridriha Vilhelma III dade njegovu životu drugi pravac. Uz njegovo učešće prvaci rajnske liberalne buržoazije — Camphausen, Hansemann itd. — osnovali su u Kölnu »Rajnske novine« i u jesen 1842. pozvali Marxa, koji je svojom kritikom debata u rajnskom pokrajinskom landtagu pobudio veliko interesovanje, da stane na čelo lista. Naravno, »Rajnske novine« su izlazile pod cenzurom, ali cenzura nije mogla da izađe s njima na kraj.[1] »Rajnske novine« su gotovo uvijek uspijevale da proture članke koji su bili važni: najprije se cenzoru gurao manje važan materijal, koji bi on plijenio dotle dok ne bi ili sam popustio ili dok ne bi bio prisiljen na popuštanje pod prijetnjom da list sutradan neće izaći. Da je bilo još desetak novina koje bi imale isto toliko smjelosti kao »Rajnske novine« i čiji bi izdavači rizikovali nekoliko stotina talira više za troškove slaganja — cenzura bi već 1843. bila u Njemačkoj onemogućena. Ali njemački vlasnici novina bili su sitničave, plašljive

[1] Prvi cenzor »Rajnskih novina« bio je policijski savjetnik Dolleschall, onaj isti koji je nekad u »Kölnische Zeitung« zaplijenio oglas prijevoda Danteove »Božanske komedije« od *Filaletesa* (kasnijeg kralja Johana Saskog) s primjedbom: »S božanskim stvarima ne treba tjerati komediju«.

ćifte, i »Rajnske novine« su vodile borbu same. One su izbacivale iz stroja jednog cenzora za drugim; najzad je za njih bila uvedena dvostruka cenzura, tako da ih je poslije prve cenzure još jedanput i definitivno cenzurirao regirungsprezident. Ali ni to nije pomoglo. Početkom 1843. godine vlada je izjavila da se s tim novinama ne može izaći na kraj pa ih je naprosto zabranila.

Marx, koji se u međuvremenu bio oženio sestrom budućeg ministra u reakcionarnoj vladi von Westphalena, preselio se u Pariz i tamo zajedno sa A. Rugeom izdavao »Njemačko-francuske ljetopise«, u kojima je jednom kritikom Hegelove filozofije prava otvorio seriju svojih socijalističkih spisa. Zatim je zajedno sa F. Engelsom izdao »Svetu porodicu. Protiv Bruna Bauera i komp.«, — satiričnu kritiku jednog od posljednjih oblika koji je uzeo tadašnji njemački filozofski idealizam.

Studij političke ekonomije i istorije velike francuske revolucije ostavljao je Marxu još uvijek vremena za to da od zgode do zgode napada prusku vladu; ova se njemu osvetila time što je u proljeće 1845. izradila kod Guizotove vlade da se Marx protjera iz Francuske. Izgleda da je pri tome gospodin Alexander von Humboldt igrao ulogu posrednika. Marx se preselio u Bruxelles, i tamo je 1847. objavio na francuskom jeziku: »Misère de la philosophie«, kritiku Proudhonove »Philosophie de la misère«, a 1848. svoj »Discours sur le libre échange«. U isto vrijeme našao je način da u Bruxellesu osnuje njemačko radničko udruženje, i tako je ušao u praktičnu agitaciju. Ova je za njega postala još važnija otkako su on i njegovi politički prijatelji 1847. godine stupili u tajni »Savez komunista«, koji je postojao već više godina. Cijela struktura bila je sad iz osnova izmijenjena; dotad manje ili više konspirativna veza pretvorila se u jednostavnu, samo od nužde tajnu organizaciju komunističke propagande, *prvu* organizaciju njemačke socijaldemokratske partije. Savez je postojao svuda gdje su postojala njemačka radnička udruženja; gotovo u svim tim udruženjima u Engleskoj, Belgiji, Francuskoj i Švajcarskoj, i u veoma mnogim udruženjima u Njemačkoj, rukovodeći članovi bili su pripadnici Saveza, a udio Saveza u njemačkom radničkom pokretu koji se rađao bio je veoma značajan. Uz to je naš

Savez prvi isticao internacionalni karakter cjelokupnog radničkog pokreta i to na djelu dokazivao: imao je među svojim članovima Engleze, Belgijance, Mađare, Poljake itd. i priređivao, naročito u Londonu, internacionalne radničke zborove.

Reorganizacija Saveza izvršena je na dva kongresa koji su održani 1847. godine; na drugom je odlučeno da se izrade i objave osnovna načela partije u jednom manifestu koji su imali da sastave Marx i Engels. Tako je nastao »Manifest Komunističke partije«, koji je prvi put izašao 1848. godine, nešto prije februarske revolucije, a zatim bio preveden na gotovo sve evropske jezike.

»Njemačke briselske novine«, u kojima je Marx sarađivao i koje su nemilosrdno razgolićavale blagodeti policijskog režima u domovini, ponovo su dale povoda pruskoj vladi da traži da se Marx protjera, no uzalud. Ali kad je februarska revolucija u Bruxellesu izazvala narodne pokrete i kad je izgledalo da se i Belgija nalazi pred prevratom, belgijska je vlada bez ikakvog ustručavanja uhapsila Marxa i protjerala ga. U međuvremenu je francuska privremena vlada pozvala Marxa posredstvom Flocona da opet dođe u Pariz, i on se odazvao tom pozivu.

U Parizu je Marx istupio prije svega protiv avanturističkog zanosa koji je bio uzeo maha među tamošnjim Nijemcima: da se od njemačkih radnika u Francuskoj formiraju naoružane legije i da se pomoću njih u Njemačku importira revolucija i republika. S jedne strane, Njemačka je morala sama da izvrši svoju revoluciju, s druge strane, Lamartini iz privremene vlade već su unaprijed svaku stranu revolucionarnu legiju formiranu u Francuskoj izdavali vladi koju je ta legija imala da obori, kao što se to dogodilo u Belgiji i u Badenu.

Poslije martovske revolucije Marx je otišao u Köln i tamo osnovao *»Nove rajnske novine«*, koje su izlazile od 1. juna 1848. do 19. maja 1849. — jedini list koji je u okviru tadašnjeg demokratskog pokreta zastupao stanovište proletarijata,

---

[2] »Kreuzzeitung« — uobičajeni naziv za »Neue Preussische Zeitung« (po gvozdenom krstu u zaglavlju); reakcionarni list pruskih junkera, osnovan 1848. od Bismarcka i dr. *Prev.*

i to već time što je bez rezerve stao na stranu pariskih junskih ustanika iz 1848, zbog čega je izgubio gotovo sve svoje akcionare. Uzalud je »Kreuzzeitung«[2] ukazivala na »Čimboraso drskost« kojom »Nove rajnske novine« napadaju sve svetinje, počev od kralja i regenta pa do žandarma, i to u jednoj pruskoj tvrđavi koja je tada imala garnizon od 8000 ljudi; uzalud su se žestili liberalni rajnski filistri, koji su najednom postali reakcionarni, uzalud je zbog opsadnog stanja u Kölnu u jesen 1848. list obustavljen na duže vrijeme, uzalud je frankfurtsko ministarstvo pravosuđa dostavljalo članak za člankom kelnskom državnom tužiocu radi sudskog progona, — list je, naočigled vlasti, dalje mirno uređivan i štampan, a rasprostranjenost i slava ovih novina rasla je zajedno sa žestinom njihovih napada na vladu i buržoaziju. Kad je u novembru 1848. u Pruskoj izvršen državni udar, »Nove rajnske novine« su u svakom broju na uvodnom mjestu pozivale narod da ne plaća porez i da na silu odgovori silom. U proljeće 1849. list je zbog toga i zbog još jednog članka stavljen pred porotni sud, ali je oba puta riješen krivnje. Najzad, kad su ugušeni majski ustanci u Dresdenu i u Rajnskoj pokrajini, i kad je poslije koncentracije i mobilizacije znatnih vojnih snaga počeo pruski vojni pohod protiv badensko-falačkog ustanka, vlada je mislila da je dovoljno jaka da silom uguši »Nove rajnske novine«. Posljednji broj, štampan crvenom bojom, izašao je 19. maja.

Marx je ponovo otišao u Pariz, ali već nekoliko nedjelja poslije demonstracija od 13. juna 1849. francuska vlada ga je stavila pred alternativu — ili da se preseli u Bretanju, ili da napusti Francusku. On je više volio ovo drugo i preselio se u London gdje otada stalno živi.

Zbog sve žešćih istupanja reakcije moralo se, poslije nekog vremena, odustati od pokušaja da se i dalje izdaju (1850) »Nove rajnske novine« u formi časopisa (u Hamburgu). Odmah poslije državnog udara u Francuskoj, decembra 1851, Marx je objavio »Osamnaesti brumaire Luja Bonaparta« (Boston 1852; drugo izdanje — Hamburg 1869, neposredno pred rat). Godine 1853. napisao je »Otkrića o komunističkom procesu u Kölnu« (štampano najprije u Baselu kasnije u Bostonu, nedavno opet u Leipzigu).

Poslije presude članovima Saveza komunista u Kölnu Marx se povukao iz političke agitacije i deset godina posvetio je, s jedne strane, istraživanju bogatog blaga koje mu je pružala biblioteka Britanskog muzeja na području političke ekonomije i, s druge strane, saradnji u »New-York Daily Tribune«, koja je sve do izbijanja američkog građanskog rata donosila ne samo dopise s njegovim potpisom nego i mnogobrojne uvodne članke iz njegova pera o prilikama u Evropi i Aziji. Njegovi napadi na lorda Palmerstona, zasnovani na temeljnom proučavanju engleskih službenih dokumenata, preštampavani su u Londonu u vidu pamfleta.

Kao prvi plod njegovih dugogodišnjih ekonomskih studija izašao je 1859. »Prilog kritici političke ekonomije«, prva sveska (Berlin, Duncker). Ovo djelo sadrži prvo sistematsko izlaganje Marxove teorije vrijednosti, uključivši i učenje o novcu. Za vrijeme talijanskog rata Marx se — u njemačkom listu »Das Volk« koji je izlazio u Londonu — borio protiv bonapartizma, koji se tada prikazivao liberalnim i izigravao ulogu oslobodilelja ugnjetenih nacionalnosti, kao i protiv tadašnje pruske politike koja je pod plaštom neutralnosti pokušavala da lovi u mutnom. Tom prilikom morao je da napadne i gospodina Karla Vogta, koji je tada, po nalogu princa Napoleona (Plon-Plona), a primajući pare od Luja Napoleona, agitirao za neutralnost, štaviše i za naklonost Njemačke. Kad ga je Vogt obasuo najinfamnijim, svjesno lažnim klevetama, Marx je odgovorio knjigom »Gospodin Vogt«, London 1860, u kojoj je raskrinkao Vogta i ostalu gospodu iz bonapartističke pseudodemokratske bande, a za Vogta je na osnovu i vanjskih i unutrašnjih znakova dokazivao da je bio podmićen od decembarskog carstva. Tačno deset godina kasnije to se i potvrdilo: na spisku bonapartističkih plaćenika, koji je nađen u Tiljerijama 1870. i koji je septembarska vlada objavila, stajalo je pod slovom V: »Vogt — avgusta 1859. predano mu... 40000 franaka.«

Najzad, godine 1867. izašao je u Hamburgu »Kapital. Kritika političke ekonomije. Prvi tom« — glavno Marxovo djelo, u kome su izložene osnove njegovih ekonomskih i socijalističkih shvaćanja i glavne crte njegove kritike postojećeg društva, kapitalističkog načina proizvodnje i njegovih poslje-

dica. Drugo izdanje ovog epohalnog djela izašlo je 1872; sada autor radi na drugom tomu.

U međuvremenu je u različitim zemljama Evrope radnički pokret opet toliko ojačao da je Marx mogao da misli na to da ostvari davnu želju: da osnuje radničko udruženje koje će tako reći fizički predstavljati internacionalni karakter socijalističkog pokreta — kako pred samim radnicima tako i pred buržoazijom i vladama, — proletarijatu na ohrabrenje i jačanje, a na strah njegovim neprijateljima. Povod da se iznese taj prijedlog, koji je s oduševljenjem prihvaćen, dao je narodni zbor, sazvan 28. septembra 1864. u St. Martin's Hallu u Londonu, u korist Poljske koju je Rusija upravo bila ponovo potlačila. *Međunarodno radničko udruženje* bilo je osnovano; na zboru je bilo izabrano privremeno Generalno vijeće sa sjedištem u Londonu, a duša ovog kao i svih sljedećih Generalnih vijeća do Haškog kongresa bio je Marx. On je sastavio gotovo sva dokumenta koja je izdalo Generalno vijeće Internacionale, počev od Inauguralne adrese 1864. godine pa do Adrese o građanskom ratu u Francuskoj 1871. godine. Opisati Marxovu djelatnost u Internacionali značilo bi napisati istoriju samog tog udruženja, koje, uostalom, još živi u sjećanju evropskih radnika.

Pad Pariske komune doveo je Internacionalu u nemoguć položaj. Ona se našla na prvom planu evropske istorije u momentu kad joj je svuda bila presječena mogućnost svake uspješne praktične akcije. Događaji koji su je izdigli na položaj sedme velike sile nisu joj u isto vrijeme dopuštali da mobilizira svoje borbene snage i da ih aktivno upotrijebi, ako nije htjela da izazove neminovan poraz i zaustavljanje radničkog pokreta za desetke godina. Uz to su se sa raznih strana gurali naprijed elementi koji su ovakvu naglo poraslu slavu Udruženja htjeli da iskoriste u cilju zadovoljenja lične taštine ili lične ambicije, ne shvaćajući stvarni položaj Internacionale ili ne vodeći o njemu računa. Morala se donijeti herojska odluka, i opet je Marx bio taj koji ju je donio i proveo na Haškom kongresu. Internacionala se u jednoj svečanoj rezoluciji odrekla svake odgovornosti za rabotu bakunjinovaca, koji su sačinjavali centar tih nerazumnih i prljavih elemenata; zatim, s obzirom na nemogućnost da, nasuprot općoj reakciji, odgovori i sve većim zahtjevima koji su se pred nju

postavljali i da svoju punu djelatnost održi drukčije nego nizom žrtava od kojih bi radnički pokret morao da iskrvari, — s obzirom na takav položaj Internacionala se privremeno povukla s pozornice, premjestivši Generalno vijeće u Ameriku. Budućnost je pokazala koliko je bila pravilna ova — tada i kasnije često osuđivana — odluka. S jedne strane, spriječeni su svi pokušaji da se u ime Internacionale prave beskorisni pučevi, s druge strane, neprekidna tijesna veza među socijalističkim radničkim partijama raznih zemalja dokazala je da svijest o istovetnosti interesa i solidarnosti proletarijata svih zemalja koju je probudila Internacionala može da prokrči sebi put i bez formalnog međunarodnog udruženja, koje je u tom momentu postalo okov.

Poslije Haškog kongresa Marx je, najzad, opet našao mira i vremena da se ponovo prihvati svojih teoretskih radova, i možemo se nadati da neće proći mnogo vremena kada će moći da dade u štampu i drugi tom »Kapitala«.

Od mnogih važnih otkrića kojima je Marx upisao svoje ime u istoriji nauke istaći ćemo ovdje samo dva.

Prvo otkriće je prevrat koji je on izvršio u cjelokupnom shvaćanju svjetske istorije. Cijelo dosadašnje shvaćanje istorije zasnivalo se na predstavi da posljednje uzroke svih istorijskih promjena treba tražiti u ljudskim idejama koje se mijenjaju, a da su od svih istorijskih promjena, opet, najvažnije političke promjene i da one vladaju cijelom istorijom. Ali odakle ljudima dolaze ideje i šta su pokretački uzroci političkih promjena — to se nije pitalo. Jedino kod novije škole francuskih, a dijelom i engleskih, istoričara pojavljuje se uvjerenje da je, bar od srednjeg vijeka naovamo, pokretačka snaga u evropskoj istoriji borba sve razvijenije buržoazije protiv feudalnog plemstva za društvenu i političku vlast. A Marx je dokazao da je cijela dosadašnja istorija, istorija klasnih borbi, da se u svim tim mnogostrukim i zamršenim političkim borbama radi jedino o društvenoj i političkoj vlasti društvenih klasa, o održanju vlasti od strane starih klasa i o osvajanju vlasti od strane novih klasa koje se uzdižu. Ali zbog čega nastaju i postoje te klase? Zbog materijalnih, grubo čulnih uslova u kojima društvo u dato vrijeme proizvodi i razmjenjuje svoja sredstva za život. Feudalna vlast srednjeg vijeka zasnivala se na samodovoljnoj

privredi malih seljačkih općina koje su same proizvodile gotovo sve predmete potrebne za svoju potrošnju i gotovo nisu poznavale razmjenu. Ratoborno plemstvo pružalo im je zaštitu od vanjskog neprijatelja i povezivalo ih nacionalno ili bar politički; kad su kasnije nastali gradovi, a s njima i posebna zanatska industrija i najprije unutrašnji a zatim međunarodni trgovinski promet, razvila se gradska buržoazija i, u borbi s plemstvom, još u srednjem vijeku izvojevala svoje uključenje, takođe kao privilegirani stalež, u feudalni poredak. Ali s otkrićem izvanevropskih zemalja, počev od polovine XV vijeka, buržoazija je dobila mnogo opsežniju trgovinsku oblast a time i nov stimulans za svoju industriju; zanatstvo je u najvažnijim granama potisla manufaktura, koja je već imala fabrički karakter, a ovu je, opet, potisla krupna industrija, koja je postala moguća uslijed otkrićâ iz prošlog stoljeća, osobito uslijed otkrića parne mašine; krupna industrija je, opet, utjecala na trgovinu time što je u zaostalim zemljama potiskivala stari ručni rad, a u razvijenijim stvarala savremena, nova saobraćajna sredstva: parne mašine, željeznice, električne telegrafe. Tako je buržoazija sve više sjedinjavala u svojim rukama društvena bogatstva i društvenu moć, dok je još dugo vremena ostala isključena iz političke vlasti, koja se nalazila u rukama plemstva i monarhije oslonjene na plemstvo. Ali na određenom stupnju razvitka — u Francuskoj poslije velike revolucije — buržoazija je osvojila i političku vlast i postala sada, sa svoje strane, vladajuća klasa u odnosu na proletarijat i sitno seljaštvo. S tog stanovišta objašnjavaju se sve istorijske pojave — pri dovoljnom poznavanju ekonomskog položaja društva na odgovarajućoj etapi (a to poznavanje, dakako, potpuno nedostaje našim istoričarima od struke) — sasvim prosto, a isto tako se neobično prosto objašnjavaju predstave i ideje svakog istorijskog perioda iz ekonomskih uslova života i iz društvenih i političkih odnosa toga perioda koji su njima uvjetovani. Istorija je prvi put bila postavljena na svoju stvarnu osnovu. Opipljiva činjenica, koja se dosad sasvim gubila iz vida, da ljudi moraju prije svega jesti, piti, stanovati i odijevati se, dakle da moraju *raditi* prije nego što će se moći boriti za vlast, baviti se politikom, religijom, filozofijom itd. — ova opipljiva činjenica došla je sada najzad do svoga istorijskog prava.

Za socijalistički pogled na svijet ovo novo shvaćanje istorije bilo je od veoma velikog značenja. Ono je pokazalo da se sva dosadašnja istorija kreće u klasnim suprotnostima i klasnim borbama, da je uvijek bilo vladajućih i ugnjetenih, eksploatatorskih i eksploatiranih klasa, i da je velika većina ljudi uvijek bila osuđena na težak rad sa malo uživanja. A zbog čega? Prosto zbog toga što je na svim ranijim stupnjevima razvitka čovječanstva proizvodnja bila još tako slabo razvijena da se istorijski razvitak mogao vršiti samo u toj antagonističkoj formi, da je istorijski napredak uglavnom bio prepušten djelatnosti jedne neznatne, privilegirane manjine, dok je velika masa bila osuđena na to da za održanje svoga života proizvodi oskudna, a za povlašćene sve obilnija sredstva. Ali ovo isto shvaćanje istorije koje na ovaj način prirodno i razumno objašnjava klasnu vladavinu — koja bi se inače jedino mogla objasniti ljudskom zlobom — dovodi i do uviđanja da je, uslijed tako kolosalno povećanih produktivnih snaga sadašnjice, nestalo i posljednjeg razloga — bar u najnaprednijim zemljama — za podjelu ljudi na vladajuće i ugnjetene, eksploatatore i eksploatirane; da je vladajuća krupna buržoazija odigrala svoju istorijsku ulogu, da više nije dorasla tome da rukovodi društvom i da je čak postala prepreka za razvitak proizvodnje, kao što to dokazuju trgovinske krize, a naročito posljednji veliki krah i industrijska depresija u svim zemljama, da je istorijsko rukovodstvo prešlo na proletarijat, na klasu koja se po cijelom svom društvenom položaju može osloboditi jedino tako što će ukloniti svaku klasnu vladavinu, svako ropstvo i svaku eksploataciju uopće; da društvene proizvodne snage, koje su toliko porasle da buržoazija više ne može njima da upravlja, čekaju samo na to da ih uzme u posjed udruženi proletarijat, kako bi se stvorilo takvo stanje u kome će svakom članu društva biti moguće da učestvuje ne samo u proizvodnji nego i u raspodjeli i upravljanju društvenim bogatstvom i koje će planskom organizacijom cijele proizvodnje toliko povećati društvene proizvodne snage i njihove produkte da će svakome biti osigurano zadovoljenje svih razumnih potreba u sve većoj mjeri.

Drugo važno Marxovo otkriće je definitivno objašnjenje odnosa između kapitala i rada, drugim riječima: dokaz kako

se unutar sadašnjeg društva, u postojećem kapitalističkom načinu proizvodnje, vrši eksploatacija radnika od strane kapitalista. Otkako je politička ekonomija postavila tezu da je rad izvor svakog bogatstva i svake vrijednosti, neizbježno se postavilo pitanje: kako se to slaže s tim da najamni radnik ne dobija cijelu sumu vrijednosti koju je proizveo svojim radom nego mora jedan njen dio davati kapitalistu? I buržoaski ekonomisti i socijalisti trudili su se da na to pitanje dadu neki naučno utemeljen odgovor, ali uzalud, dok najzad nije došao Marx sa svojim rješenjem. To rješenje glasi: današnji kapitalistički način proizvodnje ima za pretpostavku postojanje dviju društvenih klasa: s jedne strane — kapitalista koji posjeduju sredstva za proizvodnju i za život, s druge strane — proletera koji su lišeni tih sredstava i koji imaju samo jednu robu za prodaju: svoju radnu snagu; a tu svoju radnu snagu oni moraju prodavati da bi došli do sredstava za život. No vrijednost jedne robe određuje se društveno potrebnom količinom rada koja je sadržana u proizvodnji, dakle i u ponovnoj proizvodnji te robe; prema tome. vrijednost radne snage jednog prosječnog čovjeka za vrijeme jednog dana, mjeseca, godine, određuje se količinom rada sadržanog u masi sredstava za život koja su potrebna za održavanje te radne snage za vrijeme jednog dana, mjeseca, godine. Pretpostavimo da za proizvodnju radnikovih životnih sredstava za jedan dan treba šest radnih sati ili, što je isto, da rad koji je u njima sadržan predstavlja količinu rada od šest sati; tada će vrijednost radne snage za jedan dan biti izražena u sumi novca koja također sadrži u sebi šest radnih sati. Pretpostavimo dalje da kapitalist koji zapošljava našeg radnika njemu za to plaća ovu sumu, dakle punu vrijednost njegove radne snage. Kad bi sad radnik radio za kapitalista šest sati na dan, on bi mu potpuno nadoknadio njegove izdatke — šest sati rada za šest sati rada. Dakako, pri tome kapitalist ne bi ništa dobio, i zato on i uzima stvar sasvim drukčije: ja sam, veli on, radnu snagu ovog radnika kupio ne za šest sati nego za cijeli dan, i, prema tome, on ostavlja radnika da radi, već prema prilikama, osam, deset, dvanaest, četrnaest i više sati, tako da je proizvod sedmog, osmog i sljedećih sati proizvod neplaćenog rada i ide ravno u džep kapitalista. Tako radnik u službi kapitalista ne obnavlja samo

vrijednost svoje radne snage koju mu kapitalist plaća, nego proizvodi preko toga i *višak vrijednosti*, koji najprije prisvaja kapitalist i koji se zatim u daljem toku i prema određenim ekonomskim zakonima raspodjeljuje na cijelu kapitalističku klasu i stvara onu osnovnu jezgru iz koje potječu zemljišna renta, profit, akumulacija kapitala, — ukratko sva bogatstva koja neradne klase troše ili nagomilavaju. Time je bilo dokazano da se sticanje bogatstva današnjih kapitalista sastoji u prisvajanju tuđeg, neplaćenog rada isto onako kao i sticanje bogatstva robovlasnika ili feudalaca koji su eksploatirali rad kmetova, i da se svi ti oblici eksploatacije razlikuju jedino po načinu na koji se prisvaja neplaćeni rad. No time je bilo iščupano posljednje tlo ispod nogu licemjernim frazama imućnih klasa o tome kako tobože u današnjem društvenom uređenju vladaju pravo i pravda, jednakost prava i dužnosti i opća harmonija interesa, a današnje buržoasko društvo razgolićeno je, isto tako kao i pređašnja društva, kao grandiozna ustanova za eksploataciju ogromne većine naroda od strane neznatne manjine koja postaje sve manja.

Na ovim dvjema važnim činjenicama zasniva se savremeni, naučni socijalizam. U drugom tomu »Kapitala« biće dalje razvijena ova i druga, ne manje važna, naučna otkrića o kapitalističkom društvenom sistemu, a time će ujedno biti iz osnova revolucionirane i one strane političke ekonomije koje u prvom tomu još nisu dodirnute. Neka bi Marxu bilo moguće da taj tom uskoro dade u štampu.

Napisano sredinom juna 1877.
Objavljeno u almanahu »Volks-Kalender«,
Braunschweig 1878.

(Prevela NATAŠA TKALEC)

F. Engels

KARL MARX

Marx Heinrich Karl rodio se u Trieru 5. maja 1818. kao sin advokata i kasnijeg pravnog savjetnika *Heinricha Marxa* koji je, kao što se vidi iz sinovljeva krsnog lista, 1824, prešao s porodicom sa jevrejstva na protestantizam. Poslije završenog osnovnog obrazovanja u trierskoj gimnaziji studirao je Karl Marx od 1835. u Bonnu, zatim u Berlinu najprije pravo a onda filozofiju i promovirao u Jeni 1841. godine kao doktor filozofije disertacijom o Epikurovoj filozofiji. Iste godine preselio se u Bonn da se tamo habilitira za docenta, ali prepreke koje je vlada stavljala na put njegovom prijatelju *Brunu Baueru,* tamošnjem docentu teologije, i koje su se svršile udaljavanjem Bauera s univerziteta, brzo su mu pokazale da za njega nema mjesta na pruskoj visokoj školi. U isto vrijeme mladohegelovski zadahnuti mlađi elementi rajnske radikalne buržoazije, u sporazumu s liberalnim vođama *Camphausenom* i *Hansemannom,* dali su inicijativu za osnivanje velikog opozicionog lista u Kölnu; Marx i Bauer bili su također konzultirani kao okretni glavni saradnici. Tada neophodna dozvola dobijena je u tišini okolišnim putem, i tako su se 1. januara 1842. pojavile »Rajnske novine«. Marx je iz Bonna pisao za novi list veće članke; najglavniji su bili: kritika debata rajnskog pokrajinskog landtaga, jedan rad o položaju seljačkih vinogradara na Mozeli i jedan drugi rad o krađi drva i zakonodavstvu koje se na nju odnosi. U oktobru 1842. preuzeo je rukovođenje listom i preselio se u Köln. Otada je list dobio oštro opozicioni karakter. No rukovođenje je bilo toliko vješto da je vlada mogla doskočiti ovoj vrsti štampe, uprkos najprije dvostrukoj pa onda trostrukoj cenzuri (naj-

prije običan cenzor pa onda regirungsprezident i napokon neki iz Berlina ad hoc poslani g. von Saint-Paul), te je stoga odlučila da zabrani dalje izlaženje lista sa 1. januara 1843. godine. Marxovo istupanje iz redakcije toga dana bilo je cijena kojom je plaćeno odlaganje ovog roka, ali je tri mjeseca kasnije list ipak konačno zabranjen.

Marx je tada odlučio da ode u Pariz, kamo je namjeravao da pođe i *Arnold Ruge* poslije ugušivanja »Njemačkih ljetopisa«, do čega je došlo otprilike u isto vrijeme. Ali prije toga oženio se u Kreuznachu sa Jeny von Westphalen, drugaricom iz djetinjstva, s kojom je bio vjeren još od početka svojih univerzitetskih studija. Mladi par došao je u jesen 1843. u Pariz gdje su Marx i Ruge izdavali »Njemačko-francuske ljetopise«, časopis od koga je izašla samo prva sveska; dalje izdavanje razbilo se djelomično zbog prevelikih teškoća tajnog raspačavanja u Njemačkoj a djelomično zbog principijelnih neslaganja između oba redaktora koja su se vrlo brzo ispoljila. *Ruge* je ostao u vodama Hegelove filozofije i političkog radikalizma, Marx se bacio na studij političke ekonomije, francuskih socijalista i istorije Francuske. Rezultat je bio njegov prelaz k socijalizmu. U septembru 1844. došao je Friedrich Engels na nekoliko dana u Pariz kod Marxa; njih dvojica bila su od vremena zajedničkog rada na »Njemačko-francuskim ljetopisima« u prepisci i od tada datira njihova saradnja koja je prestala tek Marxovom smrću. Njen prvi plod bio je polemički spis protiv *Bruna Bauera*, s kojim su se, u procesu raspadanja Hegelove škole, takođe principijelno razišli: »Sveta porodica. Protiv Bruna Bauera i drugova«. Frankfurt na Majni 1845.

Marx je pomagao pri uređivanju jednog malog njemačkog nedjeljnog lista koji je izlazio u Parizu pod imenom »Vorwärts« i koji je jetko ismijavao mizeriju tadašnjeg njemačkog apsolutizma i pseudokonstitucionalizma. To je dalo povoda pruskoj vladi da od Guizotove vlade zahtijeva protjerivanje Marxa iz Francuske. Zahtjevu je bilo udovoljeno; početkom 1845. Marx se preselio u Bruxelles, kamo je ubrzo poslije toga došao i Engels. Tu je Marx objavio »Bijedu filozofije«. Odgovor na Proudhonovu »Filozofiju bijede«, Bruxelles i Pariz 1847, zatim: »Govor o pitanju slobodne trgovine«, Bruxelles 1848. Osim toga, pisao je s vremena na vrijeme

članke za »Deutsche Brüsseler Zeitung«. U januaru 1848. izradio je zajedno sa Engelsom »Manifest Komunističke partije«, po nalogu Centralnog komiteta Saveza komunista, tajnog propagandističkog društva kome su Marx i Engels pristupili u proljeće 1847. »Manifest« je otada izašao u bezbrojnim autoriziranim i neautoriziranim njemačkim izdanjima i preveden je gotovo na sve evropske jezike.

Kad je izbila februarska revolucija 1848. i izazvala i u Bruxellesu narodne pokrete, Marx je bio uhapšen i protjeran iz Belgije; Privremena vlada francuske republike pozvala ga je, međutim, da opet dođe u Pariz, i tako se on tamo vratio.

U Parizu je najprije zajedno s prijateljima istupio protiv igranja legijâ koje je većini u novoj vladi davala u ruke zgodno sredstvo da se otarasi stranih radnika koji su joj »postali teret«. Bilo je jasno da ovako u po bijela dana organizirane belgijske, njemačke i druge legije mogu prijeći granicu samo tako da padnu u dobro pripremljenu klopku, kako je faktično i bilo. Marx i ostali rukovodioci Saveza komunista pribavili su za četiri stotine nezaposlenih Nijemaca istu pomoć za put kakvu su dobili i legionari, tako da su se oni također mogli vratiti u domovinu.

U aprilu je Marx pošao u Köln, a 1. juna pojavile su se ondje pod njegovim rukovodstvom »*Nove rajnske novine*«, koje su posljednji put izašle 19. maja iduće godine; urednicima je tada zaprijetila opasnost da će biti ili uhapšeni na osnovu sudskog naloga ili kao ne-Prusi protjerani. Baš ta sudbina snašla je Marxa koji je za vrijeme svog briselskog perioda istupio iz pruskog državljanstva. Za vrijeme izlaženja novina dvaput je odgovarao pred porotnicima, 7. februara 1849. zbog štamparske krivice, a 8. februara zbog pozivanja na oružani otpor protiv vlade (za vrijeme uskraćivanja plaćanja poreza, novembra 1848); oba puta bio je oslobođen optužbe.

Poslije ugušivanja lista Marx je ponovo pošao u Pariz, ali je poslije demonstracija od 13. juna stavljen pred alternativu ili da bude interniran u Bretanju ili da ponovo napusti Francusku. Razumije se da je izabrao ovo drugo i pošao u London, gdje se tada definitivno i nastanio.

U Londonu je izdavao »Nove rajnske novine, političko-ekonomski časopis«, Hamburg 1850, od kojih je izašlo 6 sveski. Njegov glavni rad u njima jeste: »1848. do 1849«, prikaz uzroka i unutrašnje veze događaja tih godina, poglavito u Francuskoj; zatim (zajedno s Engelsom) recenzije i politički pregledi. Poslije prvog rada ubrzo je slijedio kao nastavak: »Osamnaesti brumaire Luja Bonaparta«, New York 1852, ponovo izdan u Hamburgu 1869. i 1885. Veliki komunistički proces u Kölnu dao je povoda za još jednu brošuru: »Otkrića o kelnskom komunističkom procesu«, Boston 1853, najnovije izdanje Zürich 1885. Od 1852. Marx je bio londonski dopisnik lista »New York Tribune« i u neku ruku njen dugogodišnji urednik za Evropu. Njegovi članci su dijelom potpisani njegovim imenom, dijelom figuriraju kao uvodni članci; to nisu obični dopisi nego izlaganja političke i ekonomske situacije pojedinih evropskih zemalja koja se baziraju na temeljitim izučavanjima i često obuhvaćaju čitav niz članaka. Vojne članke, među kojima o krimskom ratu, indijskom ustanku itd., pisao je Engels. Neki od Marxovih članaka o lordu Palmerstonu štampani su u Londonu kao brošure. Ova saradnja u »Tribuni« prestala je tek s američkim građanskim ratom.

Godina 1859. zaplela je Marxa, s jedne strane, u polemiku s Karlom Vogtom koja je proizašla iz talijanskog rata i koja se završila Marxovom knjigom »Gospodin Vogt«, London 1860. S druge strane, donijela je prvi plod njegovih dugogodišnjih ekonomskih studija u Britanskom muzeju u obliku prve sveske: »Prilog kritici političke ekonomije«, Berlin 1859. Ali tek što je ova prva sveska izašla, otkrio je Marx da s detaljnim izvođenjem osnovnih misli sljedećih sveski još nije potpuno načistu; najbolji dokaz za to je rukopis koji se sačuvao. Počeo je, dakle, opet od početka, i tako je izašao, umjesto onog nastavka, tek 1867: »Kapital. Prva knjiga: Proces proizvodnje kapitala«, Hamburg 1867.

Dok je izrađivao sva tri toma »Kapitala«, drugi i treći tom bar u nacrtu, Marx je, najzad, ponovo našao i priliku za praktičnu djelatnost u radničkom svijetu. 1864. osnovano je Međunarodno radničko udruženje. Mnogi su, osobito Francuzi, prisvajali sebi slavu da važe kao osnivači tog Udruženja. Samo po sebi se razumije da tako nešto ne može da osnuje pojedinac. Ali jedno je sigurno: među svima učesnicima bio

je samo jedan koji je bio načistu s tim šta je trebalo da se učini i šta je trebalo da se osnuje. To je bio čovjek koji je još 1848. bacio u svijet poklič: Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Pri osnivanju Internacionale pokušao je i Giuseppe Mazzini da elemente koji su se našli na okupu pridobije i iskoristi za svoju mističnu konspiratorsku demokratiju Dio e popolo[1]. Ali nacrt Statuta i Inauguralne adrese predložen u njegovo ime bio je odbačen u korist onog koji je sastavio Marx, i otada je rukovođenje Internacionalom Marxu bilo osigurano. On je napisao sve proglase Generalnog vijeća, poimence »Građanski rat u Francuskoj« objavljen poslije pada Pariske komune i preveden na većinu evropskih jezika.

Ovdje nećemo ispričati istoriju Internacionale. Dovoljno je reći da je Marxu pošlo za rukom da sastavi statute s principijelnom motivacijom, u okviru kojih su mogli da složno sarađuju francuski prudonisti, njemački komunisti i engleski neosindikalisti, i da harmonija organizacije ne bude ničim ometana dok se nisu pojavili ljudi koji su poslije toga pokušali da ometaju svaki radnički pokret, anarhisti pod Bakunjinom. Razumije se da je snaga Udruženja bila jedino u dotle neviđenom pokušaju ujedinjena evropskog i američkog proletarijata; nikakvih drugih sredstava, osim moralnih, Generalno vijeće nije imalo, čak nije imalo ni novčanih sredstava: umjesto famoznih »miliona Internacionale« raspolagalo je većinom samo dugovima. Doista se nikad nije sa tako malo novaca učinilo tako mnogo.

Poslije Komune Internacionala je u Evropi bila onemogućena. U dotadašnjoj formi nastavljati borbu protiv vlada i protiv buržoazije, jednako uzbuđene u svim zemljama, stajalo bi ogromnih žrtava. A uz to — borba u samom Udruženju protiv anarhista i prudonističkih elemenata koji su im naginjali. Le jeu ne valait pas la chandelle[2]. Zato je Marx, kad je na Haškom kongresu bila izvojevana formalna pobjeda nad anarhistima, predložio da se Generalno vijeće premjesti u New York. Time se obezbjeđivalo dalje postojanje Udru-

---

[1] Bog i narod. *Prev.*

[2] Igra nije vrijedila ni koliko svijeća. *Prev.*

ženja za slučaj da promijenjene prilike učine potrebnim njegovo vraćanje u Evropu. Ali kad su takve prilike nastupile, pređašnja forma bila je već zastarjela; pokret je daleko prerastao staru Internacionalu.

Otada je Marx stajao po strani od javne agitacije, ali zato nije bio manje aktivan u evropskom i američkom radničkom pokretu. Bio je u prepisci sa gotovo svim vođama u raznim zemljama, koji su ga, ako je ikako bilo moguće, u važnim slučajevima lično konzultirali; postao je sve više traženi i uvijek spremni savjetnik borbenog proletarijata. A pri svem tom Marx je sad opet mogao da se posveti svome studiju, čije se polje u međuvremenu proširilo. Kod čovjeka koji je svaki predmet ispitivao do njegovog istorijskog postanka i do njegovih preduslova iskrsavali su, razumije se, iz svakog pojedinog pitanja cijeli nizovi novih pitanja. Studirao je predistoriju, agronomiju, ruske i američke agrarne odnose, geologiju itd., uglavnom zato da izradi odjeljak III knjige »Kapitala« o zemljišnoj renti s takvom potpunošću na kakvu se dotle nije ni pomišljalo. Pored svih germanskih i romanskih jezika koje je s lakoćom čitao, učio je još i staroslavenski, ruski i srpski. Na žalost, sve češće poboljevanje spriječilo ga je da tako sakupljeni materijal iskoristi. 2. decembra 1881. umrla mu je žena, 9. januara 1883. najstarija kći, a 14. marta iste godine blago je u svojoj naslonjači zauvijek usnuo.

Većina u štampi objavljenih Marxovih biografija vrvi od grešaka. Autentična je samo biografija objavljena u Brackeovom »Narodnom kalendaru« za 1878. u Braunschweigu (od Engelsa).

Ovo što slijedi je koliko je moguće najpotpuniji spisak Marxovih djela objavljenih u štampi:

»Rheinische Zeitung«, Köln 1842: članci o debatama rajnskog pokrajinskog landtaga, o položaju seljačkih vinogradara na Mozeli, o krađi drva; uvodnici oktobar—decembar 1842. — »Deutsch-französische Jahrbücher«, A. Rugea i K. Marxa, Paris 1844: »Einleitung zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie«; »Zur Judenfrage« . . . — K. Marx und F. Engels, »Die

heilige Familie, Gegen Bruno Bauer und Konsorten«, Frankfurt a. M. 1845. — Manji članci (anonimni) u pariskom »Vorwärts«-u, 1844. — Razni članci, anonimni i potpisani, u »Deutsche Brüsseler Zeitung«, Bruxelles 1846—47. — »Misère de la philosophie, réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon«, Bruxelles et Paris 1847. Na njemačkom: Stuttgart. 2. izd. 1892. Na španjolskom: Madrid 1892. — »Discours sur le libre échange«, Bruxelles 1848. Na engleskom: Boston 1889. Njemački u njemačkom izdanju »Misère de la philosophie«. — Sa F. Engelsom: »Manifest der Kommunistischen Partei«, London 1848. Posljednje njemačko izdanje: London 1890; preveden gotovo na sve evropske jezike. — Članci u »Neue Rheinische Zeitung«, uvodnici itd., Köln 1848—49. Od njih je više puta separatno štampan: »Lohnarbeit und Kapital«, posljednje izdanje Berlin 1892; izašao na ruskom, poljskom, talijanskom, francuskom. — »Zwei politische Prozesse«, Köln 1849. (dva Marxova obrambena govora). — »Neue Rheinische Zeitung, Revue«. Hamburg 1850. 6 sveski. U njima od Marxa: 1848. do 1849. — S Engelsom napisao: recenzije i mjesečni pregled. — »Dar achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte«, New York 1852. Treće izdanje Hamburg 1889. Izašlo i na francuskom. — »Enthüllungen über den Kölner Kommunistenprozess«, Basel 1852. (Tiraž zaplijenjen). Boston 1853. Posljednje izdanje Zürich 1885. — Članci u »New York Tribune« 1852. do 1860. Među njima su neki o Palmerstonu — prošireni — izašli u Londonu 1856. kao pamfleti. — »Free Press«, Scheffield, jun 1856. i London do aprila 1857: »Revelations of the Diplomatic History of the 18th Century (o neprekidnoj zainteresiranoj zavisnosti engleskih vigovskih ministara od Rusije). — »Das Volk«, London 1859: Članci o diplomatskoj istoriji talijanskog rata 1859. — »Zur Kritik der politische Ökonomie«, 1. Heft, Berlin 1859. Na poljskom 1890. — »Herr Vogt«, London 1860. — »Inaugural Adress der Internationalen Arbeiterassotiation«, London 1864; dalje sve publikacije Generalnog vijeća, do uključivo »The Civil War in France«, London 1871. (Posljednje njemačko izdanje Berlin 1892; izašlo također na francuskom, talijanskom i španjolskom.) »Das Kapital, Kritik der politischen Ökonomie«, Erstes Buch, Ham-

burg 1867, posljednje, 4. izdanje: 1892. Izašlo na ruskom, francuskom, engleskom, poljskom i danskom jeziku. — Isto. Zweites Buch, Hamburg, 1885, drugo izdanje u štampi. Izašlo na ruskom jeziku. Treća knjiga izaći će 1893.

Friedrich Engels

Napisano 1892. Objavljeno u
»Handerwörterbuch der Staatswissenschaften«
Jena 1889—1894, sv. IV, 1130—1133.

(Preveo ZVONKO TKALEC)

F. Engels

GOVOR NA GROBU KARLA MARXA

14. marta, u četvrt do tri poslije podne, prestao je da misli najveći živi mislilac. Ostavivši ga jedva dvije minute samog, našli smo ga, ulazeći u sobu, kako je u svojem naslonjaču mirno zaspao — ali zauvijek.

Za borbeni evropski i američki proletarijat, za istorijske nauke smrt ovog čovjeka je neizmjeran gubitak. Praznina koja je nastala smrću ovog giganta uskoro će se osjetiti.

Kao što je Darwin otkrio zakon razvitka organske prirode, tako je Marx otkrio zakon razvitka ljudske istorije: jednostavnu činjenicu, koja je dotad bila skrivena pod ideološkim naslagama — da ljudi prije svega moraju jesti, piti, stanovati, odijevati se, prije nego što će moći da se bave politikom, naukom, umjetnošću, religijom itd.; da, prema tome, proizvodnja neposrednih materijalnih sredstava za život, a time i svaki stupanj ekonomskog razvitka jednog naroda ili jedne epohe, čini osnovu iz koje su se razvile državne institucije, pravne koncepcije, umjetničke i čak religiozne predodžbe dotičnih ljudi, i da se one stoga moraju objašnjavati iz te osnove, a ne, kao što se dosad događalo, obrnuto.

Ali to nije sve. Marx je otkrio i specijalni zakon kretanja današnjeg kapitalističkog načina proizvodnje i buržoaskog društva, koje je taj način proizvodnje stvorio. Otkrićem viška vrijednosti ovdje je odjednom unesena svjetlost, dok su sva ranija istraživanja, kako buržoaskih ekonomista tako i socijalističkih kritičara, lutala u tami.

Takva dva otkrića bila bi dovoljna za jedan život. Sretan je već onaj kome je dato da učini samo jedno takvo otkriće.

Ali u svakoj pojedinoj oblasti koju je Marx ispitivao — a tih je oblasti bilo vrlo mnogo, i nijednu od njih on nije samo površno dodirnuo — u svakoj od njih, čak i u oblasti matematike, on je učinio samostalna otkrića.

Takav je bio taj čovjek nauke. Ali u tom čovjeku to nije ni izdaleka bilo glavno. Nauka je bila za Marxa snaga koja pokreće istoriju, revolucionarna snaga. Ma koliku čistu radost da mu je pričinjavalo svako novo otkriće u nekoj teoretskoj nauci, čija se praktična primjena možda još nije mogla ni sagledati — on je osjećao sasvim drugu radost kad se radilo o nekom otkriću koje je odmah revolucionarno zadiralo u industriju, u istorijski razvitak uopće. On je, tako, tačno pratio razvitak otkrićâ u oblasti elektriciteta i, još sasvim nedavno, otkrića Marcela Deprez-a.

Jer Marx je prije svega bio revolucionar. Sudjelovati, na ovaj ili onaj način, u rušenju kapitalističkog društva i državnih ustanova koje je ono stvorilo, sudjelovati u oslobađanju modernog proletarijata, kome je on prvi ulio svijest o njegovom vlastitom položaju i o njegovim potrebama, svijest o uvjetima njegovog oslobođenja — to je bio njegov pravi životni poziv. Borba je bila njegov element. I on se borio s takvom strašću, s takvom upornošću, s takvim uspjehom kao malo ko. Prve »Rheinische Zeitung« [Rajnske novine«] 1842, pariski »Vorwärts« [Naprijed«][1] 1844, »Brüsseler Deutsche Zeitung« [»Briselske njemačke novine«] 1847, »Neue Rheinische Zeitung« [»Nove rajnske novine«] 1848/49, »New York Tribune« [»Njujorška tribuna«] 1852. do 1861. — uz to mnoštvo borbenih brošura, rad u organizacijama u Parizu, Bruxelles-u i Londonu, dok nije najzad nastalo, kao kruna svega toga, veliko Međunarodno radničko udruženje — i zaista, to je opet bilo djelo kojim bi se njegov tvorac mogao ponositi i da nije ništa drugo učinio.

I zato je Marx bio onaj čovjek svoje epohe koga su najviše mrzili i koga su najviše klevetali. Vlade, apsolutističke i republikanske, protjerivale su ga; buržuji, konzervativni i ekstremno-demokratski, utrkivali su se u izmišljanju kleveta.

---

[1] »Vorwärts« — radikalni list njemačkih socijalista emigranata, koji je izlazio u Parizu na njemačkom jeziku 1844. godine. — Red.

On je sve to uklanjao u stranu kao paučinu, nije se obazirao na to, odgovarao je samo u slučaju krajnje potrebe. I umro je poštovan, voljen, oplakivan od miliona revolucionarnih suradnika — od sibirskih rudnika preko čitave Evrope i Amerike do Kalifornije. I mogu smjelo da kažem: On je mogao imati mnogo protivnika, ali jedva da je imao ijednog ličnog neprijatelja.

Njegovo ime i njegovo djelo živjeće vjekovima!

Govor koji je Engels održao na Hajgetskom groblju u Londonu 17. marta 1883. na engleskom jeziku. Štampano na njemačkom jeziku u listu »Sozialdemokrat« 22. marta 1883.

(Prevela NATAŠA TKALEC)

V. I. Lenjin

FRIEDRICH ENGELS

Kakva je svjetiljka uma ugasla,
Kakvo je srce prestalo da kuca!

5. avgusta po novom kalendaru (24. jula) 1895. preminuo je u Londonu Friedrich Engels. Poslije svog prijatelja Karla Marxa (koji je umro 1883), Engels je bio najistaknutiji učenjak i učitelj savremenog proletarijata u cijelom civiliziranom svijetu. Odonda otkad je sudbina sastavila Karla Marxa s Friedrichom Engelsom, životni rad dvojice prijatelja postao je njihova zajednička stvar. Stoga, da bi se razumjelo šta je Friedrich Engels uradio za proletarijat, treba jasno shvatiti od kolikog su značenja bili Marxovo učenje i djelatnost za razvitak savremenog radničkog pokreta. Marx i Engels prvi su pokazali da je radnička klasa sa svojim zahtjevima nužan proizvod savremenog ekonomskog poretka koji, u isti mah kad i buržoaziju, neizbježno stvara i organizira proletarijat; oni su pokazali da čovječanstvo neće spasiti od nevolje koje ga sada pritiskuju dobronamjerni pokušaji pojedinih plemenitih ličnosti, već klasna borba organiziranog proletarijata. Marx i Engels prvi su u svojim naučnim radovima objasnili da socijalizam nije izmišljotina sanjara, već krajnji cilj i nužan rezultat razvitka proizvodnih snaga u savremenom društvu. Čitava dosadašnja pisana istorija bila je istorija klasne borbe, smjenjivanje vladavine i pobjedâ jednih društvenih klasa nad drugima. I to će trajati dotle dok ne iščeznu osnove klasne borbe i klasne vladavine — privatno vlasništvo i anarhična društvena proizvodnja. Interesi proletarijata zahtijevaju uništenje tih osnova, i zato protiv svih tih osnova

mora biti upravljena svjesna klasna borba organiziranih radnika. A svaka klasna borba je politička borba.

Ove poglede Marxa i Engelsa usvojio je sada čitav proletarijat koji se bori za svoje oslobođenje, ali kad su dva prijatelja četrdesetih godina uzela učešća u socijalističkoj literaturi i u društvenim pokretima svoga vremena, takva shvaćanja su bila potpuno nova. Tada je bilo mnogo talentiranih i netalentiranih; poštenih i nepoštenih ljudi koji, zanoseći se borbom za političku slobodu, borbom protiv apsolutne vlasti careva, policije i popova, nisu vidjeli suprotnost interesa buržoazije i proletarijata. Ti ljudi nisu dopuštali ni pomisao da radnici istupaju kao samostalna društvena snaga. S druge strane, bilo je mnogo sanjara, nekiput genijalnih ljudi, koji su mislili da je potrebno samo uvjeriti upravljače i vladajuće klase u nepravednost savremenog društvenog poretka, i onda će lako biti na zemlji uvesti mir i opće blagostanje. Oni su sanjali o socijalizmu bez borbe. Napokon, gotovo svi tadašnji socijalisti i uopće prijatelji radničke klase vidjeli su u proletarijatu samo *živu ranu*, oni su s užasom gledali kako s porastom industrije raste i ta rana. Zato su svi oni mislili o tome kako da se zaustavi razvitak industrije i proletarijata, zaustavi »točak istorije«. Nasuprot općem strahu od razvitka proletarijata, Marx i Engels polagali su svoje nade u neprekidan porast proletarijata. Što ima više proletera, to je veća i njihova snaga kao revolucionarne klase, to je i socijalizam bliži i ostvarljiviji. U nekoliko riječi zasluge Marxa i Engelsa za radničku klasu mogu se izraziti ovako: oni su radničku klasu naučili samospoznavanju i samosvijesti, i na mjesto maštanja stavili nauku.

Zato Engelsovo ime i život moraju biti poznati svakom radniku, zato u našem zborniku koji, kao i sva naša izdanja, ima za cilj da budi klasnu samosvijest kod ruskih radnika, mi treba da damo kratak pregled života i rada Friedricha Engelsa, jednog od dvaju velikih učitelja savremenog proletarijata.

Engels se rodio 1820. godine u gradu Barmenu, u Rajnskoj pokrajini kraljevine Pruske. Njegov otac bio je tvorničar. God. 1838. Engelsa su prilike u porodici primorale da, ne završivši gimnaziju, stupi kao namještenik u jednu trgovačku kuću u Bremenu. Zaposlenost u trgovini nije spriječila

Engelsa da radi na svom naučnom i političkom obrazovanju. Još kao gimnazijalac on je zamrzio apsolutizam i činovničku samovolju. Studij filozofije odveo ga je još dalje. U to vrijeme je u njemačkoj filozofiji dominiralo Hegelovo učenje, i Engels je postao sljedbenik Hegelov. Iako je sam Hegel bio poklonik apsolutističke pruske države, u čijoj se službi nalazio kao profesor Berlinskog univerziteta, — Hegelovo *učenje* bilo je revolucionarno. Hegelova vjera u ljudski um i njegova prava i osnovni princip Hegelove filozofije da se u svijetu vrši stalan proces mijenjanja i razvitka dovodili su one učesnike berlinskog filozofa koji nisu htjeli da se mire sa stvarnošću do misli da i borba protiv stvarnosti, borba protiv postojeće nepravde i zla koje vlada ima svoj korijen u svjetskom zakonu vječnog razvitka. Ako se sve razvija, ako jedne ustanove smjenjuju druge, zašto bi onda vječno trajao apsolutizam pruskog kralja ili ruskog cara, bogaćenje neznatne manjine na račun goleme većine, vladavina buržoazije nad narodom? Hegelova filozofija govorila je o razvitku duha i ideja, ona je bila *idealistička*. Iz razvitka duha ona je izvodila razvitak prirode, čovjeka i ljudskih, društvenih odnosa. Marx i Engels, zadržavši Hegelovu misao o vječnom procesu razvitka[1], odbacili su unaprijed zauzeto idealističko gledište; okrenuvši se životu, oni su našli da nije razvitak duha taj koji objašnjava razvitak prirode, već naprotiv — da duh treba objasniti iz prirode, materije... Nasuprot Hegelu i drugim hegelovcima, Marx i Engels su bili materijalisti. Pogledavši materijalistički na svijet i čovječanstvo, oni su opazili da kao što u osnovi svih prirodnih pojava leže materijalni uzroci, tako i razvitak ljudskog društva biva uvjetovan razvitkom materijalnih, proizvodnih snaga. Od razvitka proizvodnih snaga zavise međusobni odnosi u koje ulaze ljudi pri proizvodnji predmeta neophodnih za zadovoljavanje ljudskih potreba. I u tim je odnosima objašnjenje svih pojava društvenog života, ljudskih težnja, idejâ i zakonâ. Razvitak proizvodnih snaga stvara društvene odnose koji se oslanjaju na privatno vlasništvo, ali sad vidimo kako taj isti razvitak proizvodnih snaga

---

[1] Marx i Engels često su isticali da oni u svom intelektualnom razvitku mnogo duguju velikim njemačkim filozofima i posebno Hegelu. »Bez njemačke filozofije — veli Engels — ne bi bilo ni naučnog socijalizma.«

oduzima vlasništvo većini i koncentrira ga u rukama neznatne manjine. On uništava vlasništvo, osnovu savremenog društvenog poretka, on sam teži istom cilju koji su postavili sebi socijalisti. Socijalisti treba samo da shvate koja je društvena snaga, po svom položaju u savremenom društvu, zainteresirana za ostvarenje socijalizma i da tu snagu učine svjesnom njenih interesa i njenog istorijskog zadatka. Ta snaga je proletarijat. S njime se Engels upoznao u Engleskoj, u centru engleske industrije, Manchesteru, u koji se bio preselio 1842, stupivši u službu u trgovačku kuću u kojoj je njegov otac bio jedan od ortaka. Tu Engels nije samo sjedio u tvorničkoj kancelariji, — on je zalazio u prljave kvartove gdje su u tjeskobi živjeli radnici, sam je svojim očima vidio njihovu bijedu i nevolje. Ali on se nije zadovoljavao ličnim opažanjima, on je pročitao sve što je prije njega bilo poznato o položaju engleske radničke klase, on je pažljivo proučio sve službene dokumente do kojih je mogao doći. Plod tih proučavanja i opažanja bila je knjiga: »Položaj radničke klase u Engleskoj«, koja je izašla 1845. Mi smo već spomenuli u čemu je glavna zasluga Engelsa kao pisca »Položaja radničke klase u Engleskoj«. I prije Engelsa veoma mnogi su slikali patnje proletarijata i ukazivali da je neophodno pomoći mu. Engels je *prvi* rekao da proletarijat *nije samo* klasa koja pati; da upravo taj sramotni ekonomski položaj u kome se proletarijat nalazi njega nezadrživo gura naprijed i nagoni da se bori za svoje konačno oslobođenje. A proletarijat koji se bori *sam će sebi pomoći*. Politički pokret radničke klase neizbježno će dovesti radnike do svijesti o tome da je za njih jedini izlaz socijalizam. S druge strane, socijalizam će biti tek onda snaga kad postane cilj *političke* borbe radničke *klase*. To su osnovne misli Engelsove knjige o položaju radničke klase u Engleskoj, misli koje je sada usvojio čitav proletarijat koji misli i koji se bori, ali koje su onda bile potpuno nove. Te misli su bile izložene u zanimljivo pisanoj knjizi, punoj najautentičnijih i potresnih slika nevolja engleskog proletarijata. Ta knjiga bila je strašna optužba protiv buržoazije i kapitalizma. Utisak koji je ona učinila bio je vrlo snažan. Na Engelsovu knjigu svugdje su se počeli pozivati kao na najbolju sliku položaja savremenog proletarijata. I zaista, ni prije 1845. ni kasnije nije se pojavio nijedan toliko živ i istinit prikaz nevolja radničke klase.

Engels je postao socijalist tek u Engleskoj. U Manchesteru je došao u vezu s prvacima tadašnjeg engleskog radničkog pokreta i počeo je da piše u engleskoj socijalističkoj štampi. Godine 1844, vraćajući se u Njemačku, on se na putu, u Parizu, upoznao s Marxom, s kojim je još i ranije počeo da izmjenjuje pisma. Marx je u Parizu, pod utjecajem francuskih socijalista i francuskog života, postao također socijalist. Tu su prijatelji zajednički napisali knjigu: »Sveta porodica, ili kritika kritičke kritike«. U toj knjizi, koja je izašla godinu dana prije »Položaja radničke klase u Engleskoj« i koju je većim dijelom napisao Marx, udareni su temelji revolucionarno-materijalističkog socijalizma, čije smo glavne misli izložili gore. »Sveta porodica« je šaljiv nadimak filozofa braće Bauera i njihovih sljedbenika. Ta gospoda su propagirala kritiku koja stoji iznad svake stvarnosti, iznad partija i politike, koja poriče svaku praktičnu djelatnost i samo »kritički« promatra svijet oko sebe i događaje u njemu. Gospoda Baueri su s visine donosili sud o proletarijatu kao o nekritičnoj masi. Protiv tog glupog i štetnog pravca odlučno su ustali Marx i Engels. U ime stvarne čovjekove ličnosti — radnika koga gaze vladajuće klase i država, oni zahtijevaju ne promatranje, već borbu za bolje društveno uređenje. Snagu koja je sposobna da vodi takvu borbu i koja je zainteresirana u njoj oni vide, naravno, u proletarijatu. Još prije »Svete porodice« Engels je u »Njemačko-francuskim analima« Marxa i Rugea štampao »Nacrt za kritiku političke ekonomije« u kome je s gledišta socijalizma analizirao glavne pojave savremenog ekonomskog poretka kao nužne posljedice vladavine privatnog vlasništva. Druženje s Engelsom nesumnjivo je pridonijelo tome da je Marx odlučio da se počne baviti političkom ekonomijom, onom naukom u kojoj su njegovi radovi izvršili čitav prevrat.

Vrijeme od 1845. do 1847. godine Engels je proveo u Bruxellesu i Parizu, spajajući naučni rad s praktičnom djelatnošću među njemačkim radnicima Bruxellesa i Pariza. Tu su Engels i Marx uspostavili veze s tajnim njemačkim »Savezom komunista«, koji im je stavio u dužnost da izlože osnovna načela onog socijalizma čiji su oni bili tvorci. Tako je nastao čuveni Marxov i Engelsov »Manifest Komunističke

partije«, štampan 1848. Ta mala knjižica vrijedi čitavih svezaka: sve do danas njenim duhom živi i kreće se sav organizirani i borbeni proletarijat civiliziranog svijeta.

Revolucija od 1848, koja je najprije izbila u Francuskoj a zatim se proširila i na druge zemlje Zapadne Evrope, dovela je Marxa i Engelsa u domovinu. Tu, u Rajnskoj Pruskoj, oni su stali na čelo demokratskih »Novih rajnskih novina«, koje su izlazile u Kölnu. Oba prijatelja bili su duša svih revolucionarnodemokratskih stremljenja u Rajnskoj Pruskoj. Oni su do posljednje mogućnosti branili interese naroda i slobode od reakcionarnih snaga. Ove posljednje, kao što je poznato, nadvladale su. »Nove rajnske novine« bile su zabranjene, Marx, koji je za vrijeme svog emigrantskog života izgubio prava pruskog podanika, bio je prognan, a Engels je uzeo učešća u oružanom narodnom ustanku, u tri bitke borio se za slobodu i poslije poraza ustanika emigrirao preko Švicarske u London.

Tamo se nastanio i Marx. Engels je uskoro ponovo postao namještenik, a zatim i ortak one trgovačke kuće u Manchesteru u kojoj je radio četrdesetih godina. Do 1870. on je živio u Manchesteru, a Marx u Londonu, što im nije smetalo da budu u najživljoj duhovnoj vezi: oni su se gotovo svakog dana dopisivali. U toj prepisci prijatelji su izmjenjivali svoje poglede i znanja i nastavljali rad na zajedničkom razrađivanju naučnog socijalizma. God. 1870. Engels se preselio u London, i zajednički duhovni život njih obojice, ispunjen napornim radom, trajao je sve do 1883, kad je Marx umro. Plod toga rada bio je — s Marxove strane — »Kapital«, najveće političkoekonomsko djelo našeg vijeka, a s Engelsove strane — čitav niz većih i manjih spisa. Marx je radio na analizi složenih pojava kapitalističke privrede. Engels je u veoma lako pisanim, često polemičkim radovima osvjetljavao najopćija naučna pitanja i razne pojave iz prošlosti i sadašnjosti — u duhu materijalističkog shvaćanja istorije i Marxove ekonomske teorije. Od tih Engelsovih radova spomenućemo: polemički spis protiv Dühringa (u njemu su analizirana najvažnija pitanja iz oblasti filozofije, prirodnih i društvenih nauka), »Porijeklo porodice, vlasništva i države« (prevedeno na ruski jezik, izdano u Petrogradu, 3. izd. 1895), »Ludwig Feuerbach« (ruski prijevod s primjedbama G. Ple-

hanova, Ženeva 1892), članak o vanjskoj politici ruske vlade (preveden na ruski jezik u ženevskom »Socijaldemokratu« br. 1 i 2), izvrsne članke o stambenom pitanju, napokon, dva omanja ali veoma dragocjena članka o ekonomskom razvitku Rusije (»Friedrich Engels o Rusiji«, prev. na ruski jezik V. I. Zasulič, Ženeva 1894). Marx je umro ne stigavši da definitivno obradi svoje ogromno djelo o kapitalu. Međutim, ono je u konceptu već bilo gotovo, i tako se Engels poslije prijateljeve smrti prihvatio teškog posla da obradi i izda II i III tom »Kapitala«. God. 1885. on je izdao II, 1894. III tom (IV tom nije stigao da obradi). Ta dva toma iziskivala su veoma mnogo rada. Austrijski socijaldemokrat Adler tačno je primijetio da je Engels izdajući II i III tom »Kapitala« podigao svom genijalnom prijatelju veličanstven spomenik u koji je i nehotice neizbrisivim potezima urezao svoje vlastito ime. Zaista, ta dva toma »Kapitala« rad su dvojice: Marxa i Engelsa. Stare legende govore o raznim dirljivim primjerima prijateljstva. Evropski proletarijat može reći da su njegovu nauku stvorila dva učenjaka i borca čiji odnosi premašuju najdirljivije legende starih o ljudskom prijateljstvu. Engels je uvijek — i, uopće uzevši, sasvim ispravno — stavljao sebe iza Marxa. »Uz Marxa — piše on jednom svom starom prijatelju — ja sam svirao drugu violinu.« Njegova ljubav prema živom Marxu i pijetet prema uspomeni mrtvog Marxa bili su bezgranični. Taj nemilosrdni borac i strogi mislilac imao je dušu koja je duboko voljela.

Poslije pokreta od 1848—1849. Marx i Engels nisu se u progonstvu bavili samo naukom. Marx je 1864. godine stvorio »Međunarodno radničko udruženje« i u toku čitavog decenija rukovodio tim udruženjem. Živo učešće u njegovu radu uzimao je i Engels. Djelatnost »Međunarodnog radničkog udruženja«, koje je ujedinjavalo, po Marxovoj zamisli, proletere svih zemalja, bila je od golemog značenja za razvitak radničkog pokreta. Ali i poslije prestanka rada »Međunarodnog radničkog udruženja« sedamdesetih godina ujedinjavajuća uloga Marxa i Engelsa nije prestala. Naprotiv, može se reći da je njihovo značenje kao duhovnih rukovodilaca radničkog pokreta stalno raslo, jer je i sam pokret neprestano rastao. Poslije Marxove smrti Engels je i dalje bio, sam, savjetnik

i rukovodilac evropskih socijalista. Njemu su se podjednako obraćali za savjete i direktive i njemački socijalisti, čija se snaga, i pored progona od strane vlade, brzo i stalno povećavala, i predstavnici zaostalih zemalja — npr. Španci, Rumunji, Rusi, koji su pretresali u mislima i odmjeravali svoje prve korake. Svi su oni crpli iz bogate riznice znanja i iskustva starog Engelsa.

Marx i Engels, koji su obojica znali ruski i čitali ruske knjige, živo su se interesirali za Rusiju, sa simpatijama su pratili ruski revolucionarni pokret i održavali veze s ruskim revolucionarima. Obojica su postali socijalisti od *demokrata*, i demokratski osjećaj *mržnje* prema političkom despotizmu bio je kod njih neobično jak. Taj neposredni politički osjećaj zajedno s dubokim teoretskim shvaćanjem veze između političkog despotizma i ekonomskog ugnjetavanja, kao i bogato životno iskustvo učinili su Marxa i Engelsa neobično izoštrenim upravo u *političkom* pogledu. Zato je herojska borba malobrojne šačice ruskih revolucionara protiv moćne carske vlade nalazila u dušama tih oprobanih revolucionara najveće simpatije. Naprotiv, težnja da se radi tobožnjih ekonomskih koristi okrenu leđa najneposrednijem i najvažnijem zadatku ruskih socijalista — izvojevanju političke slobode — prirodno je bila u njihovim očima sumnjiva, i oni su je čak smatrali direktno za izdaju velike stvari socijalne revolucije. »Oslobođenje proletarijata mora biti njegovo vlastito djelo«, — tome su stalno učili Marx i F. Engels. A da bi se mogao boriti za svoje ekonomsko oslobođenje, proletarijat mora izvojevati sebi određena *politička* prava. Osim toga, i Marx i Engels jasno su vidjeli da će politička revolucija u Rusiji i za zapadnoevropski radnički pokret biti od golemog značenja. Apsolutistička Rusija je uvijek bila oslonac čitave evropske reakcije. Neobično povoljan međunarodni položaj u koji je Rusiju stavio rat od 1870. godine, koji je zadugo posijao razdor između Njemačke i Francuske, razumije se, samo je povećao značenje apsolutističke Rusije kao reakcionarne sile. Samo slobodna Rusija, kojoj nije potrebno ni ugnjetavanje Poljaka, Finaca, Nijemaca, Jermena i ostalih malih naroda, ni stalno zavađanje Francuske s Njemačkom,

omogućiće savremenoj Evropi da slobodno odahne od ratnih tegoba, oslabiće sve reakcionarne elemente u Evropi i pojačaće snagu evropske radničke klase. Zato je Engels i radi uspjeha radničkog pokreta na Zapadu žarko želio da se u Rusiji uspostavi politička sloboda. Ruski revolucionari izgubili su u njemu svog najboljeg prijatelja.

Neka je vječna slava Friedrichu Engelsu, velikom borcu i učitelju proletarijata!

Napisano u jesen 1895.
Prvi put štampano 1896,
u zborniku »Rabotnik« br. 1—2.

(Preveo ZVONKO TKALEC)

V. I. Lenjin

MARKSIZAM I REVIZIONIZAM

Poznata izreka glasi: kad bi geometrijski aksiomi zadirali u interese ljudi, oni bi ih sigurno pobijali. Prirodnoistorijske teorije, koje zadiru u stare predrasude teologije, izazivale su i još jednako izazivaju najogorčeniju borbu. Nije čudno što Marxovo učenje, koje neposredno služi prosvjećivanju i organiziranju napredne klase modernog društva, koje pokazuje zadatke te klase i dokazuje neizbježnu — usljed ekonomskog razvitka — zamjenu današnjeg sistema novim poretkom, nije čudno što je to učenje moralo borbom osvajati svaki svoj korak na životnom putu.

Nije potrebno ni govoriti o buržoaskoj nauci i filozofiji, koje suhoparno predaju suhoparni profesori radi zaglupljivanja omladine iz redova imućnih klasa i radi njenog »dresiranja« protiv vanjskih i unutrašnjih neprijatelja. Ta nauka neće ni da čuje o marksizmu, proglašavajući da je on opovrgnut i uništen; i mladi učenjaci, koji prave karijeru na opovrgavanju socijalizma, i izhlapljeli starci, koji čuvaju amanet svih mogućih izveštalih »sistema«, podjednako revnosno napadaju Marxa. Razvijanje marksizma, širenje i jačanje njegovih ideja u radničkoj klasi, neizbježno izaziva množenje i zaoštravanje tih buržoaskih ispada na marksizam, koji poslije svakog »uništenja« od strane službene nauke postaje sve čvršći, prekaljeniji i vitalniji.

Ali ni među učenjima koja su povezana s borbom radničke klase, koja su raširena poglavito među proletarijatom, marksizam nipošto nije odmah učvrstio svoje pozicije. Prvih pedeset godina svog postojanja (od četrdesetih godina XIX vijeka) marksizam se borio protiv teorija koje su mu bile

iz osnova neprijateljske. U prvoj polovini četrdesetih godina Marx i Engels obračunali su se s radikalnim mladohegelijancima, koji su stajali na gledištu filozofskog idealizma. Krajem četrdesetih godina dolazi borba u oblasti ekonomskih učenja — protiv prudonizma. Pedesete godine završavaju tu borbu: kritika partija i učenja koji su se manifestirali 1848. godine. Šezdesetih godina borba se prenosi iz oblasti opće teorije u oblast koja je bliža neposrednom radničkom pokretu: istjerivanje bakunjizma iz Internacionale. Početkom sedamdesetih godina u Njemačkoj jedno kratko vrijeme izbija na površinu prudonist Mülberger; krajem sedamdesetih godina pozitivist Dühring. Ali je utjecaj jednog i drugog na proletarijat već potpuno beznačajan. Marksizam već neosporno pobjeđuje sve ostale ideologije radničkog pokreta.

Devedesetih godina prošlog vijeka ta pobjeda je u glavnim svojim linijama završena. Čak i u romanskim zemljama, u kojima su se najduže držale tradicije prudonizma, radničke partije faktički su izgradile svoje programe i taktiku na marksističkoj osnovi. Obnovljena međunarodna organizacija radničkog pokreta — u obliku periodičnih internacionalnih kongresa — ostala je u svemu bitnom odmah i gotovo bez borbe na tlu marksizma. Ali kad je marksizam potisnuo sva koliko-toliko cjelovita učenja koja su mu bila neprijateljska — tendencije koje su se ispoljile u tim učenjima počele su tražiti sebi druge puteve. Izmijenili su se oblici borbe i povodi za borbu, ali borba se nastavljala. I druga polovina vijeka postojanja marksizma počela je (devedesete godine prošlog vijeka) s borbom marksizmu neprijateljske struje u samom marksizmu.

Bivši ortodoksni marksist Bernstein dao je ime toj struji, istupivši s najvećom bukom i s najcjelovitijim izrazom korekcija Marxa, revizije Marxa, revizionizma. Čak i u Rusiji, u kojoj se nemarksistički socijalizam, prirodno — usljed ekonomske zaostalosti zemlje i prevladavanja seljačkog stanovništva pritiješnjenog ostacima kmetstva — držao najduže, čak i u Rusiji on pred našim očima vidljivo prerasta u revizionizam. I u agrarnom pitanju (program municipalizacije cjelokupne zemlje) i u općim pitanjima programa i taktike naši socijalnarodnjaci sve više i više zamjenjuju

»korekcijama« Marxa umiruće, čileće ostatke starog, na svoj način cjelovitog i marksizmu potpuno neprijateljskog sistema.

Predmarksistički socijalizam je razbijen. On nastavlja borbu, ali ne više na svom samostalnom tlu, nego na općem tlu marksizma, kao revizionizam. Da vidimo kakav je idejni sadržaj revizionizma.

U oblasti filozofije revizionizam je išao na repu buržoaske profesorske »nauke«. Profesori su išli »nazad ka Kantu«, — i revizionizam se vukao za neokantovcima, profesori su ponavljali hiljadu puta kazane popovske trivijalnosti protiv filozofskog materijalizma, — i revizionisti su, smiješeći se s visoka, mrmljali (tačno po posljednjem handbuhu[1]) da je materijalizam već davno »opovrgnut«; profesori su tretirali Hegela kao »mrtvo pseto«[2] i, propovijedajući sami idealizam, samo hiljadu puta plići i trivijalniji od Hegelova, prezrivo su srljali za njima u močvaru filozofske vulgarizacije nauke, zamjenjujući »složenu« (i revolucionarnu) dijalektiku »prostom« (i mirnom) »evolucijom«; profesori su određivali svoju plaću prilagođavajući i svoje idealističke i svoje »kritičke« sisteme vladajućoj srednjovjekovnoj »filozofiji« (tj. teologiji), — i revizionisti su se približavali k njima nastojeći da religiju učine »privatnom stvari« ne u odnosu prema suvremenoj državi nego u odnosu prema partiji napredne klase.

Kakvo su stvarno klasno značenje imale takve »korekcije« Marxa, o tome ne treba govoriti — stvar je sama po sebi jasna. Napomenućemo da je jedini marksist u međunarodnoj socijaldemokratiji koji je s gledišta dosljednog dijalektičkog materijalizma dao kritiku onih nevjerovatnih trivijalnosti što su ovdje natrućali revizionisti — bio Plehanov. Ovo treba utoliko jače istaći što se danas čine duboko

---

[1] — priručniku. *Prev.*

[2] Vidi knjigu »Studije iz filozofije marksizma« Bogdanova, Bazarova i dr. Ovdje nije mjesto da ulazim u analizu te knjige, i ja mogu zasad reći samo toliko da ću u najbližoj budućnosti u nizu članaka ili u posebnoj brošuri pokazati da *sve* što je u tekstu rečeno o neokantovskim revizionistima važi u stvari i za ove »nove« neohjumističke i neoberklijevske revizioniste. (Vidi Lenjinovu knjigu »Materijalizam i empiriokriticizam«. *Prev.)*

pogrešni pokušaji da se reakcionarni filozofski starež proturi pod firmom kritike Plehanovljevog taktičkog oportunizma.

Prelazeći na političku ekonomiju, treba istaći, prije svega, da su u toj oblasti »korekcije« revizionista bile mnogo raznovrsnije i podrobnije, oni su nastojali da na publiku utječu »novim podacima privrednog razvitka«. Govorili su da se koncentracija i potiskivanje sitne proizvodnje od strane krupne proizvodnje u oblasti poljoprivrede ne vrši uopće, a da se u oblasti trgovine i industrije vrši krajnje sporo. Govorili su da su krize sad postale rjeđe, slabije, da će karteli i trustovi vjerovatno dati mogućnost kapitalu da sasvim odstrani krize. Govorili su da je »teorija sloma«, kome kapitalizam ide, neosnovana zbog tendencije otupljivanja i ublaživanja klasnih protivrječnosti. Govorili su, naposljetku, da ne bi bilo zgorega ni Marxovu teoriju vrijednosti ispraviti po Böhm-Bawerku.

Borba protiv revizionista u tim pitanjima dovela je do plodnog oživljavanja teoretske misli međunarodnog socijalizma, onako isto kao Engelsova polemika s Dühringom dvadeset godina prije toga. Argumenti revizionista analizirani su s činjenicama i ciframa u ruci. Bilo je dokazano da revizionisti sistematski uljepšavaju savremenu sitnu proizvodnju. Činjenicu tehničke i komercijalne nadmoćnosti krupne *proizvodnje* nad sitnom, ne samo u industriji nego i u zemljoradnji, dokazuju neoborivi podaci. Ali u zemljoradnji je robna proizvodnja kudikamo slabije razvijena, i savremeni statističari i ekonomisti obično ne umiju da izdvajaju one specijalne grane (ponekad čak operacije) zemljoradnje u kojima dolazi do izraza progresivno uvlačenje zemljoradnje u *razmjenu* svjetske privrede. Na razvalinama naturalne privrede sitna proizvodnja održava se beskrajnim pogoršavanjem ishrane, kroničnom glađu, produžavanjem radnog dana, pogoršavanjem kvaliteta stoke i staranja oko nje, jednom riječi, onim istim sredstvima kojima se održavala i zanatska proizvodnja protiv kapitalističke manufakture. Svaki korak naprijed nauke i tehnike neizbježno i neumoljivo potkopava osnove sitne proizvodnje u kapitalističkom društvu, i zadatak je socijalističke ekonomije — ispitivati taj proces u svim njegovim, često kompliciranim i zamršenim, oblicima, —

dokazivati sitnom proizvođaču nemogućnost toga da se on održi pod kapitalizmom, bezizlaznost stanja seljačkog gazdinstva pod kapitalizmom, nužnost seljakova prelaza na gledište proletera. U naučnom pogledu greška revizionista u danom pitanju bila je u tome što su oni površno uopćavali jednostrano istrgnute činjenice, izvan njihove veze sa cijelim sistemom kapitalizma, — a u političkom pogledu njihova je greška bila u tome što su neizbježno, namjerno ili nehotice, pozivali seljaka ili gurali seljaka na gledište gazde (tj. na gledište buržoazije), umjesto da ga guraju na gledište revolucionarnog proletera.

Što se tiče teorije kriza i teorije sloma, stvari revizionizma stajale su još gore. Samo jedno vrlo kratko vrijeme i samo vrlo kratkovidni ljudi mogli su misliti o preinačavanju osnova Marxova učenja pod utjecajem nekolikih godina industrijskog poleta i prosperiteta. Da krize nisu iživjele svoj vijek, to je revizionistima vrlo brzo pokazala stvarnost: kriza je nastupila poslije prosperiteta. Promijenili su se oblici, red, slika pojedinih kriza, ali krize su ostale neizbježan sastavni dio kapitalističkog sistema. Karteli i trustovi, ujedinjujući proizvodnju, pojačavali su u isto vrijeme, naočigled svih, anarhiju proizvodnje, neosiguranost proletarijata i jaram kapitala, zaoštravajući na taj način klasne protivrječnosti u još neviđenom stupnju. Da kapitalizam ide slomu — i u smislu pojedinih političkih i ekonomskih kriza i u smislu potpunog sloma cijelog kapitalističkog sistema — to su s naročitom očiglednošću i u naročito širokim razmjerima pokazali baš najnoviji gigantski trustovi. Skorašnja finansijska kriza u Americi, strahovito povećanje nezaposlenosti u cijeloj Evropi, da i ne govorimo o bliskoj industrijskoj krizi na koju ukazuju mnogi znaci — sve je to dovelo do toga da su skorašnje »teorije« revizionista zaboravili svi, izgleda, i mnogi od njih samih. Ne treba samo zaboravljati one pouke koje je ta intelektualska nepostojanost dala radničkoj klasi.

O teoriji vrijednosti treba samo reći da osim aluzija i uzdaha, veoma maglovitih, po Böhm-Bawerku, revizionisti nisu ovdje dali apsolutno ničeg i nisu zato ostavili nikakvih tragova u razvitku naučne misli.

U oblasti politike revizionizam je pokušao da stvarno revidira osnovu marksizma, naime: učenje o klasnoj borbi. Politička sloboda, demokratija, opće pravo glasa — govorili su nam — uništavaju tlo za klasnu borbu i čine netačnom staru postavku »Komunističkog manifesta«: radnici nemaju otadžbine. U demokratiji, pošto vlada »volja većine«, nije moguće, vele, ni gledati na državu kao na organ klasnog gospodstva ni odbijati saveze s progresivnom, socijalreformatorskom buržoazijom protiv reakcionara.

Neosporno je da su se te zamjerke revizionista svodile na dosta zaokrugljen sistem shvaćanja, — naime: davno poznatih liberalnoburžoaskih shvaćanja. Liberali su uvijek govorili da buržoaski parlamentarizam uništava klase i klasne podjele, pošto pravo glasa, pravo učestvovanja u državnim poslovima imaju svi građani bez razlike. Cijela istorija Evrope u drugoj polovini XIX vijeka, cijela istorija ruske revolucije u početku XX vijeka jasno pokazuje koliko su takva shvaćanja apsurdna. Ekonomske razlike ne slabe, nego jačaju i zaoštravaju se pod slobodom »demokratskog« kapitalizma. Parlamentarizam ne odstranjuje nego razgolićuje suštinu najdemokratskijih buržoaskih republika kao organa klasnog ugnjetavanja. Pomažući prosvjećivanje i organiziranje kudikamo širih masa stanovništva od onih koje su prije aktivno učestvovale u političkim događajima, parlamentarizam priprema time ne uklanjanje kriza i političkih revolucija, nego najjače zaoštravanje građanskog rata u vrijeme tih revolucija. Pariski događaji u proljeće 1871. godine i ruski događaji u zimu 1905. godine pokazali su jasno da ne može biti jasnije koliko je neizbježno nastupanje takvog zaoštravanja. Francuska buržoazija, ne kolebajući se ni trenutka, napravila je pogodbu s neprijateljem cijele nacije, s tuđinskom vojskom koja je razorila njenu otadžbinu, radi ugušivanja proleterskog pokreta. Tko ne shvaća neizbježnu unutrašnju dijalektiku parlamentarizma i buržoaskog demokratizma, koja dovodi do još oštrijeg, nego ranije, rješavanja spora masovnim nasiljem — taj neće nikad umjeti da na tlu tog parlamentarizma vodi principijelno dosljednu propagandu i agitaciju, koja zaista priprema radničke mase za pobjedonosno učestvovanje u takvim »sporovima«. Iskustvo saveza, sporazuma, blokova sa socijalreformatorskim libera-

lizmom na Zapadu s liberalnim reformizmom (kadeti) u ruskoj revoluciji uvjerljivo je pokazalo da ti sporazumi samo otupljuju svijest masa, ne jačaju već slabe istinsko značenje njihove borbe, jer one koji se bore povezuju s elementima koji su najmanje sposobni da se bore, koji su najkolebljiviji i najizdajničkiji. Francuski mileranizam — najkrupniji pokušaj primjene revizionističke političke taktike u širokim, zaista nacionalnim razmjerima — dao je praktičnu ocjenu revizionizma koju proletarijat cijelog svijeta neće nikad zaboraviti.

Prirodna dopuna ekonomskih i političkih tendencija revizionizma bio je njegov stav prema konačnom cilju socijalističkog pokreta. »Konačni cilj je ništa, kretanje je sve«, — ova Bernsteinova krilatica izražava suštinu revizionizma bolje nego mnoga druga rasuđivanja. Od slučaja do slučaja određivati svoje držanje, prilagođavati se događajima dana, obrtima političkih sitnica, zaboravljati osnovne interese proletarijata i osnovne crte cijelog kapitalističkog sistema, cijele kapitalističke evolucije, žrtvovati te osnovne interese radi stvarnih ili tobožnjih trenutačnih interesa — to je revizionistička politika. A iz same suštine te politike očigledno proizlazi da ona može uzimati beskrajno raznovrsne oblike i da će svako koliko-toliko »novo« pitanje, svaki »koliko-toliko« neočekivan i nepredviđen obrt događaja, makar taj obrt samo u minijaturnom stupnju i za vrlo kratko vrijeme mijenjao osnovni pravac razvitka — neizbježno uvijek izazivati ove ili one varijante revizionizma.

Neizbježnost revizionizma uvjetovana je njegovim klasnim korijenima u savremenom društvu. Revizionizam je internacionalna pojava. Ni za jednog socijalistu koji je iole verziran i koji misli ne može biti ni najmanje sumnje u to da je odnos ortodoksa i bernštajnovaca u Njemačkoj, gedista i žoresista (sad naročito brusista) u Francuskoj, socijaldemokratske federacije i nezavisne radničke partije u Engleskoj, Brouckèrea i Vandervaldea u Belgiji, integralista i reformista u Italiji, boljševika i menjševika u Rusiji, svugdje u svojoj suštini isti, i pored ogromne raznolikosti nacionalnih uslova i istorijskih momenata u sadašnjem stanju svih tih zemalja. »Podjela« u savremenom međunarodnom socijalizmu vrši se, u suštini, već sad po *jednoj* liniji u raznim zem-

ljama svijeta, dokumentirajući time ogroman korak naprijed u poređenju s onim što je bilo prije 30—40 godina, kad su se u raznim zemljama borile raznovrsne tendencije u jedinstvenom međunarodnom socijalizmu. I onaj »revizionizam s lijeva«, koji se sad ocrtao u romanskim zemljama kao »revolucionarni sindikalizam« također se prilagođava marksizmu »korigirajući« ga: Labriola u Italiji, Lagardelle u Francuskoj najčešće apeliraju od Marxa netačno shvaćenog na Marxa koji je tačno shvaćen.

Ne možemo se ovdje zadržavati na analizi idejnog sadržaja *toga* revizionizma, koji se ni izdaleka nije još tako razvio kao oportunistički revizionizam, koji se nije internacionalizirao, nije izdržao nijedne velike praktične bitke sa socijalističkom partijom makar jedne zemlje. Zato se ograničavamo na onaj »revizionizam zdesna« koji je gore ocrtan.

U čemu se sastoji njegova neizbježnost u kapitalističkom društvu? Zašto je on dublji nego razlike nacionalnih osobitosti i stepena razvitka kapitalizma? Zato što u svakoj kapitalističkoj zemlji uporedo s proletarijatom uvijek stoje široki slojevi sitne buržoazije, sitnih posjednika. Kapitalizam neminovno stvara cio niz »srednjih slojeva« (dodatak fabrici, rad kod kuće, sitne radionice razbacane po cijeloj zemlji usljed potreba krupne industrije itd.) Ti novi sitni proizvođači, opet, isto tako neminovno dospijevaju u redove proletarijata. Potpuno je prirodno da sitnoburžoaski pogled na svijet stalno prodire u redove širokih radničkih partija. Potpuno je prirodno da tako mora biti i da će tako biti sve do peripetija proleterske revolucije, jer bila bi duboka greška misliti da je za ostvarenje te revolucije potrebna »potpuna« proletarizacija većine stanovništva. To što mi sad preživljujemo najčešće samo idejno: diskusije oko teorijskih korekcija Marxa, — to što sad izbija u praksi samo u pojedinim posebnim pitanjima radničkog pokreta kao taktička razmimoilaženja s revizionistima i rascjepi na toj bazi — to će još radnička klasa neizostavno morati da proživi u mnogo većim razmjerima kada proleterska revolucija bude zaoštrila sva sporna pitanja, koncentrirala sva razmimoilaženja na tačkama koje imaju najneposredniji značaj za određivanje

držanja masa, primorala da se u bojnoj vatri odvajaju neprijatelji od prijatelja i izbacuju rđavi saveznici da bi se neprijatelju zadali odlučni udarci.

Idejna borba revolucionarnog marksizma protiv revizionizma krajem XIX vijeka samo je uvod u velike revolucionarne bitke proletarijata, koji ide naprijed k potpunoj pobjedi svoje stvari uprkos svim kolebanjima i slabostima sitne buržoazije.

Napisano najkasnije 3. (16) aprila 1908.
Štampano 1908. u zborniku
»Karl Marx (1818—1883)«,
S.-Peterburg (Petrograd).
Potpis: Vl. Iljin

(Preveo ZVONKO TKALEC)

V. I. Lenjin

O NEKIM OSOBENOSTIMA ISTORIJSKOG RAZVITKA MARKSIZMA

Naše učenje — rekao je Engels za se i za svog znamenitog prijatelja — nije dogma, nego rukovodstvo za akciju. U toj klasičnoj formulaciji je s izvanrednom snagom i izrazitošću podvučena ona strana marksizma koja se ponajčešće gubi iz vida. A gubeći je iz vida, mi marksizam činimo jednostranim, nakaradnim, mrtvim, mi čupamo iz njega njegovu živu dušu, mi podrivamo njegove duboke teoretske temelje — dijalektiku, učenje o svestranom i punom protivrječnosti istorijskom razvitku, mi podrivamo njegovu vezu s određenim praktičnim zadacima epohe, koji mogu da se mijenjaju pri svakom novom zaokretu istorije.

I upravo u naše vrijeme među onima koje interesira sudbina marksizma u Rusiji naročito često susrećemo ljude koji gube iz vida upravo tu njegovu stranu. Međutim, svakome je jasno da je posljednjih godina Rusija preživjela nagle zaokrete koji su s neobičnom brzinom i neobično oštro mijenjali situaciju, socijalno-političku situaciju, koja direktno i neposredno određuje uvjete akcije, pa prema tome i zadatke akcije. Ja ne govorim, naravno, o općim i osnovnim zadacima, koji se pri zaokretima istorije ne mijenjaju kad se ne mijenja osnovni odnos među klasama. Potpuno je očigledno da se taj opći pravac ekonomske (i ne samo ekonomske) evolucije Rusije, a isto tako osnovni odnos među raznim klasama ruskog društva, nije izmijenio za, recimo, posljednjih šest godina.

Ali zadaci najbliže i neposredne akcije mijenjali su se za to vrijeme vrlo oštro, onako kako se mijenjala konkretna

socijalno-politička situacija, — pa *prema tome,* i u marksizmu, kao živoj doktrini, *nisu mogli da ne* izbijaju u prvi plan *različite* njegove strane.

Da bismo ovu misao učinili jasnijom, pogledajmo kakva je bila ta promjena koja je nastala u konkretnoj socijalno-političkoj situaciji za posljednjih šest godina. Nama odmah padaju u oči dva perioda od po tri godine, na koja se dijeli to razdoblje: prvi — koji se svršava, otprilike, u ljeto 1907. godine, drugi — u ljeto 1910. godine. Prvi period od tri godine karakterizira se, s čisto teoretskog gledišta, brzim promjenama osnovnih crta državnog uređenja Rusije, pri čemu je tok tih promjena bio vrlo neravnomjeran, amplituda kolebanja u jednom i drugom pravcu veoma velika. Socijalno-ekonomska baza tih promjena u »nadgradnji« bilo je otvoreno, impozantno, masovno istupanje *svih* klasa ruskog društva na *najrazličitijim* poprištima (aktivnost u Dumi i izvan Dume, štampa, savezi, zborovi itd.), istupanje kakvo se u istoriji ne viđa često.

Obrnuto, drugi period od tri godine karakterizira se — ponavljamo da se mi ovog puta ograničavamo na čisto teoretsko »sociološko« gledište — sporom evolucijom, koja je gotovo isto što i zastoj. Nikakvih, bar donekle primjetnih, promjena u državnom uređenju. Nikakvih ili gotovo nikakvih otvorenih i mnogostrukih istupanja *klasa* na većini onih »arena« na kojima su se ta istupanja razvijala u prethodnom periodu.

Sličnost između ova dva perioda sastoji se u tome što je evolucija Rusije u toku i jednog i drugog ostala pređašnja, kapitalistička evolucija. Protivrječnost između takve ekonomske evolucije i postojanja niza feudalnih, srednjovjekovnih institucija nije se izgubila, također je ostajala pređašnja, pošto je prodiranjem izvjesnog djelimičnog buržoaskog sadržaja u ove ili one institucije prije bila zaoštravana nego otupljivana.

Razlika između jednog i drugog perioda sastoji se u tome što je u vrijeme prvog perioda na avansceni istorijske akcije stajalo pitanje: kakav će upravo biti rezultat gore spomenutih naglih i neravnomjernih promjena. Sadržaj tih promjena morao je da bude buržoaski, zbog kapitalističkog ka-

raktera evolucije Rusije, ali postoji buržoazija i buržoazija. Srednja i krupna buržoazija, koja stoji na poziciji više ili manje umjerenog liberalizma, po samom svom klasnom položaju bojala se oštrih promjena i zalagala se za održanje znatnih ostataka starijih institucija i u agrarnom sistemu i u političkoj »nadgradnji«. Seoska sitna buržoazija, preplićući se sa seljaštvom koje živi »od rada svojih ruku«, nije mogla da ne teži k buržoaskim preobražajima *druge vrste*, koji ostavljaju mnogo manje mjesta za svakojake ostatke srednjeg vijeka. Najamni radnici, ukoliko su se svjesno odnosili prema onome što se događalo oko njih, nisu mogli da ne izgrade određeni stav prema tom sukobu dviju različitih tendencija, koje su, obje, ostale u okviru buržoaskog sistema, ali koje su uvjetovale potpuno različite oblike toga sistema, potpuno različitu brzinu njegovog razvitka, različitu širinu zahvata njegovih progresivnih utjecaja.

Na taj način, prvi period od tri godine je nužno, a ne slučajno, izdigao u marksizmu u prvi plan ona pitanja koja se obično zovu pitanja taktike. Ništa nije pogrešnije od mišljenja da su sporovi i razmimoilaženja oko tih pitanja bili tobože »inteligentski« sporovi, da su bili »borba za utjecaj na nezreli proletarijat«, da su izražavali »prilagođavanje inteligencije proletarijatu«, kako misle vjehovci raznih vrsta. Naprotiv, upravo zato što je ta klasa postala zrela, ona nije mogla da ostane ravnodušna prema sukobu dviju različitih tendencija čitavog buržoaskog razvitka Rusije, i ideolozi te klase morali su da dadu teoretske formulacije koje odgovaraju (neposredno ili posredno, u direktnom ili obrnutom odrazu) tim različitim tendencijama.

U drugom periodu od tri godine sukob različitih tendencija buržoaskog razvitka Rusije *nije* stajao na dnevnom redu, jer su *obje* ove tendencije bile prigušene od arhireakcionara, gurnute nazad, stjerane unutra, za neko vrijeme ušutkane. Srednjovjekovni arhireakcionari nisu ispunili samo avanscenu, nego su napunili i srca najširih slojeva buržoaskog društva vjehovskim raspoloženjem, duhom rezignacije i renegatstva. Ne sukob dvaju metoda preobražaja starog, nego gubitak vjere u svaki preobražaj, duh »skrušenosti« i »kajanja«, zanošenje antisocijalnim učenjima, moda misticizma itd. — eto što je isplivalo na površinu.

I ta neobično oštra promjena nije bila ni slučajnost ni rezultat samo »vanjskog« pritiska. Prethodna epoha je tako duboko ustalasala slojeve stanovništva koji su u toku generacija, u toku vjekova, stajali po strani od političkih pitanja, tuđi tim pitanjima, da je »preokretanje svih vrijednosti«, nov rad na osnovnim problemima, novo interesiranje za teoriju, za abecedu, za učenje počevši od najelementarnijih stvari poniklo prirodno i neizbježno. Milioni odjednom probuđeni iz dugog sna, odjednom postavljeni na toj visini, nisu mogli da budu bez pauze, bez vraćanja na elementarna pitanja, bez novog pripremanja koje bi pomoglo »svariti« neviđeno bogate pouke i omogućiti kudikamo široj masi da ponovo pođe naprijed, ali sad mnogo odlučnije, svjesnije, sigurnije, nepokolebljivije.

Dijalektika istorijskog razvitka bila je takva da je u prvom periodu stajalo na dnevnom redu ostvarenje neposrednih preobražaja u svim oblastima života zemlje, a u drugom — prerada iskustva, njegovo usvajanje od strane širih slojeva, njegovo prodiranje, ako se tako može reći, u zdravicu, u zaostale redove raznih klasa.

Upravo zato marksizam nije mrtva dogma, nije neko završeno, gotovo, nepromjenljivo učenje, nego je živo rukovodstvo za akciju, upravo zato on nije mogao da ne odrazi na sebi neobično oštru promjenu uslova društvenog života. Odraz promjene bio je dubok raspad, zbrka, kolebanja svake vrste, jednom riječi — vrlo ozbiljna *unutrašnja* kriza marksizma. Odlučan otpor tom raspadu, odlučna i uporna borba za *osnove* marksizma opet je na dnevnom redu. Izvanredno široki slojevi onih klasa koje pri formuliranju svojih zadataka ne mogu da mimoiđu marksizam usvojili su marksizam u prethodnoj epohi krajnje jednostrano, nakaradno, naučivši napamet ove ili one »parole«, ove ili one odgovore na taktička pitanja ali *ne shvativši* marksističke kriterije tih odgovora. »Precjenjivanje svih vrijednosti« u raznim oblastima društvenog života dovelo je do »revizije« najapstraktnijih i najopćijih filozofskih osnova marksizma. Utjecaj buržoaske filozofije u njenim raznovrsnim idealističkim nijansama ispoljio se u mahističkoj epidemiji među marksistima. Ponavljanje napamet naučenih, ali neshvaćenih, neprostudiranih, »parola« dovelo je do široke rasprostranjenosti šuplje fraze, koja

se u praksi svodila na potpuno nemarksističke, sitnoburžoaske struje kao što je otvoreni ili stidljivi »odzovizam«, ili smatranje odzovizma za »zakonitu nijansu« marksizma.

S druge strane, duh vjehovštine, duh renegatstva, koji je zahvatio najšire slojeve buržoazije, prodro je i u onu struju koja nastoji da marksističku teoriju i praksu stjera u korito »umjerenosti i akuratnosti«. Marksistička je tu ostala samo frazeologija, u koju se zaodijevaju skroz liberalnim duhom prožeta rasuđivanja o »hijerarhiji« i »hegemoniji« itd.

Nije naravno, zadatak ovog članka da ulazi u razmatranje tih rasuđivanja. Za ilustraciju onog što je gore rečeno o dubini krize koju marksizam preživljuje, o njenoj vezi s cijelom društvenoekonomskom situacijom sadašnjeg perioda, dovoljno je da se na njih ukaže. Izvlačiti se od pitanja pokrenutih tom krizom nije moguće. Ništa nije štetnije i besprincipijelnije no htjeti se izvući od tih pitanja pomoću fraze. Ništa nije važnije od ujedinjenja *svih* marksista koji su shvatili dubinu krize i potrebu borbe protiv nje radi odbrane teoretskih osnova marksizma i njegovih osnovnih postavki, koje se izopačavaju s najsuprotnijih strana putem širenja buržoaskog utjecaja na razne »suputnike« marksizma.

Prvi period od tri godine podigao je do svjesnog učešća u društvenom životu široke slojeve, koji sad često prvi put počinju da se stvarno upoznaju s marksizmom. Buržoaska štampa stvara u tom pogledu kudikamo više zabluda nego prije, i šire ih rasprostranjuje. Raspad u marksizmu u takvim uvjetima je naročito opasan. Shvatiti uzroke neizbježnosti toga raspada u ovom momentu i ujediniti se radi dosljedne borbe protiv njega — za marksiste je zato, u najdirektnijem i najtačnijem značenju riječi, zadatak epohe.

»Zvezda«, br. 2,
23. decembra 1910.
Potpis: V. Iljin.

(Preveo ZVONKO TKALEC)

V. I. Lenjin

TRI IZVORA I TRI SASTAVNA DIJELA MARKSIZMA

Marxovo učenje izaziva protiv sebe u cijelom civiliziranom svijetu najveću mržnju i nenavist čitave buržoaske (i službene i liberalne) nauke, koja vidi u marksizmu nešto nalik na »štetnu sektu«. Drukčiji odnos ne može se ni očekivati, jer »nepristrane« socijalne nauke ne može biti u društvu izgrađenom na klasnoj borbi. Na ovaj ili onaj način, tek *čitava* službena i liberalna nauka *brani* najamno ropstvo, a marksizam je objavio nemilosrdan rat tom ropstvu. Očekivati nepristranu nauku o društvu najamnog ropstva isto je takva glupa naivnost kao očekivati nepristranost fabrikanata u pitanju da li treba povećati plaću radnicima smanjivši profit kapitala.

Ali to nije sve. Istorija filozofije i istorija socijalne nauke pokazuje potpuno jasno da u marksizmu nema ničeg što je nalik na »sektaštvo« u smislu nekakvog zatvorenog, okoštalog učenja koje je nastalo *po strani* od glavnog puta razvitka svjetske civilizacije. Naprotiv, sva je Marxova genijalnost upravo u tome što je on dao odgovore na pitanja koja je napredna misao čovječanstva već postavila. Njegovo učenje nastalo je kao direktno i neposredno *produženje* učenja najvećih predstavnika filozofije, političke ekonomije i socijalizma.

Marxovo učenje je svemoćno zato što je tačno. Ono je potpuno i skladno, ono daje ljudima cjelovit pogled na svijet, pogled koji se ne miri ni sa kakvim praznovjerjem, ni sa kakvom reakcijom, ni sa kakvom odbranom buržoaskog

ugnjetavanja. Ono je zakoniti nasljednik najboljeg što je čovječanstvo stvorilo u XIX vijeku u licu njemačke filozofije, engleske političke ekonomije i francuskog socijalizma. Na tim trima izvorima i ujedno sastavnim dijelovima marksizma mi ćemo se kratko i zaustaviti.

I

Filozofija marksizma je *materijalizam.* U toku čitave novije istorije Evrope, a osobito na kraju XVIII vijeka u Francuskoj, u kojoj se razbuktala odlučna bitka protiv svakojakog srednjovjekovnog staleža, protiv feudalizma u institucijama i u idejama, materijalizam je bio jedina dosljedna filozofija, vjerna svim učenjima prirodnih nauka, neprijatelj praznovjerja, pritvorstva itd. Zato su neprijatelji demokratije svim silama nastojali da »pobiju«, podriju, oklevetaju materijalizam, a branili su razne forme filozofskog idealizma, koji se uvijek svodi, na ovaj ili onaj način, na odbranu ili podršku religije.

Marx i Engels su najodlučnije branili filozofski materijalizam i često su objašnjavali duboku pogrešnost svakog skretanja od te osnove. Njihovi pogledi su najjasnije i najdetaljnije izloženi u Engelsovim djelima »Ludwig Feuerbach« i »Anti-Dühring«, koja su — slično »Komunističkom manifestu« — priručna knjiga svakog svjesnog radnika.

Ali Marx se nije zaustavio na materijalizmu XVIII vijeka, nego je filozofiju pomakao naprijed. On ju je obogatio tekovinama njemačke klasične filozofije, naročito Hegelova sistema, koji je sa svoje strane doveo do Feuerbachova materijalizma. Glavna od tih tekovina je *dijalektika,* tj. učenje o razvitku u njegovom najpunijem, najdubljem i od jednostranosti slobodnom obliku, učenje o relativnosti ljudskog znanja, koje nam daje odraz materije što se vječno razvija. Najnovija otkrića prirodnih nauka — radijum, elektroni, pretvaranje elemenata — sjajno su potvrdila Marxov dijalektički materijalizam nasuprot učenjima buržoaskih filozofa s njihovim »novim« vraćanjima starom i trulom idealizmu.

Produbljujući i razvijajući filozofski materijalizam, Marx ga je doveo do kraja, proširio njegovu spoznaju prirode na spoznaju *ljudskog društva.* Najveća tekovina naučne misli bio je Marxov *istorijski materijalizam.* Umjesto kaosa i pro-

izvoljnosti koji su dotle vladali u pogledima na istoriju i na politiku došla je izvanredno cjelovita i skladna naučna teorija koja pokazuje kako se iz jedne formacije društvenog života, usljed rastenja proizvodnih snaga, razvija druga, viša, iz feudalizma, na primjer, izrasta kapitalizam.

Kao što čovjekova spoznaja odražava prirodu koja postoji nezavisno od čovjeka, tj. materiju koja se razvija, tako isto i čovjekova *društvena spoznaja* (tj. razni pogledi i učenja filozofska, religiozna, politička itd.) odražava *ekonomsku strukturu* društva. Političke institucije su nadgradnja nad ekonomskom bazom. Mi vidimo, na primjer, kako razne političke forme savremenih evropskih država služe učvršćivanju vladavine buržoazije nad proletarijatom.

Marxova filozofija je završen filozofski materijalizam, koji je čovječanstvu dao snažna sredstva spoznaje, a radničkoj klasi — naročito.

II

Utvrdivši da je ekonomska struktura baza na kojoj se izdiže politička nadgradnja, Marx je najviše pažnje poklonio proučavanju te ekonomske strukture. Glavno Marxovo djelo — »Kapital« — posvećeno je izučavanju ekonomske strukture savremenog, tj. kapitalističkog, društva.

Klasična politička ekonomija prije Marxa nastala je u Engleskoj — najrazvijenijoj kapitalističkoj zemlji. Adam Smith i David Ricardo, ispitujući ekonomsku strukturu, udarili su temelj *radnoj teoriji vrijednosti*. Marx je produžio njihovo djelo. On je strogo obrazložio i dosljedno razvio tu teoriju. On je pokazao da se vrijednost svake robe određuje količinom društveno potrebnog radnog vremena utrošenog na proizvodnju robe.

Tamo gdje su buržoaski ekonomisti vidjeli odnos stvari (razmjenu robe za robu), tamo je Marx otkrio *odnos među ljudima*. Razmjena roba izražava vezu među pojedinim proizvođačima putem tržišta. *Novac* znači da ta veza postaje sve tješnja, nerazdvojno sjedinjujući čitav privredni život pojedinih proizvođača u jednu cjelinu. *Kapital* znači dalji razvitak te veze: robom postaje radna snaga čovjekova. Najamni radnik prodaje svoju radnu snagu vlasniku zemlje, fabrika,

oruđa za rad. Jedan dio radnog dana radnik upotrebljava na to da pokrije troškove oko izdržavanja sebe i svoje porodice (nadnica), a drugi dio dana radnik radi besplatno, stvarajući *višak vrijednosti* za kapitalista, izvor bogatstva kapitalističke klase.

Učenje o višku vrijednosti je ugaoni kamen Marxove ekonomske teorije.

Kapital, stvoren radom radnika, pritiskuje radnika upropašćavajući sitne gazde i stvarajući armiju nezaposlenih. U industriji se pobjeda krupne proizvodnje vidi odmah, ali i u zemljoradnji vidimo isto pojavu: nadmoćnost krupne kapitalističke zemljoradnje povećava se, raste primjena mašina, seljačko gazdinstvo dospijeva u omču novčanog kapitala, nazaduje i propada pod pritiskom zaostale tehnike. U zemljoradnji su forme propadanja sitne proizvodnje drukčije, ali sâmo propadanje je neosporna činjenica.

Uništavajući sitnu proizvodnju, kapital vodi povećavanju proizvodnosti rada i stvaranju monopolističkog položaja udruženja najkrupnijih kapitalista. Sama proizvodnja postaje sve više društvena, — stotine hiljada i milioni radnika povezuju se u planski privredni organizam, a proizvod zajedničkog rada prisvaja šačica kapitalista. Raste anarhija proizvodnje, krize, pomamna trka za tržištem, nesigurnost opstanka za masu stanovništva.

Povećavajući zavisnost radnikâ od kapitala, kapitalistički poredak stvara golemu snagu ujedinjenog rada.

Marx je pratio razvitak kapitalizma od prvih zametaka robne proizvodnje, od proste razmjene, do njegovih najviših forma, do krupne proizvodnje.

I iskustvo svih kapitalističkih zemalja, kako starih tako i novih, iz godine u godinu jasno pokazuje sve većem i većem broju radnika pravilnost toga Marxova učenja.

Kapitalizam je pobijedio u cijelom svijetu, ali ta pobjeda je samo uvod u pobjedu rada nad kapitalom.

III

Kad je bio oboren feudalizam i ugledalo svijet *»slobodno«* kapitalističko društvo, odmah se vidjelo da ta sloboda znači

nov sistem ugnjetavanja i eksploatacije trudbenika. Odmah su počela nicati razna socijalistička učenja kao odraz tog ugnjetavanja i protest protiv njega. Ali prvobitni socijalizam bio je *utopijski* socijalizam. On je kritikovao kapitalističko društvo, osuđivao ga, proklinjao, maštao o njegovu uništenju, fantazirao o boljem poretku, uvjeravao bogate u nemoralnost eksploatacije.

Ali utopijski socijalizam nije mogao da pokaže stvarni izlaz. On nije umio ni objasniti suštinu najamnog ropstva pod kapitalizmom, ni otkriti zakone njegova razvitka, niti naći onu *društvenu snagu* koja je sposobna da postane tvorac novog društva.

Međutim burne revolucije koje su pratile pad feudalizma svuda u Evropi, i naročito u Francuskoj, sve jasnije su otkrivale, kao osnovu čitavog razvitka i njegovu pokretačku snagu, *klasnu borbu*.

Nijedna pobjeda političke slobode nad feudalnom klasom nije izvojevana bez ogorčenog otpora. Nijedna kapitalistička zemlja nije se formirala na više ili manje slobodnoj, demokratskoj osnovi bez borbe na život i smrt među raznim klasama kapitalističkog društva.

Marxova je genijalnost u tome što je on umio da odatle, prije svih, izvede i dosljedno provede zaključak kome nas uči svjetska istorija. Taj zaključak je učenje o *klasnoj borbi*.

Ljudi su uvijek bili i uvijek će biti glupe žrtve obmane i samoobmane u politici dok ne nauče da iza svake moralne, religiozne, političke i socijalne fraze, izjave, obećanja traže *interese* ovih ili onih klasa. Pristalice reforme i poboljšanja uvijek će biti vučene za nos od branilaca starog dok ne shvate da se svaka institucija, ma koliko izgledala apsurdna i trula, održava snagama ovih ili onih vladajućih klasa. A da se slomi otpor tih klasa, ima *samo jedno* sredstvo: naći u samom društvu koje nas okružuje, prosvijetiti i organizirati za borbu snage koje mogu — i po svom društvenom položaju *moraju* — postati snaga koja je sposobna da izbriše staro i stvori novo.

Samo Marxov filozofski materijalizam pokazao je proletarijatu izlaz iz duhovnog ropstva u kome su dotada tavorile

sve ugnjetene klase. Samo Marxova ekonomska teorija razjasnila je stvarni položaj proletarijata u općem sistemu kapitalizma.

U cijelom svijetu, od Amerike do Japana i od Švedske do Južne Afrike, povećava se broj samostalnih organizacija proletarijata. Proletarijat se prosvjećuje i odgaja vodeći svoju klasnu borbu, oslobađa se predrasuda buržoaskog društva, zbija se sve tješnje i uči se da mjeri svoje uspjehe, prekaljuje svoje snage i raste nezadrživo.

»Prosveščenie« br. 3,
mart 1913.
Potpis: V. I.

(Preveo ZVONKO TKALEC)

V. I. Lenjin

MARKSIZAM I REFORMIZAM

Marksisti priznaju, za razliku od anarhista, borbu za reforme, tj. za takva poboljšanja u položaju trudbenika koja ostavljaju vlast kao i prije u rukama vladajuće klase. Ali u isti mah marksisti vode najodlučniju borbu protiv reformista, koji neposredno ili posredno ograničavaju težnje i aktivnost radničke klase na reforme. Reformizam je buržoaska prevara radnika, koji će uvijek ostati najamni robovi, bez obzira na pojedina poboljšanja, dok postoji vladavina kapitalista.

Liberalna buržoazija, jednom rukom dajući reforme, uvijek ih drugom rukom oduzima, svodi ih na nulu, iskorištava ih za porobljavanje radnika, za razdvajanje radnika na pojedine grupe, za ovjekovječenje najamnog ropstva trudbenika. Zato se reformizam, čak onda kad je potpuno iskren, pretvara na djelu u oruđe buržoaskog kvarenja i slabljenja radnika. Iskustvo svih zemalja pokazuje da su radnici, ako su vjerovali reformistima, uvijek ostajali nasamareni.

Obrnuto, ako su radnici usvojili Marxovo učenje, tj. postali svjesni neizbježnosti najamnog ropstva dotle dok se održava vladavina kapitala, oni se neće dati prevariti nikakvim buržoaskim reformama. Shvatajući da dotle dok se održava kapitalizam reforme ne mogu da budu ni trajne ni ozbiljne, radnici se bore za poboljšanje i iskorištavaju poboljšanja za nastavljanje upornije borbe protiv najamnog ropstva. Reformisti se trude da milostinjom razdvoje i prevare radnike, da ih odvuku od njihove klasne borbe. Radnici koji su postali svjesni lažnosti reformizma iskorištavaju reforme za razvijanje i širenje svoje klasne borbe.

Ukoliko je jači utjecaj reformista na radnike, utoliko su radnici nemoćniji, utoliko su zavisniji od buržoazije, utoliko lakše buržoazija raznim makinacijama svodi reforme na nulu. Ukoliko je radnički pokret samostalniji i dublji, širi po ciljevima, ukoliko je slobodniji od uskosti reformizma, utoliko radnicima bolje polazi za rukom da učvršćuju i iskorištavaju pojedina poboljšanja.

Reformista ima u svim zemljama, jer se buržoazija svugdje trudi da na ovaj ili onaj način iskvari radnike i učini ih zadovoljnim robovima koji se odriču misli o uništenju ropstva. Reformisti u Rusiji — to su likvidatori koji se odriču naše prošlosti da bi uspavali radnike maštanjima o novoj, javnoj, legalnoj partiji. Nedavno, natjerani od »Sjeverne Pravde«, petrogradski likvidatori su počeli da se brane od optužbe za reformizam. Da bi se potpuno raščistilo veoma važno pitanje, treba se na njihovim rasuđivanjima pažljivo zadržati.

Mi nismo reformisti — pisali su petrogradski likvidatori — jer nismo govorili da su reforme — sve, a konačni cilj — ništa; mi smo govorili: kretanje ka konačnom cilju; mi smo govorili: kroz borbu za reforme k punoći postavljenih zadataka.

Da vidimo da li ta odbrana odgovara istini.

Prva činjenica. Likvidator Sjedov, rezimirajući izjave svih likvidatora, pisao je da od »tri kita«[1] koja ističu marksisti dva nisu sada pogodna za agitaciju. On je ostavljao osamsatni radni dan koji je, teoretski, ostvarljiv kao reforma. On je uklanjao ili odmicao upravo ono što prelazi okvir reforme. Prema tome, on je padao u najočitiji oportunizam, provodeći baš onu politiku koja se izražava formulom da je konačni cilj — ništa. Reformizam i jeste kada se »konačni cilj« (makar u odnosu na demokratizam) odmiče podalje od agitacije.

Druga činjenica. Famozna avgustovska (prošlogodišnja) konferencija likvidatora također odmiče podalje — za posebnu priliku — nereformističke zahtjeve, umjesto da ih primakne bliže, u sam centar agitacije.

---

[1] U legalnoj boljševičkoj štampi izraz *tri kita* služio je za oznaku triju revolucionarnih parola: demokratska republika, konfiskacija cjelokupne spahijske zemlje, osamsatni radni dan. *Prev.*

Treća činjenica. Negirajući i unižavajući »staro«, okrećući mu leđa, likvidatori se samim tim ograničavaju na reformizam. U sadašnjoj situaciji veza reformista s odricanjem od »starog« je očigledna.

Četvrta činjenica. Ekonomski pokret radnika izaziva gnjev i napade likvidatora (»hazard«, »mahanje rukama« itd. itd.) čim se on povezuje s parolama koje prelaze granice reformizma.

Šta dobivamo kao rezultat? Na riječima likvidatori odbacuju principijelni reformizam, na djelu ga sprovode na čitavoj liniji. S jedne strane uvjeravaju nas da reforme za njih nipošto nisu sve, a s druge strane — u praksi svako prelaženje marksista preko granica reformizma izaziva ili napade ili omalovažavajući odnos likvidatora.

Pri tome nam događaji u svim oblastima radničkog pokreta pokazuju da su marksisti na čelu u praktičkom iskorištavanju reformi i borbe za reforme. Uzmite izbore za Dumu u radničkoj kuriji — govore poslanika u Dumi i van Dume, organiziranje radničkih listova, iskorištavanje reforme osiguranja, savez metalaca kao najkrupniji strukovni savez itd. — svugdje vidite prevagu radnika-marksista nad likvidatorima u oblasti neposrednog, najbližeg, »svakodnevnog« rada agitacije, organizacije, borbe za reforme i iskorištavanja tih reformi.

Marksisti neumorno rade, ne propuštajući nijednu »mogućnost« reforama i njihovog iskorištavanja, ne negirajući nego podržavajući i brižljivo razvijajući svako prelaženje granica reformizma i u propagandi, i u agitaciji, i u ekonomskoj masovnoj akciji, itd. A likvidatori, koji su napustili marksizam, svojim napadima na sâmo postojanje marksističke cjeline, svojim razbijanjem marksističke discipline, svojim propagiranjem reformizma i liberalne radničke politike samo dezorganiziraju radnički pokret.

Osim toga, ne treba zaboravljati da se u Rusiji reformizam manifestira još u specijalnoj formi, naime u obliku poistovjećivanja osnovnih uslova političke situacije savremene Rusije i savremene Evrope. S gledišta liberala takvo poistovjećivanje je normalno, jer liberal vjeruje i ispovijeda da »mi, hvala bogu, imamo ustav«. Liberal izražava interese

buržoazije kad brani mišljenje da je poslije 17. oktobra svako prelaženje demokratije preko granica reformizma ludost, zločin, grijeh itd.

Ali upravo ove buržoaske poglede provode na djelu naši likvidatori, koji stalno i sistematski »prenose« u Rusiju (na papiru) i »javnu partiju« i »borbu za legalnost« itd. Drugim riječima, oni, slično liberalima, propagiraju prenošenje evropskog ustava u Rusiju *bez* onog svojevrsnog puta koji je na Zapadu doveo do stvaranja ustavâ i do njihovog učvršćivanja u toku generacija, ponekad čak i u toku vjekova. Likvidatori i liberali hoće, kako se kaže, da operu kožu a da je ne ture u vodu.

Reformizam u Evropi znači na djelu odricanje od marksizma i zamjenjivanje marksizma buržoaskom »socijalnom politikom«. Kod nas reformizam likvidatora znači ne samo to, nego osim toga još i razbijanje marksističke organizacije i odricanje od demokratskih zadataka radničke klase, njihovo zamjenjivanje liberalnom radničkom politikom.

»Pravda Truda« br. 12,
12. septembra 1913.
Potpis: V. I.

(Preveo ZVONKO TKALEC)

V. I. Lenjin

KARL MARX

Karl Marx se rodio 5. maja 1818. u gradu Trieru (Rajnska Pruska). Njegov otac bio je advokat, Jevrejin koji je 1824. primio protestantstvo. Porodica je bila imućna, kulturna, ali ne revolucionarna. Završivši gimnaziju u Trieru, Marx je stupio na univerzitet, prvo u Bonnu, zatim u Berlinu, studirao pravne nauke, a najviše istoriju i filozofiju. Studije je završio 1841. doktorskom disertacijom o Epikurovoj filozofiji. Po svojim pogledima Marx je tada još bio hegelovac-idealist. U Berlinu je pripadao krugu »lijevih hegelovaca« (Bruno Bauer i dr.), koji su nastojali da iz Hegelove filozofije izvlače ateističke i revolucionarne zaključke.

Po završetku univerziteta Marx se preselio u Bonn, nadajući se da će postati profesor. Ali reakcionarna politika vlade, koja je 1832. lišila katedre Ludwiga Feuerbacha i 1836. ponovo odbila da ga pusti na univerzitet, a 1841. mladom profesoru Brunu Baueru oduzela pravo da predaje u Bonnu, primorala je Marxa da se odrekne naučne karijere. Razvitak pogleda lijevih hegelovaca u Njemačkoj napredovao je u to vrijeme vrlo brzo. Ludwig Feuerbach počinje, osobito od 1836. godine, da kritikuje teologiju i skreće k materijalizmu, koji kod njega potpuno pobjeđuje 1841. godine (»Suština kršćanstva«); godine 1843. izašli su njegovi »Principi filozofije budućnosti«. »Čovjek treba da je sam doživio oslobodilačko djelovanje tih knjiga« — pisao je kasnije Engels o tim Feuerbachovim djelima. »Svi smo mi« (tj. lijevi hegelovci i Marx među njima) »postali u jedan tren fojerbahovci.« U to vrijeme su rajnski radikalni buržuji, koji su imali dodirnih tačaka s lijevim hegelovcima, osnovali u Kölnu opozicioni list: »Rajn-

ske novine« (počele su da izlaze 1. januara 1842). Marx i Bruno Bauer bili su pozvani da budu glavni saradnici, a u oktobru 1842. Marx je postao glavni urednik i preselio se iz Bonna u Köln. Revolucionarnodemokratski pravac lista pod Marxovim uredništvom postao je sve određeniji, i vlada je najprije podvrgla list dvostrukoj i trostrukoj cenzuri, a zatim je odlučila da ga sasvim zabrani 1. januara 1843. Marx je do tog roka morao sasvim da napusti uredništvo, ali njegov odlazak ipak nije spasio list, i ovaj je bio zabranjen u martu 1843. Među najznačajnijim Marxovim člancima u »Rajnskim novinama« Engels ističe, osim niže navedenih (vidi *Literaturu*[1]), još i članak o položaju seljaka-vinogradara u dolini Mosele. Žurnalistički rad pokazao je Marxu da ne poznaje dovoljno političku ekonomiju, i on je počeo da je usrdno izučava.

Godine 1843. Marx se oženio u Kreuznachu sa Jenny von Westphalen, prijateljicom iz djetinjstva, s kojom je bio vjeren još kao student. Jenny je pripadala pruskoj reakcionarnoj plemićkoj porodici. Njen stariji brat bio je ministar unutrašnjih poslova u Pruskoj u jednom od najreakcionarnijih perioda, 1850—1858. U jesen 1843. Marx je došao u Pariz da izdaje u inostranstvu, zajedno s Arnoldom Rugeom (1802—1880; lijevi hegelovac, 1825—1830. u zatvoru, poslije 1848. emigrant, poslije 1866—1870. bismarkovac), radikalni časopis. Izašla je samo prva sveska tog časopisa »Njemačko-francuski ljetopisi«. Prestao je da izlazi zbog teškoća tajnog rasturanja u Njemačkoj i zbog neslaganja s Rugeom. U svojim člancima u tom časopisu Marx istupa već kao revolucionar koji propovijeda »bespoštednu kritiku svega postojećeg« i naročito »kritiku oružja«, koji apelira na *mase* i na *proletarijat*.

U septembru 1844. u Pariz je došao na nekoliko dana Friedrich Engels, koji otada postaje najbliži Marxov prijatelj. Njih dvojica su najživlje učestvovali u tadašnjem uzavrelom životu pariskih revolucionarnih grupa (naročito značenje imalo je učenje Proudhona, s kojim se Marx odlučno razračunao u svojoj »Bijedi filozofije«, 1847) i izradili su, oštro se boreći protiv raznih učenja sitnoburžoaskog socijalizma, teoriju i

---

[1] Lenjin upućuje na *Literaturu* koju je dodao na kraju članka. U ovom izdanju *Literatura* je izostavljena. *Prev.*

taktiku revolucionarnog *proleterskog socijalizma* ili komunizma (marksizma). Vidi Marxova djela tog perioda, 1844—1848, niže: *Literatura.* God. 1845. Marx je na traženje pruske vlade, kao opasan revolucionar, protjeran iz Pariza. Prešao je u Bruxelles. U proljeće 1847. Marx i Engels pristupili su tajnom propagandističkom društvu: »Savezu komunista«, uzeli vidnog učešća na II kongresu toga saveza (novembar 1847. u Londonu) i, po njegovu nalogu, napisali čuveni »Manifest Komunističke partije« koji je izašao u februaru 1848. U tom djelu je s genijalnom jasnoćom i reljefnošću ocrtan novi pogled na svijet, dosljedni materijalizam koji obuhvaća i oblast socijalnog života, dijalektika, kao najsvestranije i najdublje učenje o razvitku, teorija klasne borbe i svjetskoistorijske revolucionarne uloge proletarijata, tvorca novog, komunističkog društva.

Kad je izbila februarska revolucija 1848. godine, Marx je bio protjeran iz Belgije. Ponovo je došao u Pariz, a odande, poslije martovske revolucije, u Njemačku, i to u Köln. Tu su izlazile od 1. juna 1848. do 19. maja 1849. »Nove rajnske novine«; njihov glavni urednik bio je Marx. Novu teoriju sjajno je potvrdio tok revolucionarnih događaja 1848—1849, kao što su je poslije potvrđivali svi proleterski i demokratski pokreti svih zemalja svijeta. Pobjedonosna kontrarevolucija najprije je Marxa izvela pred sud (oslobođen 9. februara 1849), a zatim protjerala iz Njemačke (16. maja 1849). Marx je prvo došao u Pariz, bio i otud protjeran poslije demonstracija od 13. juna 1849. pa je otišao u London, gdje je živio sve do smrti.

Uslovi emigrantskog života, koje je veoma očigledno pokazala Marxova prepiska s Engelsom (izdana 1913. godine), bili su krajnje teški. Neimaština je direktno gušila Marxa i njegovu porodicu; da nije bilo Engelsove stalne samoprijegorne finansijske pomoći, Marx ne samo što ne bi mogao da dovrši »Kapital« nego bi neminovno propao pod teretom bijede. Osim toga, preovlađujuće doktrine i struje sitnoburžoaskog i uopće neproleterskog socijalizma stalno su primoravale Marxa da vodi bespoštednu borbu, ponekad da odbija najbješnje i najgrublje lične napade (»Herr Vogt«). Kloneći se emigrantskih krugova, Marx je u nizu istorijskih radova (vidi *Literaturu)* razrađivao svoju materijalističku teoriju,

posvećujući snage uglavnom izučavanju političke ekonomije. Tu nauku je Marx revolucionirao (vidi niže: Marxovo *učenje)* u svojim djelima »Prilog kritici političke ekonomije« (1859) i »Kapital« (tom I, 1867).

Period oživljavanja demokratskih pokreta kraja pedesetih i šezdesetih godina ponovo je pozvao Marxa na praktičnu djelatnost. Godine 1864. (28. septembra) osnovana je u Londonu čuvena I Internacionala, »Međunarodno radničko udruženje«. Marx je bio duša tog društva, autor njegove prve »Adrese« i mase rezolucija, deklaracija i manifesta. Ujedinjavajući radnički pokret raznih zemalja, trudeći se da usmjeri na put zajedničke djelatnosti različite forme neproleterskog, prijemarksovskog socijalizma (Mazzini, Proudhon, Bakunjin, engleski liberalni tredjunionizam, lasalovska kolebanja udesno u Njemačkoj itd.), boreći se protiv teorija svih tih sekta i školica, Marx je iskivao jedinstvenu taktiku proleterske borbe radničke klase u različitim zemljama. Poslije pada Pariske komune (1871), koju je Marx ocijenio tako duboko, tačno, sjajno i *aktivno*, revolucionarno (»Građanski rat u Francuskoj«, 1871), i poslije rascjepa Internacionale koji su izvršili bakunjinovci, dalji opstanak Internacionale u Evropi postao je nemoguć. Marx je poslije kongresa u Haagu (1872) dobio odobrenje da se sjedište Generalnog vijeća Internacionale prenese u New York. Prva internacionala završila je svoju istorijsku ulogu, ustupivši mjesto periodu neizmjerno jačeg rastenja radničkog pokreta u svim zemljama svijeta, naime periodu njegovog rastenja *u širinu*, stvaranja *masovnih* socijalističkih radničkih partija na bazi pojedinih nacionalnih država.

Intenzivan rad u Internacionali i još intenzivniji teoretski studij definitivno su potkopali Marxovo zdravlje. On je nastavljao svoje prerađivanje političke ekonomije i dovršavanje *»Kapitala«*, prikupljajući masu novih materijala i učeći niz jezika (npr. ruski), ali mu bolest nije dopustila da dovrši *»Kapital«*.

2. decembra 1881. umrla mu je žena. 14. marta 1883. Marx je tiho usnuo zanavijek u svom naslonjaču. Sahranjen je, zajedno sa svojom ženom, na groblju Highgate u Londonu. Od Marxove djece nekoliko je umrlo u djetinjoj dobi u Londonu kad se porodica jako zlopatila. Tri kćeri bile su udate

za socijaliste u Engleskoj i Francuskoj: Eleanor Aveling, Laura Lafargue i Jenny Longuet. Sin posljednje je član francuske socijalističke partije.

MARXOVO UČENJE

Marksizam je sistem Marxovih pogleda i Marxova učenja. Marx je bio nastavljač i genijalni dovršivač triju glavnih idejnih struja XIX vijeka, koje pripadaju trima najnaprednijim zemljama čovječanstva: klasične njemačke filozofije, klasične engleske političke ekonomije i francuskog socijalizma u vezi s francuskim revolucionarnim učenjem uopće. Čak od protivnika priznavana izvanredna dosljednost i cjelovitost Marxovih pogleda, koji u svojoj cjelokupnosti daju savremeni materijalizam i savremeni naučni socijalizam kao teoriju i program radničkog pokreta svih civiliziranih zemalja svijeta, primorava nas da prije izlaganja glavnog sadržaja marksizma, naime Marxovog ekonomskog učenja, damo kratak pregled njegova pogleda na svijet uopće.

Filozofski materijalizam

Marx je od 1844—1845, kad su se formirali njegovi pogledi, bio materijalist, posebno pristalica L. Feuerbacha, gledajući i kasnije njegove slabe strane isključivo u nedovoljnoj dosljednosti i svestranosti njegova materijalizma. Svjetsko-istorijsko, »epohalno« značenje Feuerbacha Marx je vidio upravo u odlučnom raskidu s Hegelovim idealizmom i u proklamiranju materijalizma, koji je još »u XVIII vijeku, osobito u Francuskoj, bio borba ne samo protiv postojećih političkih institucija, kao i protiv... religije i teologije, nego i... protiv svake metafizike« (u smislu »pijane spekulacije« za razliku od »trezvene filozofije«) (»Sveta porodica« u »Književnom nasljeđu«).

»Za Hegela je — pisao je Marx — proces mišljenja, koji on pod imenom ideje čak pretvara u samostalan subjekt, demijurg (tvorac, stvaralac) stvarnoga... Kod mene, obrnuto,

idejno nije ništa drugo do materijalno, prenijeto u čovjekovu glavu i preobraženo u njoj.« (»Kapital«, I, pogovor drugom izdanju.)

U punom skladu s ovom Marxovom materijalističkom filozofijom i izlažući nju, pisao je Fr. Engels u »Anti-Dühringu« (*vidi*): — Marx se upoznao s tim djelom u rukopisu —

»Jedinstvo svijeta sastoji se ne u njegovu biću nego u njegovoj materijalnosti, a ta je dokazana... dugim i teškim razvitkom filozofije i prirodne nauke... Kretanje je način postojanja materije. Nigdje i nikad nije bilo niti može biti materije bez kretanja, kretanja bez materije... Ako se postavi pitanje... šta su mišljenje i svijest, odakle potječu, vidjećemo da su to proizvodi čovjekova mozga i da je sam čovjek proizvod prirode koji se razvio u svojoj prirodnoj okolini i zajedno s njom. Zbog toga se samo po sebi razumije da proizvodi čovjekova mozga, koji su u posljednjoj istanci također proizvodi prirode, ne protivrječe ostaloj vezi prirode nego joj odgovaraju.« »Hegel je bio idealist, tj. za njega misli naše glave nisu bile odrazi (Abbilder, slike, ponekad Engels govori o »otiscima«), više ili manje apstraktni, realnih stvari i procesa, nego su, obrnuto, stvari i njihov razvitak bili za Hegela ostvarene slike ideje koja je negdje postojala već prije svijeta.«

U spisu »Ludwig Feuerbach«, u kome Fr. Engels izlaže svoje i Marxove poglede na Feuerbachovu filozofiju i koji je dao u štampu pošto je prethodno pročitao stari svoj i Marxov rukopis iz 1844—1845. o pitanju Hegela, Feuerbacha i matematerijalističkog shvaćanja istorije, Engels piše:

»Veliko osnovno pitanje svake, a specijalno novije filozofije jeste pitanje o odnosu mišljenja prema biću... duha prema prirodi... šta čemu prethodi: duh prirodi ili priroda duhu? ...Filozofi su se podijelili na dva velika tabora prema tome kako su odgovarali na ovo pitanje. Oni koji su tvrdili da je duh postojao prije prirode i koji su, dakle, ovako ili onako priznavali stvaranje svijeta... obrazovali su tabor idealizma. A oni koji su za osnovni princip držali prirodu, priključili su se različitim školama materijalizma.«

Svaka druga upotreba pojmova (filozofskog) idealizma i materijalizma dovodi samo do zbrke. Marx je odlučno odbacivao ne samo idealizam, koji je uvijek ovako ili onako povezan s religijom, nego i rasprostranjeno, osobito u naše dane, gledište Humea i Kanta, agnosticizam, kriticizam, pozitivizam u različitim oblicima, smatrajući takvu filozofiju »reakcio-

narnim« ustupkom idealizmu i u najboljem slučaju »stidljivim načinom da se materijalizam iza leđa akceptira, a pred svijetom negira«. Vidi o tom pitanju, osim spomenutih spisa Engelsa i Marxa, pismo ovog posljednjeg Engelsu od 12. decembra 1866, u kome Marx, ističući »materijalističkije« (nego obično) istupanje poznatog prirodnjaka T. Huxleya i njegovo priznanje da, ukoliko »stvarno posmatramo i mislimo, ne možemo nikad izaći iz materijalizma«, prekorava ovog zbog »otvorenih vratašca« za agnosticizam, hjumizam. Posebno treba istaći Marxov pogled na odnos slobode i nužnosti: »nužnost je slijepa dok nije spoznana. Sloboda je uviđanje nužnosti« (Engels u »Anti-Dühringu) = priznanje objektivne zakonitosti prirode i dijalektičkog pretvaranja nužnosti u slobodu (uporedo s pretvaranjem nespoznane, ali spoznatljive »stvari po sebi« u »stvar za nas«, »suštine stvari« u »pojavu«). Osnovni nedostatak »starog«, a u tom broju i Feuerbachovog (a pogotovo »vulgarnog«, Büchner-Vogt-Moleschottovog) materijalizma smatrali su Marx i Engels (1) to što je taj materijalizam bio »pretežno mehanički« i nije vodio računa o najnovijem razvoju kemije i biologije (a u naše dane trebalo bi još dodati: elektronske teorije); (2) to što je stari materijalizam bio neistorijski, nedijalektički (metafizički u smislu antidijalektike), nije dosljedno i svestrano provodio gledište razvitka; (3) to što je »suštinu čovjeka« shvaćao apstraktno, a ne kao »ukupnost« (određenih konkretnoistorijskih) »svih društvenih odnosa«, i zato je samo »tumačio« svijet, dok se radi o njegovu »mijenjanju«, tj. nije shvatio značenje »revolucionarne praktične djelatnosti«.

DIJALEKTIKA

Hegelovu dijalektiku, kao najsvestranije, sadržajem najbogatije i najdublje učenje o razvitku, Marx i Engels smatrali su najvećom tekovinom klasične njemačke filozofije. Svaku drugu formulaciju principa razvitka, evolucije, smatrali su jednostranom, sadržajem siromašnom formulacijom koja unakazuje i sakati stvarni tok razvitka (često sa skokovima, katastrofama, revolucijama) u prirodi i u društvu.

»Marx i ja bili smo gotovo jedini koji smo sebi postavili zadatak da spasimo« (iz poraza idealizma, uključujući tu i

hegelovstvo) »svjesnu dijalektiku i prenesemo je u materijalističko shvaćanje prirode i istorije. Priroda je potvrda dijalektike, a modernoj prirodnoj nauci moramo priznati da je za tu potvrdu dobavila neobično bogat materijal« (pisano prije otkrića radijuma, elektrona, pretvaranja elemenata itd.!) »koji se svakodnevno nagomilava, i time dokazala da stvari u prirodi stoje u posljednjoj instanci dijalektički, a ne metafizički.«

»Velika osnovna misao — piše Engels — da svijet ne treba shvatiti kao kompleks gotovih predmeta nego kao kompleks procesa u kome se prividno stabilni predmeti, baš kao i njihove mislene slike u našoj glavi, pojmovi, nalaze u neprekidnom mijenjanju, čas nastaju čas nestaju, — i ova velika osnovna misao je od Hegelova vremena toliko ušla u običnu svijest da će je u njenoj općoj formi jedva ko početi da osporava. Ali jedna je stvar priznavati je na riječima, a druga je stvar primjenjivati je u svakom pojedinom slučaju i u svakoj oblasti istraživanja.« »Za dijalektičku filozofiju ne postoji ništa definitivno, apsolutno, sveto. Na svemu i u svemu ona vidi žig neizbježne propasti, i ništa ne može da se održi pred njom osim neprekidnog procesa nastajanja i nestajanja, beskonačnog ulaženja od nižeg ka višem. Ona je samo prost odraz toga procesa u mislećem mozgu.«

Na taj način je dijalektika, po Marxu, »nauka o općim zakonima kretanja kako vanjskog svijeta tako i ljudskog mišljenja«.

Ovu, revolucionarnu, stranu Hegelove filozofije usvojio je i razvio Marx. Dijalektičkom materijalizmu »nije više potrebna nikakva filozofija koja stoji iznad drugih nauka«. Od pređašnje filozofije ostaje »učenje o mišljenju i njegovim zakonima — formalna logika i dijalektika«. A dijalektika, kako je shvaća Marx, a i po Hegelu, sadrži ono što se danas zove teorija spoznaje, gnoseologija, koja tako isto mora svoj predmet posmatrati istorijski, proučavajući i uopćavajući postanak i razvitak spoznaje, prelaz od *ne*znanja ka spoznaji.

U naše vrijeme ideja razvitka, evolucije, ušla je gotovo potpuno u društvenu svijest, ali drugim putevima, ne kroz Hegelovu filozofiju. Ali ova ideja u formulaciji koju su dali Marx i Engels, oslanjajući se na Hegela, kudikamo je svestranija, kudikamo bogatija sadržajem nego obična ideja evolucije. Razvitak koji kao da ponavlja već pređene stupnjeve, ali ih ponavlja drukčije, na višoj bazi (»negacija negacije«), razvitak tako reći u spirali, a ne u pravoj liniji; — razvitak sa skokovima, katastrofama, revolucijama; — »prekidi po-

stepenosti«; pretvaranje kvantiteta u kvalitet; — unutrašnji impulsi k razvitku što ih daje protivrječnost, sukob različitih sila i tendencija koje djeluju na dato tijelo ili u granicama date pojave ili unutar datog društva; — uzajamna zavisnost i najtješnja, neraskidiva veza *svih* strana svake pojave (pri čemu istorija otkriva sve nove i nove strane), veza koja daje jedinstven, zakonit svjetski proces kretanja — to su neke crte dijalektike kao sadržajnijeg (od običnog) učenja o razvitku. (Upor. Marxovo pismo Engelsu od 8. januara 1868. s ismijavanjem Steinovih »drvenih trihotomija«, koje je apsurdno brkati s materijalističkom dijalektikom.)

Materijalističko shvatanje istorije

Svijest o nedosljednosti, nedovršenosti, jednostranosti starog materijalizma dovela je Marxa do uvjerenja da je potrebno »uskladiti nauku o društvu s materijalističkom osnovom i rekonstruirati je na toj osnovi«. Dok materijalizam uopće objašnjava svijest iz bića, a ne obrnuto, on u primjeni na društveni život čovječanstva zahtijeva da se *društvena* svijest objasni iz *društvenog* bića.

> »Tehnologija — kaže Marx (»Kapital«, I) — otkriva aktivan odnos čovjeka prema prirodi, neposredan proces produkcije njegova života, a time i njegovih društvenih uslova života i duhovnih predstava koje proistječu iz njih.«

Cjelovitu formulaciju osnovnih principa materijalizma proširenog na ljudsko društvo i njegovu istoriju Marx je dao u predgovoru djela »Prilog kritici političke ekonomije« u ovim riječima:

> »U društvenoj produkciji svoga života ljudi ulaze u određene, nužne, od njihove volje nezavisne odnose, produkcijske odnose, koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih produktivnih snaga.
>
> Ukupnost ovih produkcijskih odnosa sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu bazu na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određene forme društvene svijesti. Način produkcije materijalnog života uvjetuje socijalni, politički i duhovni proces života uopće. Ne određuje svijest ljudi njihovo biće, nego, obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svijest. Na izvjesnom stupnju

svoga razvitka materijalne produktivne snage društva dolaze u protivrječnost s postojećim produkcijskim odnosima ili — što je samo pravni izraz za to — s odnosima vlasništva unutar kojih su se dotada kretale. Od formi koje su pomagale razvitak produktivnosti snaga ti odnosi se pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa epoha socijalne revolucije. S mijenjanjem ekonomske osnove vrši se brže ili sporije prevrat u čitavoj ogromnoj nadgradnji. Pri posmatranju takvih prevrata potrebno je uvijek razlikovati materijalni prevrat u ekonomskim uslovima proizvodnje, koji se može konstatirati s tačnošću svojstvenoj proizvodnoj nauci, od pravnih, političkih, religioznih, umjetničkih ili filozofskih, ukratko: od ideoloških formi u kojima ljudi postaju svjesni toga konflikta i rješavaju ga borbom.

Kao što se o pojedinom čovjeku ne može suditi na osnovu toga što on sam o sebi misli, tako se ne može suditi ni o takvoj epohi prevrata iz njene svijesti. Naprotiv, tu svijest treba objasniti iz protivrječnosti materijalnog života, iz postojećeg konflikta između društvenih produktivnih snaga i produkcijskih odnosa«... »U općim crtama, azijski, antički, feudalni i savremeni, buržoaski način proizvodnje mogu se označiti kao progresivne epohe ekonomske društvene formacije.« (Upor. kratku Marxovu formulaciju u njegovom pismu Engelsu od 7. jula 1866: »Naša teorija da sredstva za proizvodnju određuju organizaciju rada«.)

Otkriće materijalističkog shvaćanja istorije, ili, tačnije, dosljedno produženje, proširenje materijalizma na oblast društvenih pojava, uklonilo je dva glavna nedostatka pređašnjih istorijskih teorija. Prvo, ove su u najboljem slučaju posmatrale samo idejne motive istorijske aktivnosti ljudi, ne istražujući ono što te motive izaziva, ne opažajući objektivnu zakonitost u razvitku sistema društvenih odnosa, ne videći korijene tih odnosa u stupnju razvitka materijalne proizvodnje; drugo, pređašnje teorije nisu obuhvaćale upravo akcije *masa* stanovništva, dok je istorijski materijalizam prvi dao mogućnost da se s egzaktnošću prirodnih nauka istražuju društveni uslovi života masa i promjene tih uslova. Prijemarksova »sociologija« i istoriografija su u *najboljem* slučaju davale gomilu sirovih činjenica, fragmentarno sakupljenih, i prikaz pojedinih strana istorijskog procesa. Marksizam je pokazao put ka sveobuhvatnom, svestranom proučavanju procesa nastajanja, razvitka i propadanja društveno-ekonomskih formacija, promatrajući *ukupnost* svih protivrječnih tendencija, svodeći ih na tačno određene uslove

života i proizvodnje različitih *klasa društva*, odstranjujući subjektivizam i proizvoljnost u izboru pojedinih »vladajućih« ideja ili u njihovu tumačenju, otkrivajući *korijene* bezizimno svih ideja i svih različitih tendencija u stanju materijalnih produktivnih snaga. Ljudi sami prave svoju istoriju, ali šta određuje motive ljudi i naročito masâ ljudi, šta izaziva sukobe protivrječnih ideja i težnji, kakva je ukupnost svih tih sukoba čitave mase ljudskih društava, kakvi su objektivni uslovi proizvodnje materijalnog života koji stvaraju bazu čitave istorijske aktivnosti ljudi, kakav je zakon razvitka tih uslova, — na sve to skrenuo je pažnju Marx i pokazao put k naučnom izučavanju istorije kao jedinstvenog, u svoj svojoj ogromnoj raznostranosti i protivrječnosti zakonitog, procesa.

Klasna borba

Da se težnje jednih članova datog društva kose s težnjama drugih, da je društveni život pun protivrječnosti, da nam istorija pokazuje borbu među narodima i društvima, a tako isto i unutar njih, a osim toga još i smjenjivanje perioda revolucije i reakcije, mira i rata, stagnacije i brzog progresa ili depresije, te činjenice su općepoznate. Marksizam je dao nit vodilju koja omogućava da se otkrije zakonitost u tom prividnom labirintu i kaosu, naime: teoriju klasne borbe. Samo izučavanje ukupnosti težnji svih članova datog društva ili grupe društava može da dovede do naučnog utvrđivanja rezultata tih težnji. A izvor protivrječnih težnji leži u razlici položaja i uslova života onih *klasa* na koje se raspada svako društvo.

»Istorija svih dosadašnjih društava — piše Marx u »Komunističkom manifestu« (osim istorije prvobitne zajednice — dodaje Engels) — bila je istorija klasnih borbi. Slobodan čovjek i rob, patricij i plebejac, barun i kmet, cehovski majstor i kalfa, ukratko, ugnjetač i ugnjeteni stajali su jedan prema drugome u stalnoj suprotnosti, vodili su neprekidnu, čas prikrivenu, čas otvorenu borbu, koja se uvijek svršavala revolucionarnim preobražajem cijelog društva ili zajedničkom propašću klasa koje su se borile... Savremeno buržoasko društvo, koje je izašlo iz propasti feudalnog društva, nije ukinulo klasne suprotnosti. Ono je samo stavilo nove klase, nove uslove ugnjetavanja i nove oblike borbe na mjesto sta-

rih. Ali naša epoha, epoha buržoazije, odlikuje se time što je uprostila klasne suprotnosti. Čitavo društvo se sve više cijepa na dva velika neprijateljska tabora, na dvije velike klase koje stoje direktno jedna prema drugoj — buržoaziju i proletarijat.«

Od vremena Velike francuske revolucije evropska istorija je s naročitom očiglednošću otkrivala u nizu zemalja ovu stvarnu podlogu događaja, klasnu borbu. I već je epoha restauracije u Francuskoj izdigla niz istoričara (Thierry, Guizot, Mignet, Thiers) koji, uopćavajući ono što se događalo, nisu mogli da ne smatraju klasnu borbu ključem za razumijevanje cijele francuske istorije. A najnovija epoha, epoha potpune pobjede buržoazije, predstavničkih ustanova, širokog (ako ne općeg) prava glasa, jeftine dnevne štampe koja ide u mase itd., epoha snažnih i sve širih radničkih saveza i saveza poduzetnika itd., pokazala je još očiglednije (iako ponekad u vrlo jednostranoj, »mirnoj«, »ustavnoj« formi) klasnu borbu kao motor događaja. Sljedeće mjesto iz Marxovog »Komunističkog manifesta« pokazaće nam kakve je zahtjeve za objektivnom analizom položaja svake klase u savremenom društvu, u vezi s analizom uslova razvitka svake klase, postavljao Marx društvenoj nauci:

> »Od svih klasa koje danas stoje nasuprot buržoaziji samo je proletarijat stvarno revolucionarna klasa. Ostale klase propadaju s razvitkom krupne industrije; proletarijat je njen vlastiti proizvod. Srednji staleži: sitni industrijalac, sitni trgovac, zanatlija, seljak — svi se oni bore protiv buržoazije zato da bi kao srednji staleži osigurali svoju egzistenciju od propasti. Oni, dakle, nisu revolucionarni, nego konzervativni. Šta više, oni su reakcionarni, oni nastoje da točak istorije okrenu nazad. Ako su revolucionarni, onda su to s obzirom na očekivani prelaz u redove proletarijata, onda oni brane ne svoje sadašnje nego svoje buduće interese, onda napuštaju svoje vlastito stanovište da bi stali na stanovište proletarijata.«

U nizu istorijskih spisa Marx je dao sjajne i duboke primjere materijalističke istoriografije, analize položaja *svake* pojedine klase i ponekad različitih grupa ili slojeva unutar klase, pokazujući očigledno zašto i kako je »svaka klasna borba politička borba«. Odlomak koji smo citirali ilustrira kakvu složenu mrežu društvenih odnosa i *prelaznih* stepena

od jedne klase k drugoj, od prošlosti k budućnosti, analizira Marx radi uzimanja u obzir cijele rezultante istorijskog razvitka.

Najdublja, najsvestranija i najdetaljnija potvrda i primjena Marxove teorije je Marxovo ekonomsko učenje.

MARXOVO EKONOMSKO UČENJE

»Krajnji cilj ovog djela — kaže Marx u predgovoru »Kapitalu« — jeste da otkrije ekonomski zakon kretanja modernog društva«, tj. kapitalističkog, buržoaskog društva. Istraživanje produkcijskih odnosa datog, istorijski određenog društva u njihovom nastajanju, razvijanju i propadanju — to je sadržaj Marxovog ekonomskog učenja. U kapitalističkom društvu vlada proizvodnja *robâ*, i zato Marxova analiza počinje analizom robe.

Vrijednost

Roba je, prvo, predmet koji zadovoljava neku potrebu čovjeka; drugo, predmet koji se razmjenjuje za drugi predmet. Korisnost predmeta čini predmet *upotrebnom vrijednošću*. Prometna vrijednosti (ili prosto vrijednost) jest prije svega odnos, proporcija kod razmjene izvjesnog broja upotrebnih vrijednosti jedne vrste za izvjestan broj upotrebnih vrijednosti druge vrste. Svakidašnje iskustvo pokazuje nam da milioni i milijarde takvih razmjena stalno izjednačuju sve i svakojake, najrazličitije i među sobom neuporedive upotrebne vrijednosti. Pa što je zajedničko tim različitim predmetima koji se stalno među sobom izjednačuju u određenom sistemu društvenih odnosa? Zajedničko im je to što su *proizvodi rada*. Razmjenjujući proizvode, ljudi izjednačuju najrazličitije vrste rada. Proizvodnja robe je sistem društvenih odnosa u kojem pojedini proizvođači stvaraju raznovrsne proizvode (društvena podjela rada), a svi ti proizvodi izjednačuju se među sobom kod razmjene. Prema tome, ono zajedničko u svim robama nije konkretan rad određene grane proizvodnje, nije rad jedne vrste, nego *apstraktan* ljudski rad, ljudski rad uopće. Čitava radna snaga društva predstavljena u zbroju vrijednosti svih roba jest jedna i ista

ljudska radna snaga: to dokazuju milijarde akata razmjene. I, prema tome, svaka pojedina roba predstavlja samo izvjestan dio *društveno potrebnog* radnog vremena. Veličinu vrijednosti određuje količina društveno potrebnog rada ili radno vrijeme koje je društveno potrebno da se proizvede data roba, data upotrebna vrijednost.

»Izjednačujući u razmjeni svoje raznovrsne proizvode kao vrijednosti, oni (ljudi) izjednačuju svoje različne radove kao ljudski rad. Oni to ne znaju, ali oni to čine.«

Vrijednost je odnos između dvije osobe — kako je rekao jedan stari ekonomist; trebalo bi samo dodati: odnos prikriven materijalnom ljuskom. Samo s gledišta sistema društvenih produkcijskih odnosa jedne određene istorijske formacije društva, i to odnosa koji se manifestiraju u masovnoj, milijardu puta ponavljanoj pojavi razmjene, može se shvatiti šta je vrijednost.

»Kao vrijednosti sve su robe samo određene količine sčvrsnutog radnog vremena.«

Pronaanaliziravši detaljno dvojaki karakter rada otjelovljenog u robama, Marx prelazi na analizu *oblika vrijednosti i novca*. Glavni Marxov zadatak je pri tome izučavanje *postanka* novčanog oblika vrijednosti, izučavanje *istorijskog procesa* razvijanja razmjene počinjući s pojedinačnim, slučajnim njenim aktima (»prost, pojedinačan ili slučajan oblik vrijednosti«: data količina jedne robe razmjenjuje se za datu količinu druge robe) pa sve do općeg oblika vrijednosti, kad se niz različnih roba razmjenjuje za jednu i istu određenu robu, i do novčanog oblika vrijednosti, kad je ta određena roba, kad je taj opći ekvivalent — zlato. Kao najviši proizvod razvitka razmjene i robne proizvodnje, novac zamagljuje, prikriva društveni karakter privatnih radova, društvenu vezu među pojedinačnim proizvođačima koje ujedinjava tržište. Marx podvrgava izvanredno detaljnoj analizi različite funkcije novca, pri čemu je i ovdje (kao uopće u prvim glavama »Kapitala«) osobito važno da se istakne da apstraktna i ponekad naoko čisto deduktivna forma izlaganja u stvari reproducira gigantski činjenični materijal iz istorije razvitka razmjene i robne proizvodnje.

»Novac... pretpostavlja izvjesnu visinu robne razmjene. Posebni oblici novca — puki robni ekvivalent, ili prometno

sredstvo, ili platežno sredstvo, blago i svjetski novac — ukazuju, prema različitom opsegu i relativnoj pretežnosti jedne ili druge funkcije, na vrlo različite stupnjeve društvenog procesa proizvodnje (»Kapital«, I).

Višak vrijednosti

Na određenom stupnju razvitka robne proizvodnje novac se pretvara u kapital. Formula robne cirkulacije bila je: R (roba) — N (novac) — R (roba), tj. prodaja jedne robe radi kupovine druge robe. Opća formula kapitala je, obrnuto, N—R—N, tj. kupovina radi prodaje (s profitom). Viškom vrijednosti Marx zove ovaj porast prvobitne vrijednosti novca puštenog u promet. Činjenica tog »narastanja« novca u kapitalističkom prometu je općepoznata. Upravo to »narastanje« pretvara novac u kapital kao poseban, istorijski određen, društveni produkcijski odnos. Višak vrijednosti ne može da nastane iz robnog prometa, jer ovaj zna samo za razmjenu ekvivalenta, on ne može da nastane ni iz dodatka na cijenu, jer bi se uzajamni gubici i dobici kupaca i prodavaca izjednačili, a radi se upravo o masovnoj, prosječnoj društvenoj pojavi a ne o individualnoj. Da bi dobio višak vrijednosti, »vlasnik novca mora na tržištu da pronađe robu čija bi upotrebna vrijednost imala originalno svojstvo da bude izvor vrijednosti«, takvu robu čiji bi proces upotrebe u isto vrijeme bio i proces stvaranja vrijednosti. Takva roba postoji. To je čovjekova radna snaga. Njena upotreba je rad, a rad stvara vrijednost. Vlasnik novca kupuje radnu snagu po njenoj vrijednosti, a ova se, kao i vrijednost svake druge robe, određuje društveno potrebnim radnim vremenom koje je potrebno za njenu proizvodnju (tj. vrijednošću izdržavanja radnika i njegove porodice). Kupivši radnu snagu, vlasnik novca ima pravo da je upotrebljava, tj. da je prinuđuje da radi cijeli dan, recimo 12 sati. Međutim, radnik za 6 sati (»neophodno« radno vrijeme) stvara proizvod kojim se nadoknađuje njegovo izdržavanje, a za ostalih 6 sati (»višak« radnog vremena) stvara kapitalistu neplaćen »višak« proizvoda ili višak vrijednosti. Prema tome, u kapitalu, s gledišta procesa proizvodnje, potrebno je razlikovati dva kapitala: postojani kapital, koji se izdaje za sredstva za proizvodnju (mašine, sredstva za rad, sirovine itd.) — čija vrijednost (cijela ili u dijelo-

vima) bez promjene prelazi na gotov proizvod — i promjenljivi kapital, koji se izdaje na radnu snagu. Vrijednost tog kapitala ne ostaje nepromijenjena nego narasta u procesu rada stvarajući višak vrijednosti. Stoga za izražavanje stepena eksploatacije radne snage od strane kapitala treba porediti višak vrijednosti ne s čitavim kapitalom, nego samo s promjenljivim kapitalom. Stopa viška vrijednosti, kako Marx zove taj odnos, biće, dakle, u našem primjeru $\frac{6}{6}$, tj. 100%.

Istorijska pretpostavka postanka kapitala je, prvo, akumulacija izvjesne novčane sume u rukama pojedinih osoba pri relativno visokom nivou razvitka robne proizvodnje uopće i, drugo, postojanje u dvojakom smislu »slobodnog« radnika, slobodnog od bilo kakvih sputavanja ili ograničenja prodaje radne snage i slobodnog od zemlje i uopće od sredstava za proizvodnju, radnika bez gospodara, radnika-»proletera« koji nema od čega da živi osim od prodaje svoje radne snage.

Višak vrijednosti može se povećati na dva osnovna načina: produženjem radnog dana (»apsolutni višak vrijednosti«) i skraćenjem potrebnog radnog dana (»relativni višak vrijednosti«). Analizirajući prvi način, Marx razvija grandioznu sliku borbe radničke klase za skraćenje radnog dana i intervencije državne vlasti za produženje radnog dana (XIV—XVII vijek) i za njegovo skraćenje (fabričko zakonodavstvo XIX vijeka). Poslije izlaska »Kapitala« istorija radničkog pokreta svih civiliziranih zemalja svijeta dala je hiljade i hiljade novih činjenica koje ilustriraju tu sliku.

Analizirajući proizvodnju relativnog viška vrijednosti, Marx istražuje tri osnovna istorijska stadija povećanja produktivnosti rada od strane kapitalizma: 1) prostu kooperaciju; 2) podjelu rada i manufakturu; 3) mašine i krupnu industriju. Koliko duboko je Marx ovdje otkrio osnovne, tipične crte razvitka kapitalizma vidi se, između ostalog, iz toga što istraživanja ruske takozvane »kustarne« industrije daju vrlo bogat materijal za ilustraciju prvih dvaju od spomenuta tri stadija. A revolucionarno djelovanje krupne mašinske industrije, koje je Marx opisao 1867. godine, ispoljilo se u toku pola vijeka, koliko je od tada prošlo, u cijelom nizu »novih« zemalja (Rusija, Japan i dr.).

Dalje. Izvanredno važno i novo je kod Marxa analiza *akumulacije kapitala,* tj. pretvaranja jednog dijela viška vrijednosti u kapital, njegova upotreba ne za lične potrebe ili ćefove kapitalista, nego za novu proizvodnju. Marx je pokazao pogrešku cijele pređašnje klasične političke ekonomije (počevši od Adama Smitha) koja je mislila da sav višak vrijednosti koji se pretvara u kapital ide na promjenljivi kapital. U stvari, on se raspada na *sredstva za proizvodnju* plus promjenljivi kapital. Ogromno značenje u procesu razvitka kapitalizma i njegova pretvaranja u socijalizam ima brže narastanje dijela postojanog kapitala (u općoj sumi kapitala) u poređenju s dijelom promjenljivog kapitala.

Akumulacija kapitala, ubrzavajući potiskivanje radnika mašinama, stvarajući na jednom polu bogatstvo, a na drugom bijedu, rađa i takozvanu »rezervnu radničku armiju«, »relativni suvišak« radnika ili »kapitalističku prenaseljenost«, koja uzima izvanredno raznolike forme i omogućava kapitalu da izvanredno brzo proširuje proizvodnju. Ta mogućnost, u vezi s kreditom i akumulacijom kapitala u sredstvima za proizvodnju, daje, između ostalog, ključ za razumijevanje *kriza* hiperprodukcije koje periodički izbijaju u kapitalističkim zemljama, isprva prosječno svakih deset godina a zatim u dužim i neodređenijim razmacima vremena. Od akumulacije kapitala na bazi kapitalizma treba razlikovati takozvanu prvobitnu akumulaciju: nasilno odvajanje radnika od sredstava za proizvodnju, istjerivanje seljaka sa zemlje, krađu općinske zemlje, sistem kolonija i državnih dugova, zaštitnih carina itd. »Prvobitna akumulacija« stvara na jednom polu »slobodnog« proletera, na drugom vlasnika novca, kapitalista.

»Istorijsku tendenciju kapitalističke akumulacije« Marx karakterizira sljedećim čuvenim riječima:

> »Eksproprijacija neposrednih proizvođača izvodi se s najbespoštednijim vandalizmom i pod nagonom najbestidnijih, najprljavijih, najpodlijih i najgnusnijih strasti. Privatno vlasništvo stečeno vlastitim radom« (seljaka i zanatlije) »i zasnovano, tako reći, na srastanju pojedinačnog, nezavisnog radnog individuuma s njegovim uslovima rada, biva potiskivano od kapitalističkog privatnog vlasništva, koje se zasniva na eksploataciji tuđeg, ali formalno slobodnog rada... Ono što se sad ima eksproprirati nije više radnik koji samostalno privređuje, već kapitalist koji eksploatira mnoge radnike.

Ova eksproprijacija vrši se igrom imanentnih zakona same kapitalističke proizvodnje, centralizacijom kapitala. Jedan kapitalist ubija mnoge. Ruku pod ruku s ovom centralizacijom, ili eksproprijacijom mnogih kapitalista od strane malo njih, razvija se kooperativni oblik procesa rada na sve široj skali, svjesna tehnička primjena nauke, plansko iskorišćavanje zemlje, pretvaranje sredstava za rad u sȁmo zajednički upotrebljiva sredstva za rad, ekonomiziranje svim sredstvima za proizvodnju kroz njihovu upotrebu kao sredstava za proizvodnju kombiniranog, društvenog rada, zapletanje svih naroda u mrežu svjetskog tržišta, a time i internacionalni karakter kapitalističkog režima. Sa stalnim opadanjem broja kapitalističkih magnata, koji uzurpiraju i monopoliziraju, sve prednosti tog preobražajnog procesa, raste masa bijede, pritiska, ropstva, degeneracije i eksploatacije, ali i revolt radničke klase koja stalno buja i koju sam mehanizam kapitalističkog procesa proizvodnje školuje, ujedinjuje i organizira. Kapitalov monopol postaje okov za način proizvodnje koji je s njim i pod njim njim procvao. Centralizacija sredstava za proizvodnju i podruštvljenje rada dostižu tačku na kojoj više ne mogu podnositi kapitalističku ljusku. Ona biva razbijena. Kuca posljednji čas kapitalističkog vlasništva. Eksproprijatori bivaju eksproprirani.« ((»Kapital«, I)

Osobito važna i nova je, dalje, Marxova analiza reprodukcije društvenog kapitala, uzetog u cjelini, data u II tomu »Kapitala«. Ni tu Marx ne uzima individualnu nego masovnu pojavu, ne sitan djelić ekonomije društva nego svu tu ekonomiju u njenoj cjelokupnosti. Ispravljajući gore navedenu pogrešku klasikâ, Marx dijeli cjelokupnu društvenu proizvodnju na dva velika odjeljka: I) proizvodnju sredstava za proizvodnju i II) proizvodnju predmeta potrošnje, i detaljno razmatra, na primjerima s ciframa, cirkulaciju sveg društvenog kapitala u cjelini, kako pri reprodukciji u pređašnjim razmjerima tako i pri akumulaciji. U III tomu »Kapitala« riješen je problem stvaranja *prosječne profitne stope* na osnovi zakona vrijednosti. Veliki korak naprijed učinila je ekonomska nauka u licu Marxa time što se analiza vrši s gledišta masovnih ekonomskih pojava, cjelokupnosti društvene privrede, a ne s gledišta pojedinačnih slučajeva ili vanjske površine konkurencije, na što se često ograničava vulgarna politička ekonomija ili savremena »teorija granične koristi«. Najprije Marx analizira postanak viška vrijednosti, a zatim prelazi na njegovo cijepanje na profit, kamatu i zemljišnu rentu. Profit je odnos viška vrijednosti prema cijelom

kapitalu uloženom u preduzeće. Kapital »visokog organskog sastava« (tj. u kome postojani kapital premašuje promjenljivi kapital u razmjerima višim od društvenog prosjeka) daje profitnu stopu nižu od prosječne. Kapital »niskog organskog sastava« — višu od prosječne. Konkurencija među kapitalima, njihovo slobodno prelaženje iz jedne grane u drugu svešće u oba slučaja profitnu stopu na prosječnu. Zbroj vrijednosti svih roba datog društva poklapa se sa zbrojem cijena svih roba, ali robe se u pojedinim preduzećima i u pojedinim granama proizvodnje, pod utjecajem konkurencije, ne prodaju po svojim vrijednostima, nego po *cijenama proizvodnje* (ili produkcijskim cijenama) koje su jednake utrošenom kapitalu plus prosječni profit.

Općepoznatu i neospornu činjenicu da cijene odstupaju od vrijednosti i da se profiti izjednačavaju Marx je na taj način potpuno objasnio na osnovi zakona vrijednosti, jer se zbroj vrijednosti svih roba poklapa sa zbrojem cijena. Ali svođenje vrijednosti (društvene) na cijene (individualne) ne vrši se prostim, neposrednim, nego vrlo složenim putem: potpuno je prirodno da se u društvu izoliranih proizvođača robe, povezanih samo tržištem, zakonitost ne može ispoljavati drukčije nego u prosječnoj, društvenoj, masovnoj zakonitosti, pri uzajamnom potiranju individualnih odstupanja u jednu ili drugu stranu.

Povišenje produktivnosti rada znači brže rastenje postojanog kapitala u poređenju s promjenljivim. A pošto je višak vrijednosti samo funkcija promjenljivog kapitala, onda je razumljivo da profitna stopa (odnos viška vrijednosti prema čitavom kapitalu a ne samo prema njegovom promjenljivom dijelu) ima tendenciju padanja. Marx podrobno analizira ovu tendenciju i niz okolnosti koje je prikrivaju ili djeluju protiv nje. Ne zadržavajući se na reproduciranju izvanredno interesantnih odjeljaka III toma posvećenih lihvarskom, trgovačkom i novčanom kapitalu, preći ćemo na najglavnije: na teoriju *zemljišne rente*. Zbog ograničenosti zemljišne površine, koju su u kapitalističkim zemljama svu zaposjeli individualni vlasnici, cijenu proizvodnje poljoprivrednih proizvoda ne određuju troškovi proizvodnje na prosječnoj, nego na najgoroj zemlji, ne pod prosječnim, nego pod najgorim uslovima dopreme proizvoda na tržištu. Razlika između ove

cijene i cijene proizvodnje na najboljim zemljama (ili pod najboljim uslovima) daje *diferencijalnu* rentu. Analizirajući je detaljno, pokazujući da ona potječe od razlike u plodnosti pojedinih komada zemlje i od razlike u veličini plasmana kapitala u zemlju, Marx je potpuno razotkrio (vidi i »Teorije o višku vrijednosti« gdje posebnu pažnju zaslužuje kritika Rodbertusa) Ricardovu zabludu da diferencijalna renta nastaje samo pri sukcesivnom prelaženju od boljih zemalja k lošijim. Naprotiv, ima i obrnutih prelaženja, ima pretvaranja jedne klase zemalja u druge (zbog progresa agrikulturne tehnike, rastenja gradova i dr.), pa je famozni »zakon opadajuće plodnosti zemlje« duboka zabluda, prebacivanje nedostataka, ograničenosti i protivrječnosti kapitalizma na prirodu. Zatim, jednakost profita u svim granama industrije i uopće narodne privrede pretpostavlja potpunu slobodu konkurencije, slobodu prelivanja kapitala iz jedne grane u drugu. Međutim, privatno vlasništvo na zemlju stvara monopol, smetnju tom slobodnom prelivanju. Zbog toga monopola proizvodi poljoprivrede, koja se odlikuje nižim sastavom kapitala i, prema tome, individualno višom profitnom stopom, ne ulaze u potpuno slobodan proces izjednačavanja profitne stope; vlasnik zemlje, kao monopolist, dobiva mogućnost da održi cijenu koja je viša od prosječne, a ta monopolna cijena rađa *apsolutnu* rentu. Diferencijalna renta ne može biti uništena dok postoji kapitalizam, a apsolutna *može* — na primjer ako se izvrši nacionalizacija zemlje, ako zemlja pređe u državno vlasništvo. Takav prelaz značio bi podrivanje monopola privatnih vlasnika, značio bi dosljednije, potpunije provođenje slobode konkurencije u poljoprivredi. Zato su radikalni buržuji, ističe Marx, mnogo puta u istoriji istupali s tim progresivnim buržoaskim zahtjevom nacionalizacije zemlje, od kojeg ipak većina buržoazije preza, jer odveć tijesno »dodiruje« jedan drugi, u naše dane naročito važan i »osjetljiv«, monopol: monopol sredstava za proizvodnju uopće. (Izvanredno popularno, sažeto i jasno izložio je sam Marx svoju teoriju prosječnog profita kapitala i apsolutne zemljišne rente u pismu Engelsu od 2. avgusta 1862. Vidi »Prepisku«, t. III, str. 77—81. Upor. i pismo od 9. avgusta 1862, ibid., str. 86—87). — Kod istorije zemljišne rente važno je ukazati na Marxovu analizu koja pokazuje pretvaranje radne rente (kad

seljak svojim radom na vlastelinskoj zemlji stvara višak proizvoda) u produktnu ili naturalnu rentu (seljak na svojoj zemlji proizvodi višak proizvoda dajući ga vlastelinu zbog »vanekonomske prinude«), zatim u novčanu rentu (ova ista naturalna renta pretvorena u novac, »obrok« stare Rusije, zbog razvitka robne proizvodnje) i najzad u kapitalističku rentu, kad na mjesto seljaka dolazi poduzetnik u poljoprivredi koji obrađuje zemlju pomoću najamnog rada. U vezi s ovom analizom »geneze kapitalističke zemljišne rente« treba istaći niz dubokih (i za zaostale zemlje kao što je Rusija osobito važnih) Marxovih misli o *evoluciji kapitalizma u poljoprivredi.*

»Pretvaranje naturalne rente u novčanu ne samo što je nužno praćeno nego je čak i anticipirano stvaranjem klase nadničara koji su bez posjeda i koji se unajmljuju za novac. U periodu njenog nastajanja, kad se ova klasa pojavljuje tek sporadički, nužno se zbog toga kod bolje situiranih seljaka obaveznih da daju rentu razvila navika da za svoj račun eksploatiraju seoske najamne radnike, sasvim onako kao što su u feudalno doba imućniji seljaci kmetovi i sami opet držali kmetove. Tako se kod tih seljaka postepeno razvija mogućnost da prikupe izvjesnu imovinu i da se sami pretvore u buduće kapitaliste. Na taj način stvara se među starim posjednicima zemlje koji vode samostalno gazdinstvo rasadnik kapitalističkih zakupaca, razvitak kojih je uslovljen općim razvitkom kapitalističke proizvodnje izvan poljoprivrede.« (»Kapital«, III, 332)...

»Eksproprijacija i tjeranje sa sela jednog dijela seoskog stanovništva oslobađa za industrijski kapital ne samo radnike, njihova sredstva za život i njihova oruđa rada, nego stvara i unutrašnje tržište.« (»Kapital«, I, 778.)

Osiromašivanje i propadanje seoskog stanovništva igra, sa svoje strane, ulogu pri stvaranju rezervne radničke armije za kapital. Stoga se u svakoj kapitalističkoj zemlji

»dio seoskog stanovništva stalno nalazi spreman da pređe u gradski ili manufakturni (tj. nepoljoprivredni) proletarijat. Ovaj izvor relativno suvišnog stanovništva teče neprekidno... Otud je poljoprivredni radnik doguran na minimum plaće, i uvijek stoji jednom nogom u glibu pauperizma«. (»Kapital«, I, 668.)

Privatno vlasništvo seljaka na zemlju koju obrađuje osnova je sitne proizvodnje i uslov da ova procvate, da dobije

klasičnu formu. Ali ta sitna proizvodnja spojiva je samo s uskim primitivnim okvirom proizvodnje i društva. U kapitalizmu se

»eksploatacija seljakâ« razlikuje od eksploatacije industrijskog proletarijata samo po formi. Eksploatator je isti: kapital. Pojedinačni kapitalisti eksploatiraju pojedinačnog seljaka hipotekom i lihvom, kapitalistička klasa eksploatira seljačku klasu državnim porezima.« (»Klasne borbe u Francuskoj«) »Seljakova parcela (mali komad zemlje) samo je izgovor koji kapitalistu dopušta da iz zemlje izvlači profit, kamatu i rentu, ostavljajući zemljoradnika da se sam dovija kako će izbiti svoju nadnicu« (»Osamnaesti brumaire«).

Obično seljak daje čak kapitalističkom društvu, tj. kapitalističkoj klasi, dio nadnice, padajući »na nivo irskog zakupca« — »a sve pod vidom privatnog vlasnika« (»Klasne borbe u Francuskoj«). U čemu je »jedan od uzroka što je cijena žita u zemljama s prevlađavajućim parcelnim vlasništvom niža od cijene u zemljama kapitalističkog načina proizvodnje?« (»Kapital«, III, 340). U tome što seljak badava daje društvu (tj. kapitalističkoj klasi) dio viška produkta.

»Prema tome, ova niska cijena« (žita i drugih poljoprivrednih proizvoda) »rezultat je siromaštva proizvođača a nipošto produktivnosti njihova rada.« (»Kapital«, III, 340.)

Sitno zemljišno vlasništvo, normalan oblik sitne proizvodnje, degradira se, uništava se, propada u kapitalizmu.

»Po svojoj prirodi parcelno vlasništvo isključuje: razvitak društvenih produktivnih snaga rada, društvene oblike rada, društvenu koncentraciju kapitalâ, stočarstvo u velikim razmjerima, progresivnu primjenu nauke. Lihvarstvo i poreski sistem moraju ga svugdje baciti u bijedu. Izdavanje kapitala na kupovinu zemlje oduzima taj kapital obradi zemlje. Beskrajna rasparčanost sredstava za proizvodnju i izoliranost samih proizvođača« (Kooperacija, tj. zadruge sitnih seljaka, igrajući izvanredno progresivnu buržoasku ulogu, samo slabe ovu tendenciju ali je ne uništavaju; ne treba zaboraviti ni to da te zadruge daju mnogo imućnim seljacima i vrlo malo, gotovo ništa, masi sirotinje, a zatim same zadruge postaju eksploatatori najamnog rada.) »Ogromno rasipanje ljudske snage. Progresivno pogoršavanje uslova proizvodnje i poskupljivanje sredstava za proizvodnju je zakon parcelnog (sitnog) vlasništva.«

Kao što u industriji, tako i u poljoprivredi kapitalizam preobražava proces proizvodnje samo po cijenu »martirologije proizvođača«.

»Rasturenost seoskih radnika po velikim površinama lomi njihovu otpornu snagu, dok koncentracija pojačava otpornu snagu gradskih radnika. Kao i u gradskoj industriji, u savremenoj poljoprivredi povećana produktivna radna snaga rada i njegova veća pokretnost plaćaju se uništavanjem i iscrpljivanjem same radne snage. A svaki napredak kapitalističke zemljoradnje nije samo napredak u vještini pljačkanja radnika nego u isto vrijeme i u vještini pljačkanja zemlje.. Kapitalistička proizvodnja razvija, dakle, tehniku i kombinaciju društvenog procesa proizvodnje time što u isto vrijeme potkopava izvore svakog bogatstva: zemlju i radnika.« (»Kapital«, I, kraj 13. glave.)

SOCIJALIZAM

Iz prethodnog se vidi da neizbježnost pretvaranja kapitalističkog društva u socijalističko Marx izvodi potpuno i isključivo iz ekonomskog zakona kretanja savremenog društva. Podruštvljenje rada, koje u tisućama oblika sve brže i brže napreduje i koje se za ovo pola vijeka od Marxove smrti osobito očigledno manifestira u rastenju krupne proizvodnje, kapitalističkih kartela, sindikata i trustova, a tako isto i u gigantskom porastu veličine i moći finansijskog kapitala, — to je glavna materijalna osnova neizbježnog dolaska socijalizma. Intelektualni i moralni pokretač, fizički izvršilac toga pretvaranja je proletarijat koga odgaja sam kapitalizam. Njegova borba protiv buržoazije, manifestirajući se u različitim i sadržajem sve bogatijim oblicima, neizbježno postaje politička borba, usmjerena na osvajanje političke vlasti od strane proletarijata (»diktatura proletarijata«). Podruštvljenje proizvodnje mora dovesti do prelaza sredstava za proizvodnju u vlasništvo društva, do »eksproprijacije eksproprijatora«. Ogromno povišenje produktivnosti rada, skraćenje radnog dana, zamjena ostataka, ruševina sitne, primitivne, rascjepkane proizvodnje usavršenim kolektivnim radom — to su direktne posljedice takvog prelaza. Kapitalizam definitivno raskida vezu poljoprivrede s industrijom, ali u isto vrijeme svojim višim razvitkom priprema nove elemente te veze, spa-

janja industrije s poljoprivredom na bazi svjesne primjene nauke i kombinacije kolektivnog rada, novog raseljavanja čovječanstva (s uništenjem kako seoske zabačenosti, otrgnutosti od svijeta, podivljalosti, tako i protivprirodnog gomilanja gigantskih masa u velikim gradovima). Nov oblik porodice, nove uslove u položaju žene i u odgoju mladog pokoljenja pripremaju viši oblici savremenog kapitalizma« ženski i dječji rad i razaranje patrijarhalne porodice od strane kapitalizma neizbježivo dobivaju u savremenom društvu najužasnije, najkatastrofalnije i najodvratnije oblike. Ali uza sve to

> »krupna industrija, dodjeljujući u društveno organiziranim procesima proizvodnje izvan oblasti kuće odlučnu ulogu ženama, omladini i djeci oba spola, stvara novu ekonomsku osnovu za viši oblik porodice i odnosa među spolovima. Razumije se, smatrati kršćansko-germanski oblik porodice apsolutnim isto je toliko apsurdno koliko i smatrati apsolutnim starorimski ili starogrčki ili orijentalni oblik, koji oblici, uostalom, čine jedan istorijski razvojni niz. Isto tako je očigledno i to da se sastavljanje kombiniranog radnog osoblja od individuuma oba spola i najrazličitije starosti, mada je ono u svom primitivno brutalnom, kapitalističkom obliku, gdje radnik postoji za proces proizvodnje a ne proces proizvodnje za radnika, kužno vrelo propasti i ropstva, mora, obrnuto, pri odgovarajućim odnosima pretvoriti u vrelo humanog razvitka.« (»Kapital«, I, kraj 13. glave.)

Fabrički sistem pokazuje nam »klicu odgoja budućnosti, odgoja koji će za svu djecu iznad izvjesne starosti povezivati produktivni rad s nastavom i gimnastikom ne samo kao jedan metod za povećavanje društvene proizvodnje nego i kao jedini metod za proizvođenje svestrano razvijenih ljudi«. (Ibidem.) Na istu istorijsku bazu, ne samo u smislu pukog objašnjavanja prošlosti nego i u smislu neustrašivog predviđanja budućnosti i smjele praktične djelatnosti usmjerene na njeno ostvarivanje, Marxov socijalizam postavlja i pitanja nacionalnosti i države. Nacije su neizbježan proizvod i neizbježan oblik buržoaske epohe društvenog razvitka. Radnička klasa nije mogla ojačati, stupiti u muževno doba, potpuno se razviti a da se »sama ne konstituira u granicama nacije«, a da ne bude »nacionalna« (»mada nikako u onom smislu kako to shvata buržoazija«). Ali razvitak kapitalizma sve više i više ruši nacionalne pregrade, uništava nacionalnu odvojenost, stavlja na mjesto nacionalnih antagonizama klasne. Stoga je

u razvijenim kapitalističkim zemljama sušta istina da »radnici nemaju otadžbine« i da je »sjedinjena akcija« radnika, bar civiliziranih zemalja, »jedan od prvih uslova oslobođenja proletarijata«. (»Komunistički manifest«.) Država, to organizirano nasilje, nastala je neizbježno na izvjesnom stupnju razvitka društva, kad se društvo pocijepalo na nepomirljive klase, kad ono nije moglo postojati bez »vlasti«, koja stoji tobože nad društvom i koja se do izvjesnog stepena odvojila od njega. Nastajući unutar klasnih suprotnosti, država biva

»država najjače, ekonomski vladajuće klase, koja pomoću nje postaje i politički vladajuća klasa te tako stječe nova sredstva za potčinjavanje i eksploataciju ugnjetene klase. Tako je antička država bila, prije svega, država robovlasnika za potčinjavanje robova, kao što je feudalna država bila organ plemstva za potčinjavanje kmetova i zavisnih seljaka, a moderna predstavnička država oruđe eksploatacije najamnog rada od strane kapitala.« (Engels u »Porijeklu porodice, privatne svojine i države«, u kome izlaže svoje i Marxove poglede.)

Čak najslobodniji i najprogresivniji oblik buržoaske države, demokratska republika, niukoliko ne uklanja tu činjenicu nego samo mijenja njenu formu (veza vlade s burzom, potkupljivost — direktna i indirektna — činovnika i štampe itd.). Socijalizam, vodeći ka ukidanju klasa, samim tim vodi i ka ukidanju države.

»Prvi akt — piše Engels u Anti-Dühringu« — u kome država stvarno istupa kao predstavnik cijelog društva — eksproprijacija sredstava za proizvodnju u ime društva — u isto vrijeme je njen posljednji samostalni akt kao države. Miješanje državne vlasti u društvene odnose postaje izlišno u jednoj oblasti za drugom, a zatim zamire samo od sebe. Vladu nad licima zamjenjuje upravljanje stvarima i rukovođenje procesima proizvodnje. Država se ne »ukida«, ona odumire.« »Društvo koje reorganizira proizvodnju na osnovi slobodne i ravnopravne asocijacije proizvođača staviće cijelu državnu mašinu onamo gdje će joj tada biti mjesto: u muzej starina, pored kolovrata i bronzane sjekire.« (Engels u »Porijeklu porodice, privatnog vlasništva i države.«)

Naposljetku, u pitanju odnosa Marxova socijalizma prema sitnom seljaštvu, koje će u periodu eksproprijacije eksproprijatora ostati, potrebno je ukazati na Engelsovu izjavu koja izražava Marxove misli:

»Kad budemo u posjedu državne vlasti, nećemo moći misliti na to da sitne seljake nasilno eksproprirarno (svejedno da li s odštetom ili bez odštete), kao što ćemo to morati da učinimo s veleposjednicima. Naš zadatak u odnosu na sitnog seljaka sastoji se prije svega u tome da njegovo privatno gazdinstvo i njegov privatni posjed prevedemo u zadružni, ali ne silom nego primjerom i pružanjem društvene pomoći u tu svrhu. A tada ćemo, svakako, imati dovoljno sredstava da sitnom seljaku stavimo u izgled prednosti koje mu već sada moraju biti očigledne« (Engels: »O agrarnom pitanju na Zapadu«, izd. Aleksejeve, str. 17, ruski prijevod s pogreškama. Original u »Neue Zeit-u«).

TAKTIKA KLASNE BORBE PROLETARIJATA

Objasnivši još 1844—1845. jedan od osnovnih nedostataka starog materijalizma, nedostatak koji se sastojao u tome što materijalizam nije umio da shvati uslove i ocijeni značenje revolucionarne praktične djelatnosti, Marx je u toku cijelog svog života, uporedo s teorijskim radovima, poklanjao nesmanjenu pažnju pitanjima taktike klasne borbe proletarijata. Ogroman materijal daju u tom pogledu *sva* Marxova djela i posebno njegova prepiska s Engelsom, izdana 1913. godine u četiri toma. Taj materijal još ni izdaleka nije sakupljen, nije koncentriran, nije proučen i nije razrađen. Zato se ovdje moramo ograničiti samo na najopćenitije i najkraće napomene, podvlačeći da je materijalizam bez *ove* strane Marx s pravom smatrao polovičnim, jednostranim i beživotnim. Osnovni zadatak taktike proletarijata Marx je određivao u strogoj saglasnosti sa svim premisama svog materijalističko-dijalektičkog pogleda na svijet. Samo objektivno uzimanje u obzir cjelokupnosti međusobnih odnosa beziznimno svih klasa datog društva, a prema tome i uzimanje u obzir objektivnog stupnja razvitka toga društva i uzimanje u obzir odnosa između njega i drugih društava, može da služi kao oslonac pravilne taktike napredne klase. Pri tome se sve klase i sve zemlje razmatraju ne u statičkom nego u dinamičkom vidu, tj. ne u nepokretnom stanju nego u kretanju (čiji zakoni izviru iz ekonomskih uslova opstanka svake klase). Kretanje se, sa svoje strane, ne razmatra samo s gledišta prošlosti, nego i s gledišta budućnosti, i to ne u vulgarnom shvaćanju »evolucionista«, koji vide samo spore promjene, nego

dijalektički: »U takvim velikim evolucijama 20 godina nisu više no jedan uan — pisao je Marx Engelsu — iako poslije toga opet mogu doći dani u kojima se koncentrira 20 godina.« (»Prepiska«, III, str. 127.) Na svakom stupnju razvitka, u svakom momentu, taktika proletarijata mora uzimati u obzir ovu objektivno neizbježnu dijalektiku ljudske istorije, s jedne strane iskorišćavajući za razvijanje svijesti, snage i borbene sposobnosti napredne klase periode političke stagnacije ili puževski sporog, takozvanog »mirnog« razvitka, a s druge strane orijentirajući čitav rad ovog iskorišćavanja u pravcu »konačnog cilja« pokreta date klase i stvaranja u njoj sposobnosti za praktično rješenje velikih zadataka u velikim danima »u kojima se koncentrira 20 godina«. Dva Marxova rasuđivanja osobito su važna u tom pitanju, jedno iz »Bijede filozofije« o ekonomskoj borbi i ekonomskoj organizaciji proletarijata, drugo iz »Komunističkog manifesta« o njegovim političkim zadacima. Prvo glasi:

»Krupna industrija nagomilava na jednom mjestu masu ljudi koji se među sobom ne poznaju. Konkurencija ih razdvaja u njihovim interesima. Ali zaštita nadnice, taj njihov zajednički interes prema poslodavcu, ujedinjuje ih u istoj misli otpora — *koaliciji*... Koalicije, isprva izolirane, formiraju se u grupe, i, prema uvijek ujedinjenom kapitalu, zaštita nadnice... U toj borbi — pravom građanskom ratu — ujedinjuju se i razvijaju svi elementi potrebni za bitku koja dolazi. Dostigavši ovu tačku, udruženje dobija politički karakter.«

Tu je pred nama program i taktika ekonomske borbe i sindikalnog pokreta za nekoliko decenija, za čitav dugi period pripremanja snaga proletarijata »za bitku koja dolazi«. S ovim treba uporediti mnogobrojna Marxova i Engelsova pokazivanja na primjeru engleskog radničkog pokreta kako industrijski »prosperitet« izaziva pokušaje da se »proletarijat kupi« (I, 136, »Prepiska sa Engelsom«), da se odvuče od borbe, kako taj prosperitet uopće »demoralizira radnike« (II, 218); kako se engleski proletarijat »buržoazira« — »najburžoaskija od svih nacija« (Engleska) »hoće, kako se čini, da na kraju krajeva dovede stvar dotle da pored buržoazije ima buržoasku aristokratiju i buržoaski proletarijat« (III, 124); kako će biti potrebno čekati duže ili kraće vrijeme dok se »engleski radnici ne oslobode od svoje prividne buržoaske zaraze« (III, 127); kako engleskom radniku nedostaje »vatre-

nost starih čartista« (1866; III, 305); kako engleski radnički vođe postaju nešto srednje »između radikalnog buržuja i radnika« (o Holyoakeu, IV, 209); kako, zbog monopola Engleske i dok taj monopol ne prsne, »engleski radnik upravo neće da ide dalje« (IV, 433). Taktika ekonomske borbe u vezi s općim hodom *(i ishodom)* radničkog pokreta razmatra se tu s neobično širokog, svestranog, dijalektičkog, istinski revolucionarnog gledišta.

»Komunistički manifest« je o taktici političke borbe iznio osnovnu postavku marksizma:

> »Komunisti se bore za postizanje najbližih ciljeva i interesa radničke klase, ali u sadašnjem pokretu oni ujedno zastupaju i budućnost pokreta.«

U ime toga Marx je 1848. godine podržavao u Poljskoj partiju »agrarne revolucije«, »onu istu partiju koja je izazvala krakovski ustanak 1846. godine«. U Njemačkoj 1848—1849. Marx je podržavao krajnje revolucionarnu demokratiju i nikad kasnije nije povukao ono što je tada rekao o taktici. Na njemačku buržoaziju on je gledao kao na element koji je »od samog početka bio sklon izdaji naroda« (samo savez sa seljaštvom mogao bi omogućiti buržoaziji potpuno ostvarenje njenih zadataka) »i kompromisu s krunisanim predstavnicima starog društva«. Evo Marxove završne analize klasnog položaja revolucije, analize koja je, između ostalog, uzoran primjer materijalizma koji razmatra društvo u kretanju, i to ne samo s one strane kretanja koja je okrenuta nazad: ... »bez vjere u sebe, bez vjere u narod, ropćući na one gore, dršćući pred onima dolje ... zaplašena svjetskom olujom ... bez energije u ma kom pravcu, plagijat u svim pravcima ... bez inicijative ... ukleti starac koji je osuđen na to da prva mladenačka strujanja jednog robustnog naroda usmjerava prema svojim staračkim interesima« ... (»Nove rajnske novine« 1848, v. »Književno naslijeđe«, t. III, str. 212). Oko 20 godina kasnije, u pismu Engelsu (III, 2224), Marx je navodio kao uzrok neuspjeha revolucije 1848. godine to što je buržoazija većma voljela mir s ropstvom nego i samo perspektivu borbe za slobodu. Kad se završio period revolucija 1848—1849, Marx je ustao protiv svakog igranja revolucije (Schapper—Willich i borba protiv njih), zahtijevajući da se umije raditi za vrijeme nove etape koja tobože »mirno« priprema

nove revolucije. U kakvom duhu je, prema onome što je Marx zahtijevao, trebalo raditi, vidi se iz ove njegove ocjene situacije u Njemačkoj u gluho reakcionarno doba 1856. godine:

»Cijela stvar u Njemačkoj zavisiće od mogućnosti da se proleterska revolucija podupre nekom vrstom drugog izdanja seljačkog rata.« (»Prepiska s Engelsom«, II, 108.)

Dok demokratska (buržoaska) revolucija u Njemačkoj nije bila završena, Marx je svu pažnju u taktici socijalističkog proletarijata usmjeravao na razvijanje demokratske energije seljaštva. On je smatrao da Lassale »objektivno... izdaje čitav radnički pokret Prusima« (III, 210) između ostalog upravo zato što je Lassale popuštao junkerima i pruskom nacionalizmu.

»U jednoj pretežnoj agrarnoj zemlji — pisao je Engels 1865. godine izmjenjujući misli s Marxom povodom predstojećeg zajedničkog istupanja u štampi — podlo je... u ime industrijskog proletarijata nasrtati isključivo na buržoaziju, a pri tome ne spominjati ni riječju patrijarhalnu batinašku eksploataciju seoskog proletarijata od strane krupnog feudalnog plemstva.« (III, 217.)

U periodu 1864—1870, kad se približavala kraju epoha dovršavanja buržoaskodemokratskih revolucija u Njemačkoj, epoha borbe eksploatatorskih klasa Pruske i Austrije za ovaj ili onaj način dovršavanja te revolucije *odozgo*, Marx je ne samo osuđivao Lassalla, koji je koketirao s Bismarckom, nego je ispravljao i Liebknechta, koji je padao u »austrofilstvo« i u odbranu partikularizma; Marx je zahtijevao revolucionarnu taktiku koja se jednako nemilosrdno bori i protiv Bismarcka i protiv austrofila, taktiku koja se ne bi prilagođavala »pobjediocu« — pruskom junkeru, nego koja bi odmah obnavljala revolucionarnu borbu protiv njega *i na tlu* stvorenom pruskim vojnim pobjedama. (»Prepiska s Engelsom«, III, 134, 136, 147, 179, 204, 210, 215, 418, 437, 440—441.) U čuvenoj adresi Internacionale od 9. septembra 1870. Marx je upozoravao francuski proletarijat da se čuva ustanka kome nije vrijeme, ali kad je on ipak izbio (1871), Marx je zanosno pozdravio revolucionarnu inicijativu masa koje su »jurišale na nebo«. (Marxovo pismo Kugelmannu.) Poraz revolucionarne akcije u toj situaciji, kao i u mnogim drugim, bio je,

s gledišta Marxovog dijalektičkog materijalizma, manje zlo u općem hodu *i ishodu* proleterske borbe nego napuštanje zauzete pozicije, predaja bez borbe: takva predaja demoralizirala bi proletarijat, potkopala bi njegovu sposobnost za borbu. Veoma cijeneći iskorištavanje legalnih sredstava borbe u periodu političke stagnacije i vladavine buržoaske legalnosti, Marx je 1877—1878, pošto je bio donesen izuzetni zakon protiv socijalista, oštro osuđivao Mostovu »revolucionarnu frazu«, ali se nije manje, ako nije i više, okomljivao na oportunizam, koji je tada privremeno ovladao oficijelnom socijaldemokratskom partijom pa ova nije odmah pokazala nepokolebljivost, čvrstinu, revolucionarnost, spremnost da pređe na ilegalnu borbu kao odgovor na izuzetni zakon. (»Pisma Marxa Engelsu«, IV, 397, 404, 418, 422, 424. Upor. i pisma Sorgeu.)

Napisano jula—novembra 1914.
Prvi put štampano (nepotpuno) 1915. godine
u Granatovom Enciklopedijskom rječniku,
7. izdanje, sv. 28.

(Preveo ZVONKO TKALEC)

V. I. Lenjin

O ZNAČENJU BORBENOG MATERIJALIZMA

U općim zadacima časopisa »Pod Znamenem Marksizma« drug Trocki je u broju 1—2 već rekao sve bitno i rekao je odlično. Ja bih htio da se zadržim na nekim pitanjima koja bliže određuju sadržaj i program onog rada koji je najavila redakcija časopisa u uvodnoj izjavi uz broj 1—2.

U toj izjavi se kaže da svi koji su se ujedinili oko časopisa »Pod Znamenem Marksizma« nisu komunisti, ali su svi dosljedni materijalisti. Mislim da je ovaj savez komunista s nekomunistima bezuvjetno potreban i da pravilno određuje zadatke časopisa. Jedna od najvećih i najopasnijih pogrešaka komunista (kao i uopće revolucionara koji su uspješno izveli početak velike revolucije) jeste predstava da se revolucija može izvršiti rukama samih revolucionara. Naprotiv, za uspjeh svakog ozbiljnog revolucionarnog rada neophodno je razumjeti i uspjeti oživotvoriti to da su revolucionari sposobni da odigraju ulogu samo kao avangarda doista životnosposobne i napredne klase. Avangarda samo tada ispunjava zadatke avangarde kad umije da se ne odvaja od mase kojom rukovodi nego da stvarno vodi naprijed čitavu masu. Bez saveza s nekomunistima u najrazličitijim oblastima djelatnosti ni o kakvoj uspješnoj komunističkoj izgradnji ne može biti ni govora.

Ovo važi i za posao odbrane materijalizma i marksizma koga se latio časopis »Pod Znamenem Marksizma«. Kod glavnih pravaca napredne društvene misli Rusije postoji, na sreću, solidna materijalistička tradicija. Da ne govorimo o G. V. Plehanovu, dovoljno je spomenuti Černiševskog, od koga su savremeni narodnjaci (narodni socijalisti, eseri i t. sl.) često

išli nazad u potjeri za pomodnim reakcionarnim filozofskim učenjima, dozvoljavajući da ih zavede lažni sjaj »posljednje riječi« evropske nauke i ne umijući da pod tim sjajem raspoznaju ovu ili onu vrstu izmećarenja buržoaziji, njenim predrasudama i buržoaskoj reakcionarnosti.

U svakom slučaju, mi u Rusiji još imamo — i dosta dugo ćemo, bez sumnje, imati — materijaliste iz tabora nekomunista, i naša je bezuvjetna dužnost da privlačimo zajedničkom radu sve pristalice dosljednog i borbenog materijalizma u borbi protiv filozofske reakcije i protiv filozofskih predrasuda takozvanog »obrazovanog društva«. Dietzgen-otac, koga ne treba brkati s njegovim isto toliko pretencioznim koliko i rđavim književnikom-sinom, izrazio je pravilno, precizno i jasno osnovno stanovište marksizma prema filozofskim pravcima koji vladaju u buržoaskim zemljama i koji uživaju među njihovim učenjacima i publicistima pažnju rekavši da profesori filozofije u savremenom društvu u većini slučajeva nisu u stvari ništo drugo do »diplomirani lakeji popovštine«.

Naši ruski inteligenti, koji vole da sebe smatraju naprednim, kao, uostalom, i njihova sabraća u svim ostalim zemljama, nikako ne vole da se pitanje prenese na plan one ocjene koju daju riječi Dietzgena-oca. A to ne vole zato što im istina bode oči. Dovoljno se iole udubiti u državnu, zatim općeekonomsku, zatim praktičnoživotnu i svakojaku drugu zavisnost savremenih obrazovanih ljudi od vladajuće buržoazije pa da se shvati apsolutna pravilnost oštre Dietzgenove karakteristike. Dovoljno je sjetiti se ogromne većine pomodnih filozofskih pravaca koji tako često niču u evropskim zemljama, počevši, na primjer, od onih koji su bili povezani s otkrićem radijuma i završavajući s onima koji sada nastoje da se uhvate za Einsteina, da bismo predstavili sebi vezu između klasnih interesa i klasne pozicije buržoazije, njenog podržavanja svakojakih formi religija i idejnog sadržaja pomodnih filozofskih pravaca.

Iz navedenog se vidi da časopis koji hoće da bude organ borbenog materijalizma mora biti borbeni organ, prvo, u smislu neumornog razgolićavanja i gonjenja svih savremenih »diplomiranih lakeja popovštine«, svejedno da li oni istupaju

kao predstavnici oficijelne nauke ili kao slobodni strijelci koji sebe nazivaju »demokratskim lijevim ili idejnosocijalističkim publicistima.

Drugo, takav časopis mora da bude organ borbenog ateizma. Kod nas postoje nadleštva ili, u najmanju ruku, državne ustanove koje upravljaju tim radom. Ali taj rad se obavlja krajnje mlitavo, krajnje nezadovoljavajuće, pritiskivan, očigledno, općim uslovima našeg istinski ruskog (makar i sovjetskog) birokratizma. Stoga je izvanredno važno da radi dopune rada odgovarajućih državnih ustanova, radi njegovog ispravljanja i oživljavanja, časopis koji se posvetio zadatku da postane organ borbenog materijalizma vodi neumornu ateističku propagandu i borbu. Treba pažljivo pratiti svu odgovarajuću literaturu na svim jezicima, prevodeći ili bar referirajući o svemu iole vrijednom u toj oblasti.

Engels je davno savjetovao rukovodiocima savremenog proletarijata da prevode, radi masovnog širenja u narodu, borbenu ateističku literaturu kraja XVIII vijeka. Na našu sramotu, mi dosad nismo to učinili (jedan od mnogobrojnih dokaza za to da je osvojiti vlast u revolucionarnoj epohi kudikamo lakše nego umjeti se pravilno koristiti tom vlašću). Ponekad se ova naša mlitavost, neaktivnost i neumješnost opravdava svakojakim »visokoparnim« razlozima: kažu, na primjer, da je stara ateistička literatura XVIII vijeka zastarjela, nenaučna, naivna i t. sl. Nema ništa gore od takvih, tobože učenih, sofizama iza kojih se krije ili pedantstvo ili potpuno nerazumijevanje marksizma. Dakako, i nenaučnog i naivnog naći će se mnogo u ateističkim djelima revolucionara XVIII vijeka. Ali niko se ne brani izdavačima tih djela da ih skrate i snabdiju kratkim pogovorima u kojima će se ukazati na progres naučne kritike religije koji je čovječanstvo izvršilo do kraja XVIII vijeka, ukazati na odgovarajuća najnovija djela itd. Bila bi najveća pogreška i najgora pogreška koju može da učini marksist misliti da mnogomilionske narodne (naročito seljačke i zanatlijske) mase, koje je čitavo savremeno društvo osudilo na mrak, neznanje i predrasude, mogu izaći iz tog mraka samo po direktnoj liniji čisto marksističkog prosvjećivanja. Tim masama treba dati najraznolikiji materijal iz ateističke propagande, upoznavati ih sa činjenicama iz najrazličitijih oblasti života, prići im i ovako i onako

da bismo ih zainteresirali, probudili iz religioznog sna, podrmali ih sa najrazličitijih strana, najrazličitijim načinima i t. sl.

Okretna, živa, talentirana publicistika starih ateista XVIII vijeka, koja oštroumno i otvoreno napada vladajuću popovštinu, najčešće će biti hiljadu puta podesnija za buđenje ljudi iz religioznog sna nego dosadna, suhoparna, gotovo nikakvim vješto odabranim činjenicama neilustrirana prepričavanja marksizma koja prevladavaju u našoj literaturi i koja (šta da tajimo) često unakažavaju marksizam. Sva iole veća djela Marxa i Engelsa su kod nas prevedena. Za bojazan da će stari ateizam i stari materijalizam ostati kod nas nedopunjeni onim ispravkama koje su unijeli Marx i Engels — nema baš nikakvih razloga. Najvažnije je — a upravo to najčešće zaboravljaju naši nazovimarksisti, a u stvari komunisti koji nagrđuju marksizam — umjeti zainteresirati još sasvim nerazvijene mase svjesnim odnosom prema religioznim pitanjima i svjesnom kritikom religijâ.

S druge strane, pogledajte predstavnike savremene naučne kritike religija. Gotovo uvijek ti predstavnici obrazovane buržoazije »dopunjavaju« svoje vlastito opovrgnuće religioznih predrasuda takvim rasuđivanjima koja ih odmah izobličavaju kao idejne robove buržoazije, kao »diplomirane lakeje popovštine«.

Dva primjera. Prof. R. J. Viper izdao je godine 1918. brošuru: »Postanak kršćanstva« (izdanje »Faros«, Moskva). Prepričavajući glavne rezultate savremene nauke, autor ne samo što se ne bori protiv predrasuda i protiv prevare, koje su oružje crkve kao političke organizacije, ne samo što zaobilazi ta pitanja, nego ima upravo smiješnu i vrlo reakcionarnu pretenziju da se uzdigne iznad obje »krajnosti«: i idealističke i materijalističke. To je izmećarenje vladajućoj buržoaziji, koja u čitavom svijetu upotrebljava stotine miliona rubalja od profita koji cijedi iz trudbenika za pomaganje religije.

Poznati njemački naučnik Arthur Drews, opovrgavajući u svojoj knjizi: »Mit o Kristu« religiozne predrasude i priče, dokazujući da nikakvog Krista nije bilo, izjašnjava se na kraju knjige za religiju, samo obnovljenu, očišćenu, rafiniranu, sposobnu da se suprotstavi »naturalističkoj bujici koja svakog dana jača sve više i više« (str. 238 četvrtog njemačkog izdanja, 1910. godine). To je reakcionar neprikriven, svjestan,

koji otvoreno pomaže eksploatatorima da zamijene stare i trule religiozne predrasude novim predrasudama, još gadnijim i još podlijim.

To ne znači da nije trebalo prevoditi Drewsa. To znači da komunisti i svi dosljedni materijalisti moraju, ostvarujući u izvjesnoj mjeri svoj savez s progresivnim dijelom buržoazije, neumorno izobličavati taj njen dio kad on pada u reakcionarnost. To znači da bi zaziranje od svega s predstavnicima buržoazije XVIII vijeka, tj. epohe kad je ona bila revolucionarna, značilo iznevjeravanje marksizma i materijalizma, jer »savez« sa Drewsima u ovoj ili onoj formi, u ovom ili onom stupnju, za nas je obavezan u borbi protiv vladajućih religioznih mračnjaka.

Časopis »Pod Znamenem Marksizma«, koji hoće da bude organ borbenog materijalizma, mora davati mnogo prostora ateističkoj propagandi, pregledu odgovarajuće literature i ispravljanju ogromnih nedostataka našeg državnog rada u toj oblasti. Naročito je važno iskorištavanje knjiga i brošura sa mnogo konkretnih činjenica i poredaba koje pokazuju vezu klasnih interesa i klasnih organizacija savremene buržoazije s organizacijama religioznih ustanova i religioznom propagandom.

Izvanredno su važni svi materijali koji se odnose na Sjedinjene Države Sjeverne Amerike, u kojima se manje ispoljava oficijelna, službena, državna veza između religije i kapitala. Ali zato nam postaje jasnije da takozvana »savremena demokratija« (pred kojom tako nerazumno metanišu menjševici, eseri i djelimično anarhisti i t. sl.) nije ništa drugo do sloboda da se propovijeda ono što je buržoaziji korisno da se propovijeda, a njoj je korisno da se propovijedaju najreakcionarnije ideje, religija, mračnjaštvo, odbrana eksploatatora i t. sl.

Nadajmo se da će časopis koji hoće da bude organ borbenog materijalizma dati našoj čitalačkoj publici preglede ateističke literature s karakteristikom za koji krug čitalaca i u kom pogledu bi mogla biti prikladna ova ili ona djela i s ukazivanjem na ono šta se pojavilo kod nas (a treba smatrati da se pojavilo samo ono šta je izašlo u podnošljivim prijevodima, a njih nema tako mnogo) i šta još treba da bude izdano.

Osim saveza s dosljednim materijalistima koji ne pripadaju partiji komunista, nije manje važan, ako nije i važniji za onaj rad koji borbeni materijalizam treba da obavi, savez s predstavnicima savremenih prirodnih nauka koji naginju materijalizmu i koji se ne boje da ga brane i propagiraju protiv pomodnih filozofskih kolebanja u pravcu idealizma i skepticizma što vladaju u takozvanom »obrazovanom društvu«.

U broju 1—2 časopisa »Pod Znamenem Marksizma« objavljeni članak A. Timirjazeva o Einsteinovoj teoriji relativiteta daje nade da će časopisu poći za rukom ostvariti i ovaj drugi savez. Na njega treba obratiti više pažnje. Treba imati na umu da se upravo iz oštre promjene koju doživljava savremena prirodna nauka rađaju gotovo uvijek reakcionarne filozofske škole i školice, pravci i pravčići. Pratiti pitanja koja ističe najnovija revolucija u oblasti prirodnih nauka i privlačiti tome radu u filozofskom časopisu istraživače je zbog toga zadatak bez čijeg rješenja ne može borbeni materijalizam ni u kom slučaju biti ni borbeni ni materijalizam. Ako je Timirjazev u prvom broju časopisa morao kazati da se za Einsteinovu teoriju, koji sam, po riječima Timirjazeva, ne vodi nikakvu aktivnu kampanju protiv osnova materijalizma, već uhvatila ogromna masa predstavnika buržoaske inteligencije svih zemalja, onda to važi ne samo za Einsteina nego za čitav niz, ako ne i za većinu, velikih reformatora prirodnih nauka počev od kraja XIX vijeka.

I zato, da se ne bismo prema takvoj pojavi odnosili nesvjesno, moramo shvatiti da bez solidne filozofske osnove nikakve prirodne nauke i nikakav materijalizam ne mogu izdržati borbu protiv navale buržoaskih ideja i ponovnog uspostavljanja buržoaskog pogleda na svijet. Da bi tu borbu izdržao i proveo do kraja s punim uspjehom, prirodnjak mora biti savremeni materijalist, svjestan pristalica onog materijalizma koji predstavlja Marx, to jest mora biti dijalektički materijalist. Da bi postigli taj cilj, saradnici časopisa »Pod Znamenem Marksizma« moraju organizirati sistematsko izučavanje Hegelove dijalektike s materijalističkog gledišta, tj. one dijalektike koju je Marx praktično primjenjivao u svom »Kapitalu« i u svojim istorijskim i političkim radovima, i to primjenjivao s takvim uspjehom da danas svaki

dan buđenja i stupanja novih klasa u život i u borbu na Istoku (Japan, Indija, Kina) — tj. onih stotina miliona čovječanstva koje sačinjavaju veći dio stanovništva zemlje i koji su svojom istorijskom neaktivnošću i svojim istorijskim snom dosad uslovljavali stagnaciju i truljenje u mnogim naprednim evropskim državama, — svaki dan buđenja i stupanja u život novih naroda i novih klasa sve više i više potvrđuje marksizam.

Dakako, posao takvog izučavanja, takvog tumačenja i takvog propagiranja Hegelove dijalektike izvanredno je težak i, nesumnjivo, prvi pokušaji u tom pogledu biće vezani s pogreškama. Ali samo onaj ne griješi ko ništa ne radi. Oslanjajući se na to kako je Marx primjenjivao materijalistički shvaćenu Hegelovu dijalektiku, mi možemo i moramo razrađivati tu dijalektiku sa svih strana, štampati u časopisu odlomke iz glavnih Hegelovih djela, tumačiti ih materijalistički komentirajući ih primjerima primjene dijalektike kod Marxa, a također i onim primjerima dijalektike u oblasti ekonomskih i političkih odnosa kojih novija istorija, naročito savremeni imperijalistički rat i revolucija, daje neobično mnogo. Grupa urednika i saradnika časopisa »Pod Znamenem Marksizma« mora da bude, po mom mišljenju, svoje vrste »društvo materijalističkih prijatelja Hegelove dijalektike«. Savremeni prirodnjaci naći će (ako umiju tražiti i ako mi naučimo da im pomažemo) u materijalistički protumačenoj Hegelovoj dijalektici niz odgovora na ona filozofska pitanja koja postavlja revoluciju u prirodnoj nauci na kojima »skreću« u reakciju intelektualski poklonici buržoaske mode.

Bez postavljanja takvog zadatka i njegovog sistematskog ispunjavanja, materijalizam ne može da bude borbeni materijalizam. On će ostati, da upotrijebim Ščedrinov izraz, više onaj koga biju nego onaj ko bije. Bez toga će veliki prirodnjaci jednako često kao i dosad biti bespomoćni u svojim filozofskim zaključcima i generalizacijama. Jer prirodna nauka napreduje tako brzo, proživljava period takve duboke revolucionarne promjene u svim oblastima da ona ni u kom slučaju ne može da se liši filozofskih zaključaka.

Na kraju ću navesti primjer koji ne spada u oblast filozofije, ali svakako ide u oblast društvenih pitanja kojima časopis »Pod Znamenem Marksizma« također hoće da pokloni pažnju.

To je jedan od primjera za to kako savremena kvazinauka u stvari služi kao provodnik najgrubljih i najgnusnijih reakcionarnih pogleda.

Nedavno su mi poslali časopis »Ekonomist« br. 1 (godina 1922), koji izdaje XI odjel »Ruskog tehničkog društva«. Mladi komunist koji mi je poslao taj časopis (vjerovatno nije imao vremena da se upozna sa sadržajem časopisa) iz neopreznosti se o časopisu izrazio vrlo simpatično. U stvari, časopis je, ne znam koliko svjesno, organ savremenih pristalica feudalizma koji se kriju pod plaštem naučnosti, demokratizma i t. sl.

Neki g. P. A. Sorokin objavljuje u tom časopisu opširna tobože »sociološka« istraživanja »O utjecaju rata«. Učeni članak vrvi učenim pozivanjima na »sociološke« radove autora i njegovih mnogobrojnih inostranih učitelja i drugova. Evo kakva je njegova učenost:

Na strani 83 čitam:

»Na 10.000 brakova u Petrogradu dolaze sada 92,2 razvoda — cifra fantastična, pri čemu su od 100 razvedenih brakova 51,1 trajali manje od jedne godine, 11% — manje od jednog mjeseca, 22% — manje od dva mjeseca, 41% manje od 3 do 6 mjeseci i samo 26% — više od šest mjeseci. Ove brojke govore da je savremeni legalni brak forma koja u stvari krije vanbračne spolne odnose i daje mogućnost ljubiteljima »jagode« da »legalno« zadovoljavaju svoje apetite (»Ekonomist« br. 1, str. 83).

Nema sumnje da i taj gospodin i ono rusko tehničko društvo koje izdaje časopis i objavljuje u njemu takva rasuđivanja ubraja sebe u pristalice demokratije i smatraće za najveću uvredu kad ih nazovemo onim što oni u stvari jesu, tj. pristalicama feudalizma, reakcionarima, »diplomiranim lakejima popovštine«.

Najmanje upoznavanje sa zakonodavstvom buržoaskih zemalja o braku, rastavi i vanbračnoj djeci, a isto tako s faktičnim stanjem stvari u tom pogledu, pokazaće svakom čovjeku koji se interesira pitanjem da se savremena buržoaska demokratija, čak u svim najdemokratskijim buržoaskim republikama, manifestira u rečenom pogledu upravo feudalno u odnosu prema ženi i vanbračnoj djeci.

To, naravno, ne smeta menjševicima, eserima, jednom dijelu anarhista i svim odgovarajućim partijama na Zapadu da i dalje galame o demokratiji i o njenom narušavanju od

strane boljševika. U stvari, upravo boljševička revolucija je jedina dosljedno demokratska revolucija u pogledu takvih pitanja kao što su brak, rastava i položaj vanbračne djece. A to je pitanje koje najneposrednije zadire u interese većeg dijela stanovništva u svakoj zemlji. Tek boljševička revolucija je prvi put, bez obzira na velik broj revolucija koje su joj prethodile i koje se nazivaju demokratskim buržoaskim revolucijama, provela odlučnu borbu u rečenom pogledu kako protiv reakcionarnosti i feudalizma tako i protiv običnog licemjerstva vladajućih i imućnih klasa.

Ako g. Sorokinu 92 rastave na 10000 brakova izgleda fantastična brojka, onda ostaje da se pretpostavi da je autor ili živio i odgajao se u nekom manastiru toliko ograđenom od života da će u postojanje takvog manastira jedva neko povjerovati, ili da taj autor izvrće istinu za ljubav reakciji i buržoaziji. Svako ko je iole upoznat s društvenim uslovima u buržoaskim zemljama zna da je stvarni broj faktičkih rastava (dakako, nesankcioniranih od crkve i zakona) svuda neizmjerno veći. Rusija se u tom pogledu razlikuje od drugih zemalja samo po tome što njeni zakoni ne sankcioniraju licemjerstvo i bespravni položaj žene i njenog djeteta, nego otvoreno i u ime državne vlasti objavljuju sistematski rat svakom licemjerstvu i svakom bespravlju.

Marksistički časopis moraće da vodi rat i protiv takvih savremenih »obrazovanih« pristalica feudalizma. Vjerovatno, velik dio njih dobiva kod nas čak državne pare i u državnoj je službi za prosvjećivanje omladine, mada su oni za tu svrhu isto toliko prikladni koliko bi i notorni razvratnici bili prikladni za ulogu nadziratelja u školama za malu djecu.

Radnička klasa u Rusiji umjela je da izvojuje vlast, ali još nije naučila da se njome služi, jer, u protivnom slučaju, ona bi takve predavače i članove učenih društava davno učtivo ispratila u zemlje buržoaske »demokratije«. Tamo je takvim pristalicama feudalizma pravo mjesto.

Naučiće, ako bude željela da nauči.

12. marta 1922.

»Pod Znamenem Marksizma« br. 3.
mart 1922.
Potpis: N. Lenjin

(Preveo ZVONKO TKALEC)

strana boljševika. U stvari, suprotno boljševičkoj revoluciji je [illegible]
[illegible] pitanja kao što su brak, razvod i položaj vanbračne djece. [illegible] dijela stanovništva u sovjetskoj zemlji [illegible]. Boljševička revolucija [illegible] demokratskih buržoaskih [illegible]

Kao u Sovjetskoj [illegible] 92 rastave na 1000 brakova [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] da napiše [illegible].

12. marta 1932.

[illegible]

SADRŽAJ

Marx — Engels — Lenjin

O NAUČNOM SOCIJALIZMU

Izdavač:
»Svjetlost«, izdavačko preduzeće, Sarajevo

Za izdavača:
Abdulah Jesenković

Likovna oprema:
Ivica Čavar

Tehnički urednik:
Ladislav Fabian

Korektor:
Bakšić Azra

Štampa:
»Radiša Timotić«, Beograd